

Ազգագրական հանդէս *Azgagrakan Hande's [Ethnographic Review]*

Վասպուրական Vaspurakan

Ervand Lalayan's studies of Vaspurakan, emphasizing folklore, extracted from *Azgagrakan Hande's*, XX (1910), pp. 116-196; XXV (1913), pp. 21-60; and XXVI (1916), pp. 195-210. Compiled and indexed by Robert Bedrosian, October, 2015, in 139 pdf pages.

XX գիրք (1910)

Լալայեան, Ե. Վասպուրական. Ազգագրութիւն. Ա. Վան, Տոսպ և Հայոց-Ձոր
Մարդաբանական համառօտ տեղեկութիւններ, էջ 116-196.

Բնակարան,

Զգեստ և զարդ,

Ամուսնութիւն և հարսանիքի սովորութիւններ.

XXV գիրք (1913)

Լալայեան, Ե. Վասպուրական.—Հաւատք. էջ 21-60.

Լեռների,

քարի,

ջրի,

բոյսերի,

կենդանիների,

կրակի,

արևի,

շէմքի,

նախնիների,

ոգիների պաշտամունք.

XXVI գիրք (1916)

Լալայեան, Ե. Վասպուրական. Հաւատք. XXVI գիրք (1916), էջ 195-210.

Լեռների,

քարի,

ջրի,

բոյսերի,

կենդանիների,

ոգիների պաշտամունք.

Սրբեր.

Վ Ա Ս Պ Ո Ւ Ր Ա Կ Ա Ն

Ե. Լալայեանի.

Ա Զ Դ

Սկսելով նիւթեր հաւաքել Վասպուրականի կամ այժմեան Վանի վիլայէթի վերաբերութեամբ, ես հետեւելու եմ հետեւեալ ծրագրին:

Ա. Ամբողջ Վանի նահանգի տեղագրութիւնը, պատմական և հնագիտական տեղեկութիւններով կազմելու եմ մի առանձին հատոր:

Բ. Ամբողջ նահանգի բոլոր վանքերի նկարագրութիւնը կազմելու է նոյնպէս մի առանձին հատոր:

Գ. Ազգագրական տեղեկութիւնները նոյնպէս կազմելու եմ մի առանձին հատոր, սակայն ոչ թէ ամբողջ Վանի նահանգը միայն մի անգամից, այլ առնուազը երեք գլխաւոր մասերի բաժանուած: Վանի, Շատախի և Մոքսի:

Դ.—Ժողովրդական հաւատքը, ամբողջ Վասպուրականի վերաբերմամբ կազմելու է մի առանձին հատոր:

Ե. Վասպուրականի ձեռագիրների ցուցակը մի առանձին հատոր և

Զ. Ամբողջ Վասպուրականի բանաւոր գրականութիւնը նոյնպէս մի առանձին հատոր, ըստ բարբառների պրակների բաժանուած:

Այս 1910 թուին, յունիսի 18-ից մինչև սեպտեմբերի 13-ը, անցել եմ Վանի, Տոսպի և Հայոց-Ձորի գաւառակները, ինձ հետ ունենալով պ. Խ. Լևոնեանին իբր ուղեցոյց և պ. Յ. Մաղաքեանին իբր լուսանկար:

Սրտաբուղիս շնորհակալութիւն եմ յայտնում Վանի նահանգապետ վսեմաշուք Բէքիր Սամի բէյին՝ և Ռուսաց փոխ-հիւպատոս մեծարգոյ Ս. Պ. Օլֆերիկին, որոնք մեծապէս աջակցեցին ինձ:

Վանեցի հայ գեղջկուհիներ.

Paysannes arméniennes de Van (Arménie-Turque).

ԱԶԳԱՔՐՈՒԹԻՒՆ

Ա.

ՎԱՆ, ՏՈՍՊ ԵՒ ՀԱՅՈՑ-ՁՈՐ

ՄԱՐԴԱԲԱՆԱԿԱՆ ՀԱՄԱՌՕՏ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.

ԵՐ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԵԱՆ ՎԱՅՐՈՒՄ, ՎԱՆԻ, ՏՈՍԱԿԻ և ՀԱՅՈՑ-ՁՈՐԻ գաւառակներում, բացի բնիկ հայերից, վերահաստատուած են նաև եկուորներ Պարսկաստանի Խոյ, Սալմաստ և Նոր-Ջուղայից, ինչպէս նաև Վանի շրջակայ գաւառակներից՝ Մոքսից, Շատախից, Դէհերից (քրդախօս հայեր), Ողիմից, Սպարկերտից, Կառկառից, Խիզանից, բայց և այնպէս՝ մեծամասնութիւնը կազմում են բնիկները: Սակայն այս բնիկներից էլ Վան քաղաքի և Աւանց ու Շահբաղի գիւղերի բնակիչները միայն խօսում են միանգամայն միևնոյն բարբառով, մինչդեռ ամբողջ Տոսպի և Հայոց-Ձորի բնակիչները Վանի և սրա գաւառակի բնակիչների հետ մարդաբանական, լեզուաբանական և մանաւանդ ազգագրական տեսակէտներից մի միութիւն կազմելով հանդերձ, փոքրիկ նրբութիւններով տարբերւում են:

Այս բնիկներն ընդհանրապէս միջահասակ են, թխադէմ, կարմրաթուշ, թուխաչեայ և թխահեր: Գեր տղամարդիկ սակաւաթիւ

են, որովհետև գիւղացիները չարքաշ աշխատանքի են դատապարտուած, իսկ վանեցիներն ամէն օր ստիպուած են մեծ մասամբ հետի 4—5 կիլիմետր անցնիլ, գնալ գալով Այգեստանից Քաղաքամէջ, իսկ կանանցից շատ շատերի փորը ուռած է և կախ ընկած, որ հետևանք է բուսական սննդի և նստակեաց կեանքի: Այս հրեոյթն աւելի աչքի է ընկնում քաղաքի կանանց մէջ, որոնք շատ աւելի փակուած են քան գեղջկուհիները. վերջիններս նոյնիսկ գարու արտեր են ձեռներով քաղում, հաղարաւոր անգամներ կուտնալով:

Թէ տղամարդիկ և թէ կանայք ընդհանրապէս թոյլ են և դանդաղաշարժ, որ նոյնպէս հետևանք է վատ սննդառութեան:

Վանեցիների գլուխը միջակ մեծութեան է, ծոծրակի և գագաթի միջի մասը փոխանակ ուռուցիկ լինելու, հարթ է, որովհետև մանկական հասակում միշտ մէջքի վրայ են պարկեցնում և գլուխը բրդէ չոր բարձի վրայ դնում: Ականջների բլթիկներն ընդհանրապէս կպած են ծնօտի մօտի կաշուն: Քթերը միջակ են, թէպէտև կան նաև արծուաքթեր: Աչքերը, որ խոշոր են և նշաձև, մեծ մասամբ ցաւոտ են, մանաւանդ կանանցը՝ որովհետև թոնրի ծուխը, փոշին, լուսաւորութեան և դպրոցների անյարմարութիւնները շատ քնասում են:

Վզերը երկար են և առաջ ձգուած, այնպէս որ վանեցին գլուխն ուղիղ չի բռնում, այլ առաջ ուղղած և դէպի գետին խոնարհած, հետևանք տաճկական դարաւոր լծի սաստկութեան: Կարճաւիզներ սակաւաթիւ են և ծաղրաբար խուլավիզ են կոչւում:

Մազերը սև են և առատ, մանաւանդ կանանց, որ երբեմն մինչև 50 փոքրիկ հիւսեր են կազմում: Ձայնը ընդհանրապէս աւելի բարակ է քան հաստ, աւելի կանացի, քան առնական: Սովորաբար դանդաղ են խօսում, եղանակաւոր, մանաւանդ կանայք, յաճախ երկարացնում են նախադասութեան վերջին բառը:

Սովորաբար յամր են քայլում, գլուխը խոնարհած և հայեացքը գետին ուղղած:

Վանեցիները շատ ընդունակ են և աչքաբաց. սաստիկ արագութեամբ համակերպւում են իրենց միջավայրին և քաղաքակրթւում: Սրանք նաև շատ աշխատասէր են, սակայն չափազանց դանդաղկոտ, թէ գործելու, թէ քայլելու և թէ նոյն իսկ խօսելու մէջ: Աշխոյժ, եռանդ, ոգևորութիւն՝ մեծապէս պակասում են սրանց: Նոր սերունդը սիրում է խօսել և բաւական պերճախօս է, սակայն պատրաստութիւն, կրթութիւն չունի: Նախնական կրթութիւնը Վանում և նոյն իսկ գիւղերում, բաւական տարածուած է, Վանի գրագէտների թիւը հասնում է 800/0, սակայն միջնակարգ և մա-

նաւանդ բարձր կրթութիւն ստացածներ չափազանց սակաւաթիւ են:

Վանեցին առևտրական ջիղ ունի, նա գրեթէ ամէն բանի վրայ նայում է շահադիտական նպատակով և պատրաստ է ամէն զոհաբերութիւն անել, ամէն տեսակ հաճոյքներից և կարիքներից զրկել իրեն, միայն թէ կարողանայ փող վաստակել, կայք դիզել: Դարերի ընթացքում ստրկական դրութեամբ ապրելով, յափշտակիչների աչքից իւր ունեցածը միշտ թաքցնելու դատապարտուած լինելով, վանեցին սովորել է մուրացկի կեանք վարելու, ուստի և զարմանալի չէ, որ ահագին հարստութիւն ունեցողների կանայք և աղջիկներն անգամ բոբիկ են ման գալիս, պատառոտուած շորեր հագնում: Համիդիական սոսկալի ըէժիմը նրանց դարձրել է կասկածոտ, շողոքորթ, վախկոտ և նենգամիտ: Յաճախակի սովը, սրանց համար կատարուող ժողովարարութիւնները՝ ոչնչացրել են վանեցու անձնասիրութեան ու վեհանձնութեան զգացումները, այնպէս որ նրանցից ամենահարուստն անգամ ամէն բոլոր է լաց է լինում իւր վիճակի մասին և պատրաստ է ձեռք մեկնելու...

Վանեցու մի յատկութիւնն էլ այն է, որ ագուլեցու նման սիրում է գաղթել, ընտանիքը Վանում գրեթէ անխնամ թողած նա երկար տարիներ դեգերում է Պօլիս, Տրապիզոն, Ամերիկա, Թիֆլիս, Բագու, և աշխարհի բոլոր կողմերը:

ԲՆԱԿԱՐԱՆԸ ԵՒ ՆՐԱ ՊԱՐԱԳԱՆԵՐԸ

Ընդհանրապէս Վան քաղաքի և մանաւանդ գիւղերի թէ՛ հայ և թէ՛ այլազգի բնակիչների տները միատեսակ են և միանգամայն ողորմելի: Քաղաքում վերջին ժամանակներս շինուել են փոքր ի շատէ յարմարաւոր տներ, սակայն սրանք էլ ճարտարապետական տեսակէտից շատ փոքր արժէք ունեն: Տեղական կլիմայական պայմանները և վառելափայտի չափազանց թանգութիւնն ստիպել են մանաւանդ գիւղացիներին կիսագետնափոր, ցածր տներ շինել, և խոհանոցն ու սենեակը, գոմն ու հիւրատունը միացնել, որպէսզի խոհանոցի կրակով և անասունների ջերմութեամբ տաքանան: Տնտեսական նեղ դրութիւնն ու քաղաքակրթութեան ստորութիւնը գիղարուեստի և ճարտարապետութեան պահանջները միանգամայն անտես են առել: Երկրի անապահով դրութիւնը, հարկային սխալներով անկանոնութիւնը ստիպել են մարդկանց աշխատել թագցնելու իրենց հարստութիւնը և ոչ մի բանով ցոյց չտալ, որ իրենց վիճակը միւսներից լաւ է, որպէսզի այսպիսով նախ ազատ մնան

գողերի և աւաղակների յարձակումներից, երկրորդ՝ միւսներից աւելի հարկի չենթարկուին և երրորդ՝ ստիպուած չլինեն իրենց տանընդունելու բազմաթիւ պաշտօնեաների, որոնք ճանապարհորդելիս՝ հիւրանոցներ չլինելու պատճառով իջնում են գիւղի ամենալաւ տները և ոչ միայն բնակարանից օգտուում, այլ և պահանջում հիւրասիրել իրենց՝ առանց մի որևէ վարձատրութեան:

Այս պատճառների վրայ պիտի աւելացնել նաև այն հանդամանքը, որ թուրքերի «աչքը չէր վերցնում», որ գեաւուրը ոչ միայն մասնաւոր, այլ և հասարակական պեղեցիկ շէնքեր կառուցանէ, ապացոյց ասածիս այն դէպքը, որ Վանի ս. Պօղոս Պետրոս եկեղեցու բակի դարպասը մի քիչ շքեղ շինելու համար տուգանքի են ենթարկուել:

Գիւղական տներ.—Գիւղական տները մեծ մասամբ կիսագետնափոր են, և բաւական ցածր: Պատերը շինուում են կամ անտաշ քարերից, և կամ, որ շատ ընդհանրացած է՝ ցեխից: Պատուհաններ չկան, այլ միայն հերթիկներ՝ կտուրների վրայ: Տները ծածկուում են պատերի և սիւնների վրայ յինած գերաններով, որոնց վրայ շարում են մարդակներ, վերան ածում ճիւղ կամ եղեգն, և ապա ծածկում հողով և յարդախառն ծեփով: Կտուրները տափարակ են, միայն հերթիկների շուրջը բոլորաձև դուրս ցցուած: Եւ որովհետև տները միմեանց կից են, առանց մի որևէ յատակագծի շինուած, այս պատճառով և յաճախ սրանց կտուրները փոխարինում են փողոցների և կամ մինի կտուրը միւսի համար իբր բակ է ծառայում: Այս շրջանի տներն իրենց բաղկացուցիչ մասերով շատ նման են Ռուսահայոց Ախալցխայի, Ախալքալաքի և Աղէքսանդրապօլի հայ գիւղացիների տներին, որովհետև վերջիններս էլ Կարնոյ գաղթականներ են, իսկ Կարնոյ վիլայէթը Վանի վիլայէթից շատ բանով չի տարբերուում:

Տները բաղկացած են հետևեալ մասերից. Ա. յրահ, Բ. Տանտուն, Գ. Մառան, Դ. Փակախ կամ Գոմ, Ե. Դարմնոց:

Ա. Սրահը տան առջև տարածուող բակի այն մասն է, որ կտուրով ծածկուած է, միայն առաջը բաց է, այս պատճառով և տեղական բարբառով «երեսբաց» է կոչուում: Այստեղ են անցկացնում գարնանն ու ամրանը տան անդամներից շատերը. նոյն իսկ գիշերներն էլ այդտեղ են քնում: Երբեմն այս երեսբացը գետնի մակերևոյթից փոքր ինչ բարձր է լինում, և նոյն իսկ, որ շատ հազուադէպ է, ճաղերով պատած:

Տանտուն.—Սա մի բառանկիւնի սենեակ է, որի կտուրը չորս սիւնների վրայ յանկելով կոնաձև բարձրանում է և մէջ տեղում մի հերթիկ բաց անում: Այս հերթիկի հանդէպ, յատակի մէջ թա-

դուած է մի մեծ թոնիր, ուր սովորաբար հաց են թխում. մի փոքրիկ թոնիր էլ մի քիչ հեռու է թաղուած, որը վառում են ձեռաց մի բան պատրաստելիս: Այս երկու թոնիրներն էլ վառելիս ծուխը բռնում է ամբողջ սենեակը, մանաւանդ երբ դուրսը քամի է լինում, այս պատճառով և թէ առաստաղը և թէ պատերը բոլորովին սևացած են:

Օդա կամ Սաքու—Փայախի մի անկիւնում, գլխաւորապէս դրան մօտ, յարմարեցրած մի սենեակ է, որ փայախից անջատւում է ոչ թէ պատով, այլ միայն մի վանդակով: Երբեմն այս վանդակն էլ չի լինում: Օդայի պատի մէջ շինուած է լինում մի բուխարիկ և սրա երկու կողմը, բուխարիկին ուղղահայեաց ձգւում են երկու դարաբա, մօտ կէս մետր բարձրութեան թախթիր, որոնց երկարութիւնը հաւասարւում է օդայի երկարութեան, իսկ լայնութիւնը հասնում է մինչև մի մետրի: Հարուստ տներում այս դարաբանների մօտ, սրանց բարձրութեան և երկարութեան, միայն կրկնակի լայնութեան կապւում են մի մի թաղթ ևս, ուր նստելուց զատ՝ քնում են ամուսնացած զոյգերը:

Բուխարիկի երկու կողմը լինում է մի մի պահարան, վերւում երբեմն փոքրիկ Թարկիներ: Բուխարիկի հանդէպ, կտրան վրայ, լինում է մի պատուհան:

Թախթերի վրայ սովորաբար խսիր, և երբեմն նաև թաղիք է քցուած լինում, իսկ երբ մի հիւր է գալիս՝ մի ներքնակ, երբեմն նաև մի գորգ են սփռում և մի բարձ դնում, որ հիւրը կրթնի: Ամենապատուաւոր տեղը համարւում է բուխարիկի երկու կողքը:

Թէև բուխարիկը վառում են քաքորով, սակայն սա աւելի ծխախոտը վառելու, սուրճի, թէյի համար ջուր տաքացնելու համար է լինում, օդան տաքանում է փակախի անասունների ջերմութիւնից:

Փակախ կամ փայախ և զոմ.—Սովորաբար իւրաքանչիւր տան մէջ մի փակախ և մի զոմ է լինում, սակայն հարուստ տներում պատահում են նաև 2—3 փակախ միմեանց մէջ կամ միմեանց կողքի շինուած: Ամենատաք փակախը յատկացրուած է լինում զոմէշներին:

Փակախները հասարակ շէնքեր են, մի կամ երկու հերթիկով: Յատակը յաճախ սալայատակած է լինում և երկարութեամբ քաբէ մսուրք կապուած: Սովորաբար կենդանիները երկու կարգ են կապւում, երեսները միմեանց հակառակ կողմ դարձուած:

Ոչխարների պահպանութեան յատկացրած փակախը, ուր մըսուրք չի լինում, կոչւում է զոմ:

Մառան.—Մառանը միշտ կից է լինում տան—տանը և նրա

հետ միացած միակ դռնով: Սա մի փոքրիկ սենեակ է, հարթ կըտրով և մի փոքրիկ հերթիկով: Սրա մի անկիւնում դրուած է լինում ալիւրի փայտէ կամ կաւէ շտեմարանը: Ընդհանրապէս այստեղ է պահուում տան բոլոր բարիքները՝ իւղը, պանիրը, գինին, դանազան բռնուածքներ, մրգեր և այլն, և սրա բանալին սկեսրոջ կամ մեծ հարսի ձեռին է լինում:

Յարդանոց.—Սովորաբար շինուում է կալի մօտ, որպէսզի հեշտ լինի յարդը կալից այդտեղ լցնել: Սա հարթ կտրով և մի հերթիկով մի ծածկ է, ընդհանրապէս ցիխից կառուցած պատերով:

Տների մօտ կան խացի խոր՝ հորեր ցորեն կամ գարի պահելու: Սրանք 2—3 մետր խորութեան և 1—1½ մետր տրամագծով քարաշէն, ծայրից կտրուած կոնուսի ձևով հորեր են, կէս մետրաչափ տրամագիծ ունեցող բերանով, որ ծածկուում է մի սալքարով: Ցորենը կամ գարին լցնելուց յետ՝ երեսին խոտ են դնում, յարդ լցնում մինչև բերան, և ապա սալով ու հողով ծածկում:

Քաղաքի տները.—Վան քաղաքի բնիկները գրեթէ բոլորն էլ սեպհական տներ ունեն, և որովհետև հկուորներն էլ շատ սակաւաթիւ են, ուստի և վարձով տրուող բնակարաններ քիչ կան և եղածն էլ չափազանց արժան են: Երկու յարկից բաղկացած տունը տարեկան 100—150 ռ. հաղիւ է վարձ բերում:

Այգեստանի գրեթէ բոլոր տներն իրենց առջև ընդարձակ այգիներ ունեն, մինչդեռ Քաղաքամիջինից շատ քչերը զարդարուած են փոքրիկ պարտէզներով:

Տները կառուցուած են հում աղիւսից, իսկ հիմնապատերը՝ բարերից, որպէսզի խոնաւութիւն չանցնի:

Աղիւսը շինում են այսպէս. հողակոյտի վրայ ջուր ածելով կոխկրտում են, դարձնում կաւ, յետոյ ձեռով վերցնում լցնում են գետնին դրուած փայտէ կաղապարի մէջ, երեսը հարթում և կաղապարը հանում: 10—15 օրուայ ընթացքում արևի ազդեցութեամբ աղիւսը բոլորովին չորանում է և այնպէս ամրապինդ դառնում, որ նրանով շինուած տները երկու հարիւր տարուց աւելի են դիմանում: Միևնոյն կաղապարով միաժամանակ կտրում են մէկ և կէս աղիւս, մինը քառակուսի 30 սանտ. մեծութեան, իսկ միւսը սրա կիսի չափ: Քառակուսի երկական աղիւսով շարում են տների ներքին յարկերը, իսկ մէկ ու կիսկանով՝ երկրորդ յարկերը:

Հիմքերն Այգեստանում հաղիւ մի մետր խորութեան են փորում, իսկ Քաղաքամիջնում առնուազը 2 մետր, որովհետև դարերի ընթացքում այստեղ տներ շինուելով և քանդուելով մի մետրից աւելի հաստութեան նոր խաւ է կազմուել:

Հնումը քաղաքի տները գիւղական տներէ պէս են հղել. հէնց

այժմ էլ աղքատ դասակարգի տները նոյն կերպարանքն են կրում, իսկ հարուստ դասակարգինը բաղկացած են երկու յարկից, որոնցից առաջինը միանգամայն նման է գիւղական տան, ունենալով սրահ, տան-տուն, մառան և փակախ, իսկ վերին յարկը կազմուած է մի քնոշկից և երկու, չորս, կամ աւելի սենեակներից: Առաջին յարկը տարբերուում է գիւղական տներից միայն նորանով, որ հերթիկների փոխարէն լուսամուտներ ունի, սակայն սրանք էլ չափազանց փոքր, հազիւ կէս մետր բարձրութեան և 20 սանտիմետր լայնութեան: Շատ տների մէջ տան-տունը դարձեալ պահպանել է իւր հերթիկը կտրի վրայ, իթէ միայն երկրորդ յարկի սենեակները սրա վրայ չեն ընկել:

Փակախի միջի օդան ըաղաքում վերացել է, սրա փոխարէն աղքատ դասակարգի տներում մի սենեակ է լինում, ուր սովորաբար նստում են տղամարդիկ, ճաշում, քնում: Կանայք գլխաւորապէս տան-տնումն են անցկացնում:

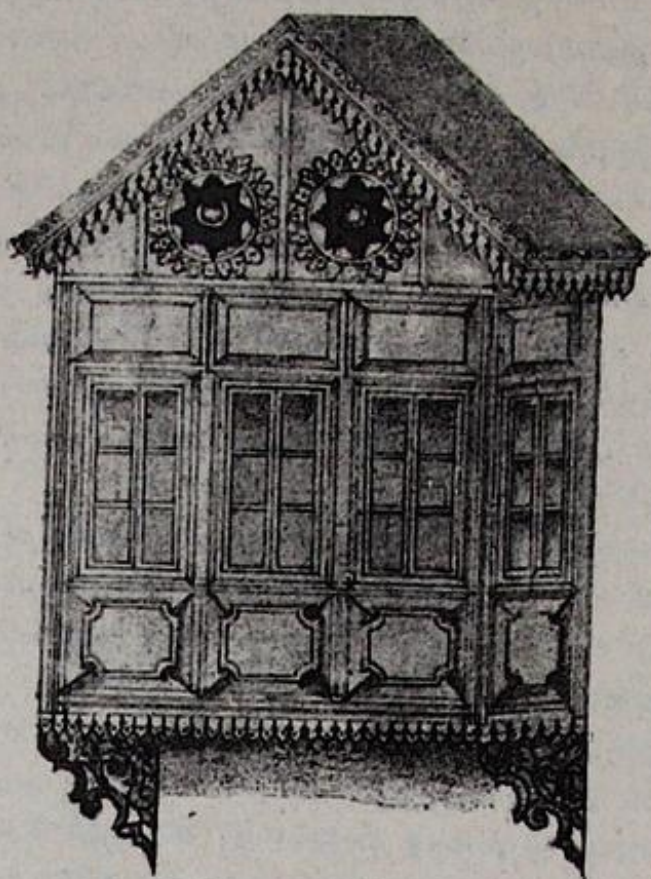
Քաղաքի տների ներքին յարկում անհրաժեշտօրէն լինում է նաև Յանոց, ուր դրւում է տան վառելիքը՝ փայտ, ածուխ, քաքոր, ցան, գաղ, ցախ, պտըտուր (ոչխարի կղկղանք) և այլն: Գիւղական տներում այս աչքը գրեթէ չկայ, որովհետև գիւղացիները իրենց միակ վառելիք քաքորը դարսում են իրենց բակերում բըր-գաձև, մէջն էլ դատարկ տարածութիւն են թողնում, ուր ածում են ցան: Քաքորների այս բրգաձև կոյտերը տեղական բարբառով ամբրոց են կոչւում:

Հարուստների տներում լինում է նաև մաղաղա՝ սրահի մէջ, գետնի տակ մի փոքրիկ քարաշէն նկուղ, ուր գլխաւորապէս պահում են կարասներով գինիներ, տառիխ, պանիր և առհասարակ այնպիսի մթերքներ, որոնք սաստիկ շոգից կամ ցրտից փչանում են:

Պաղոդի այգիներ ունեցողների տներում լինում է նաև շիրախանա՝ հնձան, մի ընդարձակ, քարաշէն աւազանով և գետնում թաղուած կարասներով: Այստեղ են պատրաստում գինիները:

Վերին յարկը ընդհանրապէս բաղկանում է մի ընդարձակ նրբանցքից, որ երեսքաց է կոչւում և երկու սենեակներից: Երեսքացը միշտ շինւում է ներքին սրահի վրայ, որտեղից բարձրանում են փայտէ սանդուխտներով: Յաճախ երեսքացը իւր մի ծայրում քնոշկ է ունենում, այսինքն փողոցի վրայ մի պատշգամբ, որ երեք պատուհաններով և երկու գեղեցիկ ռոզասներով ծածկուած է լինում: Մի մետրաչափ ևս դուրս ցցուած լինելով, կողքերից ևս միմի պատուհան է ունենում, ծածկը եռանկիւնաձև է, գեղեցիկ քիւերով եզրափակուած (Տես նկար 1).

Այս քնոշկերը առաւելապէս դէպի հարաւ ուղղուած լինե-

Նկ. 1. Քեօեկ

լով, ամառը հով, իսկ ձմեռը արեգէմ են լինում, ուստի և տնեցիները մեծ մասամբ այստեղ են անցկացնում, այստեղ ճաշում ու ընթրում:

Այս երեսբացի երկու կողմում լինում են մի մեծ, և մի փոքր սենեակ, որոնցից մինը կարող է համարուել դահլիճ, միւսը ննջարան, թէպէտ և դահլիճն էլ գիշերները ծառայում է իրր ննջարան: Այս սենեակների պատերը, բացի այն, որ ներքին յարկի պատերի հետ պատած են լինում յարդախառն կաւով, ներքուստ սպիտակեցնում են գածի շաղախով: Պատա-

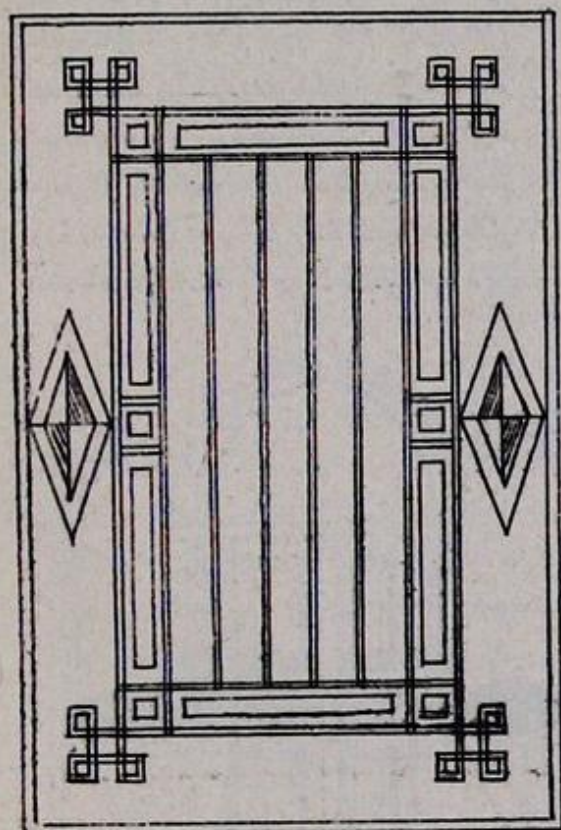
ռի գործածութիւնը դեռ ևս սկսուած չէ:

Տների կտուրները տափարակ են, ծածկելու համար նախ ձգում են գերաններ միմեանցից մօտ $\frac{3}{4}$ մետր հեռաւորութեամբ, ապա սրանց վրայ շարում մարդակներ, որ երբեմն տախտակներ, բայց յաճախ ծառի հաստ ճիւղեր են լինում, սրանց վրայ փռում են ճիւղ կամ եղեգի տապակներից հիւսուած խսիր, յետոյ մի կարգ էլ գազ են փռում, որպէս զի մկները չկարողանան այնտեղ բնակութիւն հաստատել, և ապա մի քանի մատ հաստութեան հասարակ կաւով ծածկելով ծեփում են յարդախառն կաւէ ցելով:

Ամեն տարի ձեան հալհըլոցը դեռ չսկսուած կտուրների ձիւնը մաքրել են տալիս, ապա թէ ոչ տունը կը կաթի: Նաև կտուրների հողը փոքր ինչ ամրապնդելու համար գլանաձև քարէ ոլորսով կամ կլորսով պնդացնում են: Գարնանը գրեթէ բոլոր կտուրները ծածկում են կանանչով:

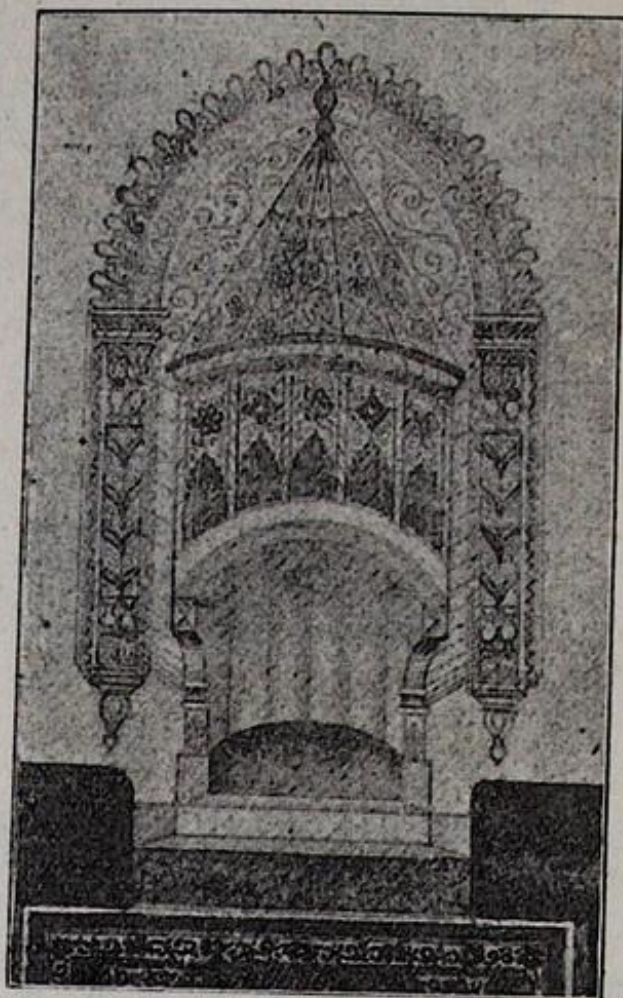
Սենեակների յատակն ու առաստաղը տախտակով պատում են, յատակը սովորաբար առանց ներկելու թողնում, որովհետև ծածկում են գորգերով, իսկ առաստաղը բարակ, փայտէ ձողիկներով զանազան տեսակ նշխում են (տես 2—5 նկարները) երբեմն նաև ներկում:

Վերին յարկի սենեակները բաւական մեծ մեծ պատուհան-

Նկ. 2—5 Առաստաղի նշան

ներ ունեն, ապակիներով ծածկուած, մինչդեռ ներքին յարկի փոքրիկ պատուհանները կամ բոլորովին բաց են և կամ ձիթած թղթով պատած:

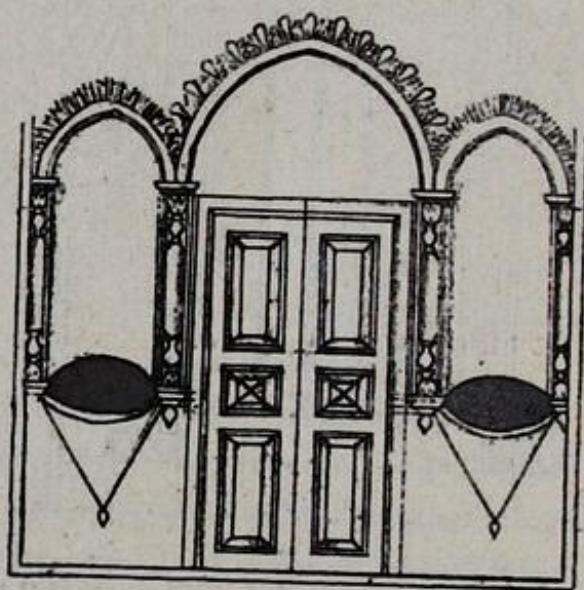
Նկ. 6. Բուխարիկ

ները պատած են փայտէ ցանցով, որպէսզի կանայք չկարողանան դուրս նայել, և դալթակղութեան առիթ տալ մուսուլման անցորդին:

Այգեստանի տների անհրաժեշտ մասը կազմում են նաև այգիները, որոնց միջին տարածութիւնն անցնում է 2500 ք. մետրից: Այգիները պատած են ցեխի պատով և սովորաբար բաղկանում են երկու մասից՝ փնի և թիւփ: Ափնի կոչւում է այն մասը, որ ծածկուած է պտղատու ծառերով, այն է՝ տանձենի, խնձո-

շին տների դահլիճի դռան հանդէպ պատի մէջ տեղում լինում է գեղեցիկ քանդակներով պատած մի բուխարի, (նկ. 6) իսկ դռան երկու կողմում մի-մի բոլորածե ներսանկուած, գեղեցիկ քանդակներով հզրափակուած, ուր սովորաբար դնում են գլգլակ (նարգիլէ): (նկ. 7)

Հարուստների և մանաւանդ թուրքերի տների հրկրորդ յարկում, մեր նկարագրած սենեակներին կից, սակայն ոչ թէ փողոցի, այլ յիտէի, պարտիզի կողմում լինում են գրեթէ նոյնպիսի մի երեսը և երկու սենեակ, կանանց յատկացրած, հարեմ: Այսպիսի թըրքական տների լուսամուտ-

Նկ. 7. Ներսանկուածներ

րենի, ծիրանի, սալորենի, դեղձի, ընկուզենի, թթենի, կեռասենի և այլն, իսկ Թիւփ կոչւում է խաղողի որթերով պատած մասը:

Շատ տների այգիներում կամ բակերում լինում են ջրհորներ, նաև աղբիւրներ, որ հանում են քանքան խփելով: Այս արհեստը Վանում շատ յառաջացած է, և ըստ երևոյթին շատ հին, նոյն իսկ խալդական է, որովհետև կան չափազանց հին քանքաններ:

Կահաւորութիւն.—Մի կէս դար առաջ տան կահաւորութիւնը միայն փոռածք է եղել, այսինքն՝ բարձ, ներքնակ, գորգ, փսիաթ, ընդհանրապէս փռուող բաներ, փայտէ կարասիք չեն եղել. այժմ այս սարքը մնացել է միայն աղքատ դասակարգի մէջ, իսկ հարուստ դասակարգը փայտէ կահ-կարասիներ է սկսել գործածել: Միջին դասակարգի մօտ հրկու սարքն էլ միախառնուած գոյութիւն ունին:

Փռուածքը հետևեալ կերպով է լինում. յատակին, որ ծածկուած չէ լինում տախտակով, բցում են խըսիր. սրա վրայ փրսիաթ կամ գորգ, պատերին կից փռում են ներքնակներ, որոնք կամ այնպէս բաց են մնում և կամ մի ուրիշ, նեղ և երկար գորգով ծածկւում. ներքնակների կողքից, պատերին յենած շարում են երկար թիկնաբարձեր, որոնք յաճախ խոտով են լցուած լինում: Բարձերի վրայ էլ մի երկար, սպիտակ կտոր են քաշում, որ ծածկում է միայն կէսը: Այս ներքնակների վրայ են նստում ծալապատիկ կամ չոքած: Մի փոքրիկ, կլոր և առանց թիկունքի աթոռակ էլ դրուած է լինում մի անկիւնում: Սա գործ են անում գլխաւորապէս ճաշի ժամանակ, դնելով նրա վրայ մի մեծ, սղնձէ սկուտեղ, (սինի), որ փոխարինում է ճաշի սեղանին:

Այժմեան կահաւորութիւնը.—Սենեակի տախտակով պատած յատակը ծածկւում է գորգերով. գլխաւոր պատի մէջ տեղում դրւում է մի փայտէ, վոլտերեան բազկաթոռ, հրկու կողքին կիսաբոլոր փայտէ թախթեր, սաղը, որոնք ծածկուած են յատուկ պատրաստուած ներքնակներով, և պատած գունաւոր կամ սպիտակ կտորով, որ ծոփերով եզրափակուած իջնում է մինչև յատակը, և ամբողջովին ծածկում փայտէ թախթը: Այս ներքնակների վրայ, պատերին կից, շարւում են երկար թիկնաբարձեր: Թախթերի կիսաբոլոր շրջանակի մէջ, բազկաթոռի առջև դրւում է մի կլոր սեղան: Միւս պատերին կից ձգւում են փայտէ երկար բազմոցներ՝ կանապէ. մի քանի աթոռներ, փոքրիկ, կլոր սեղաններ դրւում են այս ու այն անկիւններում:

Ննջարանում կայ պատի մէջ կամ պատին կից շինուած

Նկ. 8. Կառէ մոմակալ

իսկ այժմ քաղաքում և մասամբ գիւղերում հաւած են վառում, միայն չտփսզանց խնայողութեամբ, որովհետեւ բաւական թանգ է, քունտը 10 կոպէկ: Սա Բագուի նաւթն է, որ ըստացւում է Տրապիզոնից: Քաղաքի աղբատ դասակարգը և գիւղացիները դեռ շարունակում են ձէթ և կամ սև նաւթ գործածել կաւէ կամ թիթեղից շինուած, առանց ապակու, ճրագներով: Գործածական լուցկին իտալական մոմէ լուցկիներն են, որ թանգ արժենալով, չեն կարողացել վերջնականապէս դուրս քշել գործածութիւնից նախապատմական կայծքարն ու կայծհանը:

Կայ հաւ տեղական ճարպի մոմ, որ զլխաւորապէս աղբատ

ծայքատեղ, պահարան, երկու կամ մի փեղկով, ուր ցերեկը դարսում են անկողինները: Մահճակալներ չկան, բնում են գետնին կամ կանապէների վրայ: Զգեստեղէնը պահում են սընդուկների մէջ, որոնցից նշանաւոր է սալվի սնդուկը՝ շինուած սալվի փայտից, որ ախորժելի հոտ ունի և կարծր լինելով չի թոյլ տալիս իւր մէջ ցեցերին բուռն դնելու:

Յատուկ լուացարաններ ևս չկան. մի պղնձէ կոնք, և մի սափոր տան փոքրերի կամ հարսի ձեռքով շրջան են կատարում ամեն առաւօտ և ճաշի ժամանակ: Կոնքը ինքնատիպ է. յայն շրջանակ ունեցող մի կարճ դլանաձև ամանի վերայ դրուած է մի ծակ ծակ խուփ, որ բրգաձև բարձրանալով վերջանում է մի կլոր փոսիկով: Այս փոսիկի մէջ դնում են սապոն, իսկ լուացուհիս ջուրը ծակերի միջից թափւում է գլանաձև ամանի մէջ: Սափորները գլանաձև փորով, երկար վզով, գիղեցիկ կանթով և կեռ խողովակով պղնձէ ամաններ են, յաճախ նշխերով պատած:

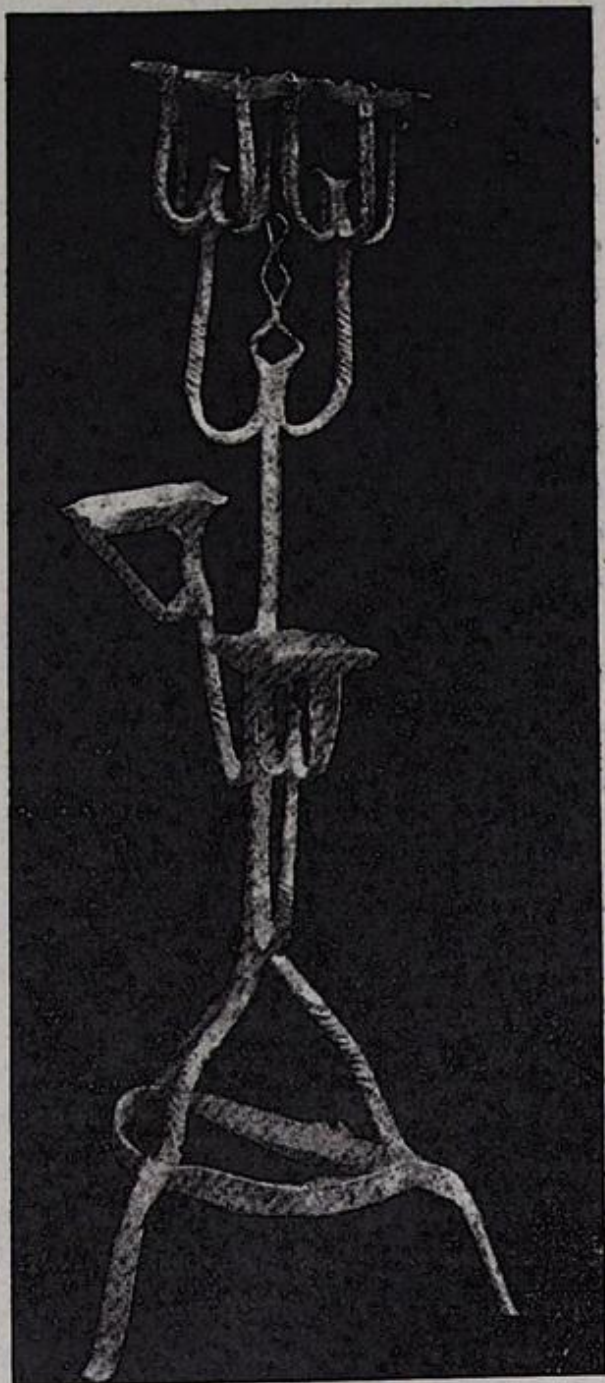
Լուսաւորութիւն.—Մի կէս դար առաջ ոչ միայն գիւղերում, այլև քաղաքում լուսաւորութեան համար միայն կթաւատի ձէթ էին գործածում,

քաղաքացիներն են գործածում: Ուշագրաւ է մի հին, կաւէ մոմակալ, որ գտնուած է Վանում, սակայն սա շատ հաւանական է, որ գործածուած է կամ եկեղեցում, և կամ հարստի տանը: (նկ. 8)

Ուշագրաւ է նաև մի հին ձիթեճրագ, որ Նոյն-պէս գտնուած է Վանում, և որի նմանը կայ նաև Նոր-Բայազէտում, հաւանականօրէն Հին-Բայազէտից բերուած: Վերջինս այժմ գտնուում է Հայոց Ազգագրական ընկերութեան թանգարանում: Սա հրկաթէ եռոտանի, մի մետրաչափ ձող է, որի ծայրին ամրացրած է երկու ձիթաճրագ, իւրաքանչիւրը չորս պատրոյկով վառուող, այսպիսի երկու երեք ճրագներ էլ միացած են ձողի կողքերին, որոնց տակ, իբր զարդ՝ երկաթէ թռչնակներ են շինուած: (նկ. 9)

Վառելիք. — Գիւղերում իբր վառելիք գործ են անում քարոյ, ցան, պլտրտուր, ցախ և գազ: Քաջորը պատրաստում են այսպէս.

անասունների աղբը լցնում են տան առջև մոտաւորապէս 10 սանտիմետր հաստութեամբ և շարունակ վերայից ման գալով բաւական պնդացնում են և յետոյ բահով քառանկիւնի ձևով կտրատում, 25—30 սանտիմետր մեծութեան և մի քիչ էլ արևի տակ չորացնելուց յետո՝ բրգաձև շարում: Եթէ թրիքը քիչ քանակութեամբ է լինում, ձեռքով փոքր ինչ շաղախում են, 15—20 սանտիմետր տրամագծով բոլորակներ շինում և խփում այս ու այն պատին, որ արևի ջերմութեամբ չորանայ: Այսպիսի քաջոր-

Նկ. 9. Ձիթեճրագ

ները ցան են կոչւում: Շատ զգուհի է տեսնել, թէ ինչպէս խեղճ կանայք առաւօտները վաղ ձեռքերով հաւաքում են անասունների աղբը և եթէ քիչ է լինում՝ ցան պատրաստում, իսկ եթէ փոքր ինչ աւելի՝ բոբիկ ոտներով կոխկրտում են, և ապա քառակուսի, փայտէ կաղապարի մէջ ածելով, աղիւսների պէս շարում են տան առջև, որ սոսկալի գարշահոտութիւն արձակելով չորանայ: Գիւղերում 100 հատ քաքորը արժէ 7—10 դ. (50 կ.—80 կ.): Գիւղերում փայտ բոլորովին չեն գործածում, այլ միայն ցախ՝ չորացած ձիւղեր, այն էլ միայն այն նպատակով, որ սրանց բոցով քաքորը կպչի: Սակայն այս ցախը ևս այնքան հեշտութեամբ չի վառւում, որովհետև յաճախ թաց է լինում, ուստի և՛ գործ են անում դադ կոչուած փուշը (Spina Hirci): Ընդհանրապէս գիւղերում, ուր նաւթի գործածութիւնը չափազանց խնայողութեամբ է կատարւում, կրակ անելը բաւական դժուար է, ուստի և գրեթէ միշտ թոնրի մէջ կրակ են պահում, որպէս զի նրանից անմիջապէս կպչեն: Այս պատճառով, վառած թոնիրը հանգչելիս մի կիսավառ քաքոր մոխրով ծածկում են, որը մեծ դանդաղութեամբ վառուհիւով գրեթէ մի ամբողջ օր վառ է մնում: Թոնիրը կրկին վառելիս երկաթէ մի երկար ձողով, որ անթրոց է կոչւում, բաց են անում այս մոխրաթաղ կրակը, վերան մի երկու ցախ և քաքորներ դնում ու այսպիսով հեշտութեամբ վառում: Այս մոխրաթաղ քաքորը անթնդ է կոչւում:

Ածուխ գիւղերում գրեթէ բոլորովին չի գտնւում:

Գիւղերում բնակարանը տաքացնելու նպատակով չին վառում, նրանք ապաստանում են ախոռներում, կենդանիների ջերմութեամբ տաքանալու և կամ, երբ հաց թխելու, կամ կերակուր եփելու նպատակով վառուած թոնիրը հանգչում է՝ քիւրսի են դնում, այսինքն թոնրի բերնին դնում են մի քիւրսի, (քառակուսի, չորս ոտնանի ցածր սեղան) վերան ձգում տնփիկ (ցնցոաի) և բրդի մի լէէֆ (վերմակ): Տաքանալ ցանկացողները կախ են անում ոտները թոնրի մէջ և լէէֆով ծածկում իրենց կողքերը: Ոտները տաքանում են, իսկ մէջքը, մանաւանդ երբ դէպի դուռն է ուղղուած լինում, մրսում է:

Հերթիկից, որ միշտ բաց է լինում, ցուրտ, մաքուր օդը շարունակ ներս է թափանցում և փոքրիկ տարածութեան մէջ մեծ բազմութեամբ հաւաքուած մարդկանց լիուլի թթուածին մատակարարում:

Վանում վառում են կամ քաքոր և կամ փայտ ու ծառի արմատներ: Վառարանների մեծագոյն մասը թիթեղեայ հասարակ վառարաններ են: Կան նաև մանկալներ:

Դռները մեծ մասամբ մի փեղկանի են, իսկ վերջին ժամանակներս շինուածներն երկփեղկանի: Դարպասներն ամրակուռ, հաստ, միափեղկ և երկփեղկ դռներ են, վերևի մասում քսան սանտիմետր բացուածքով, որ պատած է երկաթէ վանդակով. սա ծառայում է թէ որպէս լուսամուտ և թէ, կարևոր դէպքում, իբր դիտարան: Դարպասի վրայ կախուած է երկաթէ ձկիկ, սովորաբար մի երկաթէ մուրճ, որ յանկում է մի, նոյնպէս երկաթէ, սալի վրայ: Երբ ուզում են իմացնել դուռը բացանելու՝ բարձրացնում են մուրճը և խփում սալին.—բարձր, անախորժ թխկոցներ են բարձրանում: Երբեմն այս ճկիկները ներկայացնում են մարդկային ձեռք՝ մի գնդակ բռնած:

Հին տների դռների յետև կան սողնակ.—10 սանտիմետր հաստութեան քառանկիւնի մօտ 1 և կէս մետր երկարութեան մի փայտ է, որ անց է կացրած դրան կողքի մի պասի մէջ: Երբ կամենում են դուռը փակել՝ այս սողնակը քաշում են և ծայրը անցկացնում միւս պատում յատուկ պատրաստուած ծակի մէջ, այսպիսով այս սողնակը առիշեղ պատելով դուռը՝ թոյլ չի տալիս բացուելու: Այժմ սրա փոխարէն երկաթէ չըխկ, փականք, են շինում, որի մի ծայրն ամրացրած է դրանդիի վրայ, և կախ է ընկած. երբ ուզում են փակել՝ միւս ծայրը, որ կարթած է կամ ծակ ունի և վերան մի կարթ, ձգում են միւս կողմի դրանդիի օղակի մէջ:

ԶԳԵՍՏ ԵՒ ԶԱՐԴ

Մեր ուսումնասիրութեան վայրում, մանաւանդ Վան քաղաքում և սրա շրջակայ գիւղերում, տեղական զգեստները կիսով չափ տեղի են տուել եւրոպականին և ներկայացնում են մի անճաշակ խառնուրդ: Բուն տեղական տարազը դեռ պահպանում է իւր գոյութիւնը կենտրոնից հեռու գիւղերում, ինչպէս օրինակ Ալիւրում, Խաւենցում, Էրէրինում և այլն:

Թէ քաղաքացու և թէ, մանաւանդ, գիւղացու սովորական, ամենօրեայ հանդերձը չափազանց փոքր բացառութեամբ, ցնցոտիներ են, որ ոչ թէ ուղղակի աղքատութեան հետևանք է, այլ սոսկալի ռեժիմի ազդեցութեան և սովորութեան, քաղաքակրթութեան ստորութեան: Երեխաներն արդէն կիսամերկ են, կանայք բոբիկ և պատառոտուած, տղամարդիկ ցնցոտիներով ծածկուած, և այսպէս են ոչ միայն աղքատները, այլև հարուստները: Խեղճ ժողովուրդ՝ դարերի ընթացքում արգիլել են նրան լաւ հագնուել, դարերի ընթացքում լաւ հագնողին աւելի լաւ են կե-

ղեքել և կողոպտել, ուստի և նա ցնցոտիների մէջ է որոնել և որոնում իւր պաշտպանութիւնը հարկահանի և կողոպտողների բռնութիւնների դէմ:

Գիւղացիների զգեստներ. Ա. Տղամարդկանց. — Վասպուրականի տղամարդկանց թէ հայկական և թէ քրդական զգեստներն ընդհանուր առմամբ միմեանց շատ նման են, միևնոյն տարազի են, և միայն մանրամասնութիւնների մէջ են տարբերում. այսպէս քրդական զգեստի, քեազախիկի վրայ փայլում է կլապիտոնի ռսկեգոյն շերտերը, մինչդեռ հայկականի վրայ ասեղնագործ գեղեցիկ նշխիր: Շալուարը նոյնպէս, հայերինը զարդարուած է ասեղնագործ նշխերով, իսկ քրդերինը՝ ոչ: Քրդերը իշիկի վրայից հագնում են ֆստան, իսկ հայերը ոչ: Ֆստանը իշիկի ձև ունի, միայն փոքր ինչ երկար է, և յաճախ իջնում է շալուարի վրայ: Քրդերի քոլոզը աւելի բարձր է լինում և վերան 3—4 գոյնգոյն եազմա փաթաթած, մինչդեռ հայերի քոլոզը ցածր է լինում և միայն մի եազմա փաթաթած:

Հայ գիւղացիները նախ հագնում են շապիկ, երկար թևերով և մինչև ծնկները հասնող փեշերով: Կարում են կտաւից: Սրա կուրծքը բացում է հի թէ մէջ տեղից, այլ աջ կողմից և միայն մի կոճակով կոճկւում: Ամբողջ կուրծքը, մօտ 35 սանտիմետր լայնութեան և նոյնքան երկարութեան ծածկւում է գունաւոր թելերով ասեղնագործած կտորով: Երեք սանտիմետր լայնութեան մի ուրիշ, միևնոյն գոյնների ասեղնագործ էլ պատում է օձիքը: Թեւերի ծայրերն էլ պատած են վեց սանտիմետր լայնութեան ասեղնագործով, որոնց ծայրերին միացած են նոյն լայնութեան, միայն վաթսուս սանտիմետր երկարութեան ասեղնագործ ջալահիկով, որ փաթաթում են շապկի թևի ծայրերին, որով և արգիլում են թևերը կախ ընկնելու կամ առաջ գալու: Յաճախ այս թևերի ասեղնագործների երկու կողմը միմեանցից մի-մի սանտիմետր հեռաւորութեամբ կարում են կապոյտ ուլունքներ: Շապկի շուրջն էլ կարմիր, բարակ դայթան և փոքր ինչ վերեկարմիր կըտորէ ժապաւէն են կարում: Նաև աջ ու ձախ կողքերի փեշերը 14 սանտիմետր երկարութեան ճեղքելով՝ եզրերը և շուրջը պատում են դայթանով և կարմիր կտորի ժապաւէններով. այս ճեղքերը տեղական բարբառով կոչւում են չաք:

Թումպան. Կարում են տեղական կտաւից, հագնում են ոտներին և շապկի փեշերը դնում սրա մէջ: Փողկերը շատ լայն են, վերին մասի ծայրերը յետ են դարձուած և սրա միջով անցկացրած ամուր թելից գործած մի, 1½—2 սանտիմետր լայնութեան ժապաւէն, որ խոնջան է կոչւում. սրա ծայրերը փնջիկնե-

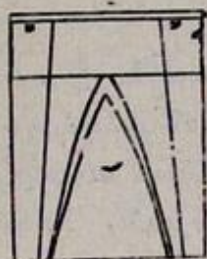

Հայոց-Ջորի գիւղացիներ.

Paysans du gouv. de Van.

րով են վերջանում: Այս խոնջանով կապում են թումպանը մէջքին: Թումպանը առջևից բացուածք չունի, այլ աջ կողմում, սովորական գրպանի տեղում: Թումպանի լայն փողկերը ուղիղ կերպով բաշ են ընկնում, որովհետև ամառները սովորաբար սրա վրայից այլևս շալուար չեն հագնում: Թէև սա շատ հով է պահում, սակայն փոշին էլ առատութեամբ ներս է թափանցում: Երբ սրա վրայից շալուար էլ են հագնում, որ սովորաբար տեղի է ունենում ձմեռը, սրա փողկերի ծայրերը դնում են գուլպայի մէջ և վերջինիս թելով կապում:

Ոմանք էլ ոտներին սախկ են հագնում. սա 35 սանտիմետր երկարութեան և հետզհետէ լայնացող, գլանաձև, բրդէ գործուածք է, որի վերի ծայրին թելէ կապ (կապան) կայ: Թումպանի, յաճախ նաև շալուարի, փողկերը դնում են այս սախկերի վերին ծայրերի մէջ և կապանով կապում:

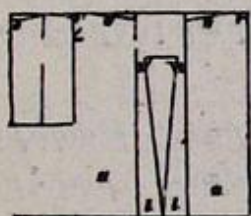
Նկ. 10.
Շալուար

Շալուար.—կարում են շալից, հագնում են ոտներին, յաճախ թումպանի վրայ, որին և միանգամայն նման է իւր ձևով: Սրա փողկերը ևս չափազանց լայն են, 50—70 սանտիմետր, առջևում բացուածք չունի և խոնջանով է կապւում: Ձախ կողքին կայ մի փոքրիկ գրպան, իսկ աջ կողքին գրպանաձև բացուածք, որից օգտւում են ջուր թափելիս:

Շալուարի փողկերի աջ ու ձախ կողմերը, նաև ներքին ծայրերը պատած են 12—17 սանտիմետր լայնութեան գունաւոր ձեռագործով *):

Շալուարի խոնջանը գունաւոր թելերից է գործած, 2 սանտիմետր լայնութեան և ծայրերին ունի մի քանի փնջիկներ, կապոյտ ուլունքներով զարդարուած:

Իշլիկ **).—Հագնում են շապկի վրայ, կարում են մանուսա կոչուած բամբակէ կտորից: Հասնում է մինչև մէջքը, ունի երկար թևեր, կուրծքը դայթանի կոճակներով կոճկւում է, ոմանցն էլ վերևում եռանկիւնաձև բացուածք ունի, որպէսզի շապկի կրծքի ձեռագործը ամբողջովին երևայ:

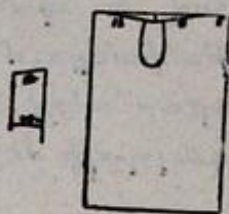
Նկ. 11.
Իշլիկ

Մէջաց շալ.—2—3 մետր երկարութեան

*) Ասպիսի ձեռագործ նկատւում է նաև Աղթամարի եկեղեցու Գագիկ Արծրունու բարձրաքանդակի շալուարի վրայ:

**) Այժմ սրա փոխարէն շատերն եւրոպական ժիլետ են հագնում:

մի բրդե գունաւոր կամ սպիտակ կտոր է, որ փաթթում են մէջքին, շալուարի և իշիկի վրայով: Այս շալը յաճախ տեղական կամ Շատախի գործ է լինում:

Նկ. 12
Քեազախիկ

Քեազախիկ.—Հագնում են իշիկի վրայ. կարում են յատկապէս այծի չուռից (բրդից) գործած մազոտ կտորից: Իջնում է մինչև գոտկատեղին, ծածկում է ամբողջ թիկունքը և կողերը, ամբողջ լանջը մնում է բաց: Թևերը շատ կարճ են, հասնում են մինչև արմունկը, և ընթի տակից (թևի տակ) կախւում են մի մի փնջիկ: Կրծքի եզրերը պատած են կանաչագոյն ժապաւենով և մի սանտիմետր լայնութեան կլապիտոնով:

Ոտներին հագնում են թաթ, (գուլպա), որ գրեթէ միշտ գունաւոր է լինում և զանազան նշխերով պատած: Սովորաբար թաթերը կարճ վիզ են ունենում, 15—20 սանտիմետր, և կապում են նոյնպէս գործուած կէս մետրաչափ թելով, որ վերջանում է փնջերով:

Թաթի վրայից հագնում են չարուխ (տրեխ), որ ամեն մի գիւղացի ինքը կարող է կարել, և կամ սուլ, որ կարում են քաղաքում սուկարները: Չարուխը սովորական տրեխն է, գոմշի կամ տաւարի կաշուց կարած, իսկ սուլը նման է եւրոպական տուֆլուն, երեսը այծի, ոչխարի կաշուց է լինում, իսկ ներքանը գոմշու կաշուց: Սրա մի տեսակը, որի յետևի, կրնկի, մասը նեղ շերտով մօտ 5 սանտիմետրաչափ բարձրանում է, կոչւում է պոչով սուլ: Հագնելիս այս պոչից բռնում, քաշում են:

Գլխին ծածկում են արախչին, քոլոզ, և կամ, շատ սակաւ, ֆէս:

Արախչինը գործւում են գիւղացի կանայք բրդե թելից և կամ կարում կտորից ու ծածկում ասեղնագործով: Արախչինը գլանաձև է, 10—15 սանտիմետր բարձրութեան:

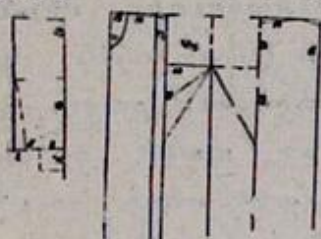
Քոլոզը պատրաստում են գիւղացի տղամարդիկ թաղիքից. սա կտրուած կոնուսի ձև ունի, 15—20 սանտիմետր բարձրութեան. լինում է սովորաբար սպիտակ: Քոլոզի շուրջը անպայման կապում են մետաքսեայ փուշի կամ եազմա: Փուշին 5 սանտիմետր լայնութեան ծալում են և փաթաթում քոլոզի ստորին մասի վրայ, ճակատին մօտ, աշխատելով նրա ծոպերը քաշ քցել ճակատի և բունքերի վրայ: Յաճախ այս ծոպերի վրայ անց են կացրած լինում կապոյտ ուլունքներ, որոնք պահպանելու են չար աչ-

քերի ազդեցութիւնից, Նազմաները սովորաբար ուղորում են և այնպէս փաթաթում:

Կանանց հանդերձ.—Շապիկ.—Կարում են փաթուսիից կամ շիւլայից. հասնում է մինչև ոտները և զբոնի տակից փոքր ինչ երեւում է: Թւերը երկար են. կուրծքը բացւում է մէջտեղից մինչև գոտկատեղին և կոճկւում մի կոճկով բկի տակ: Շապիկի քղանցքների շուրջը կարւում է կանաչ ու կարմիր դայթան, իսկ փոքր ինչ բարձր՝ 15 սանտիմետր լայնութեան ծաղկաւոր երիզ, որը և զբոնի տակից երևում է:

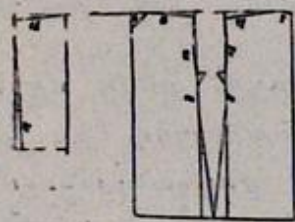
Ոտաշոր կամ փոխան. Հագնում են ոտներին, կարում են կարմիր շիւլայից, նոյն գոյնի կտաւից և կամ կանաւուղից: Ո՛չ կողքերին և ոչ առջևը բացուածք չունի, և խոնջանով կապւում է կողքից: Փողկերը շատ լայն են, ծայրերը բուզմայով նեղանում են և, իջնում մինչև ոտների երեսը, գուլպայի վրայ և դրսից, զբոնի տակից, մօտ 10—15 սանտիմետրաչափ երևում են:

Զբուն.—Հագնում են շապիկի վրայ. կարում են մանուսայից, չթից և մետաքսէ կտորներից: Փարաջի ձև ունի, միայն քղանցք-

Նկ. 15. Զբուն

կարմիր ու կանաչ դայթանով եզրափակուած, երեւմէլ արծաթէ կոճակներով զարդարուած: Կուրծքը չի կոճկւում, այլ քղանցքները միմեանց վրայ են բերւում և կրծոսկրի մօտ փոքր ինչ բաց թողնւում: Չաքերի մօտ լինում է մի կամ երկու գրպան: Սո-վորաբար երկու, երեք, իսկ տօներին նոյն իսկ չորս, հինգ զբուն միմեանց վրայ են հագնում, այնպէս որ մինը միւսից մօտ 5 սանտիմետր բարձր կանգնի, որպէս զի նկատելի լինի: Այս

Նկ. 14.

Կոճիկ կամ կոլոտիկ

դաջուածք, չաք: Ունի երկար թւեր: Կարմիր ու կանաչ դայթա-

ները աջ և ձախ կողմում մինչև մէջքը ճեղքուած է, և եզրափակուած կարմիր ու կանաչ դայթանով: Այս ճեղքը կոչւում է չաք: Զբունը իջնում է մինչև ոտները, և շապիկից մօտ 6 սանտիմետր բարձր է մնում: Թւերը երկար են և հասնում են մինչև դաստակը: Թւի ծայրը փոքրիկ ճեղքուած, չաք, ունի,

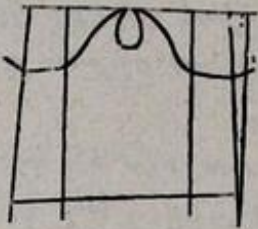
դէպքում զբունները տարբեր գոյնի են ա-նում: Սովորական և սիրուած գոյնը կարմիրն է, նոյն գոյնի աստառով:

Կոճիկ կամ Կոլոտիկ.—Հագնում են զբունի, կամ զբունների վրայ: Կարում են գունաւոր կտաւից կամ չթից: Իջնում է մինչև մէջքը և կուրծքը ամբողջովին բաց է: Աջ և ձախ կողքերից կան մի մի կարճ

նով ամբողջովին եզրափակուած է: Կուրծքը չի կոճկուում:

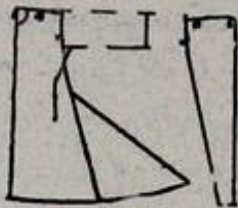
Մէջկապ.—Լինում է շալից 2—4 մետր երկարութեան. փաթաթում են մէջքին, կոճիկի վրայից:

Մեզար կամ գոգնոց.—Կապում են կոճիկի և մէջկապի վրայից: Կարում են գունաւոր չթից, կտաւի աստառով: Մեզարի վերին մասը կապողի կրծքի լայնութեան է լինում և նրա վզի համեմատ էլ փորուածք է ունենում, մի կոճկով, իսկ ներքին մասը հետզհետէ լայնանում է: Թևերի տակ կապան է լինում, որ մէջքի վրայ արծաթէ կոճկոճ կոճկուում է: Մեզարը զբուսններից հինգ սանտիմետր բարձր է կանգնում, որպէսզի չխանգարէ նրանց երեւալուն:

Նկ. 15. Մեզար
կամ գոգնոց

Դալիմա.—Նորահարսերը և հարուստ, չափահաս կանայք կոճիկ չեն հագնում, այլ դալիմա ուղղակի զբուսնի կամ զբուսնների վը-

Նկ. 16.
Դալիմա

րայ, նախապէս կապելով սրանց վրայ մէջկապը: Դալիման կարում են կարմիր մահուդից. միանգամայն նման է քահանաների ֆարաջային, միայն կողքերին, գրպանների տեղերում, բացուածք ունի, որ կարելի լինի ձեռքը տանել զբուսնի գրպանը: Այս գրպանային բացուածքի շուրջը և սրանից բարձր մինչև թևի տակը կարուած է կլապիտոն: Նոյնպիսի երիզ է կարուած նաև քղանցքների և թևերի եզրերին: Հարուստ կանանց դալիմայի կուրծքը ևս ծածկուած է կլապիտոնով զարդարուած ասեղնագործով: Դալիման ևս իջնում է մինչև ոտները, միայն վերջին զբուսնից մի հինգ սանտիմետր բարձր է մնում:

Հարուստ կանայք դալիմայի վրայ, բերին մօտիկ, արծաթէ գեղեցիկ ճարմանդ են կարում: (Տես նկ. 18, 4)

Ազանկիք.—Հագնում են նախ նխշուն գուլպա՝ թաթ, և թաթի թելով վիզը կապում, և ապա կոնտուրա կամ սուր, որ եւրոպական տուֆլու նման է:

Վան քաղաքում այժմ չքաւոր դասակարգը, բայց մի կէս դար առաջ գրեթէ բոլորը, մեր նկարագրած տարազով էին հագնուում, այժմ եւրոպական զգեստը հետզհետէ ընդհանրանում է: Միայն քաղաքացի կանայք փողոց դուրս գալիս ստիպուած են եղել ամբողջովին ծածկուել վիրուռ (վերևի) շապկով և սըխմելով, իսկ աղջիկները մէտակով, որ մինչև այժմ էլ դեռ ևս գործածութիւնից դուրս չեն ելել: Դիւղերում այս ծածկոցների կարիքը չի զգացուել, որովհետև գեղջկուհին շարունակ դուրսն է, գործով զբա-

դուած և մեծ մասամբ միայն հայերով շրջապատուած:

Վերևու շապիկը կարում են կարմիր շիլայից, որ բամբակէ կտոր է, Բաղէշում գործուած: Սա միանգամայն սովորական շապիկ և կամ տիրացուների եկեղեցական շապիկ ձև ունի, և իջնում է մինչև ոտքերը: Զուրկ մի որևէ ասեղնագործից և կամ զարդարանքից, օձիքի շուրջը միայն կայթան է կարուած և բկի մօտ մի կայթնի կոճակ ունի:

Այս շապիկի վրայից ձգում են մըխմել. կարում է սպիտակ կտորից, որ ընտա է կոչւում և կամ ամենանուրբ բամբակէ գործուածքից: Սա կիսաբոլոր է, շուրջառի պէս, առանց աստառի. ձգում են գլխին և ծայրերը առջևից քաշ ձգում, այնպէս որ ծածկում է ամբողջ մարմինը և նոյն իսկ գլուխը մինչև ոտները: Մըխմելի ծայրերը միացնելով բռնում են աջ ձեռքով կրծքի մօտ, իսկ ձախով քթի մօտ, այնպէս որ միայն աչքերն են բաց մնում:

Աղջիկները փողոց դուրս գալիս ձգում են իրենց վրայ մէտակ, մօտ $1\frac{1}{2}$ մետր մեծութեան քառակուսի մետաքսեայ գոյնզգոյն կտոր, որի մի կողմի երկու ծայրը իրար հետ կտրով կըպցրած է: Մէտակը ձգում են գլխին այնպէս, որ միացած ծայրերը մէջքի վրայ ընկնեն, իսկ միւս երկու ծայրերը ձգում են առջևից ու միացնելով ձախ ձեռքով կրծքի, աջով քթի մօտ բռնում, այնպէս որ միայն աչքերն են երևում:

Գլխի յարդարանք.—Նախ սանրում են մազերը և 15—50 մանր ծամ կամ պոչիկ հիւսում. ապա սրանց վրայ, ուսերի բարձրութիւնից արծաթէ ծամքաղ անցկացնում: Սա արծաթէ երկտակ շղթայ է, 30—35 սանտիմետր երկարութեան, որոնց վրայից կախուած են արծաթէ գնդակիկներ, իսկ մէջտեղից մի մեծ կապոյտ ուլունք, որ աչից ունիկ է կոչւում: Առաջինները կախում են իբր զարդարանք, իսկ ուլունքը իբր յուռութ չար աչքերի ազդեցութեան դէմ: Ծամքաղի երկու շղթաները խաչաձև անց են կացնում բոլոր ծամերի վրայից և իրենց ծայրերի կարթերով ամրացնում ուսերի մօտ: Ծամերը ծայրերին կապում են երեքական սև շերիտ, մօտ կէս մետր երկարութեան:

Աղջիկները գլխներին ծածկում են կարմիր ֆէս՝ սև, երկար պոխով, այսինքն մետաքսի սև թելերից մօտ 50 ս. երկարութեան փնջիկ (փիւսկիւլ): Ֆէսի վրայ կապում են արծաթէ զարդեր.—Ճակտի վրայով ձգում են զնծիլ՝ արծաթէ շղթայ, որից կախ են ընկած արծաթէ դրամներ՝ 20—40. փարաներ: Սրանից բարձր կապում են Թիթրաճա.—գարձեալ արծաթէ շղթայ, որից կախուած են նշաձև արծաթէ զարդեր և կարմիր բուստեր: Սրանից բարձր էլ կրկին զնծիլ են ամրացնում, այսինքն նոյնպիսի

արծաթէ շղթայ՝ վրայից արծաթէ դրամներ կախուած:

Ոմանք, ի հարկէ հարուստներից, առաջին զննիլի ներքև, ֆէսի եզրերին, միայն ճակատի վրայ արծաթէ դրամներ են կախում:

Քուլնքերի մօտ կախում են սրեսնոց. սա արծաթէ մի սրտիկ է, մէջտեղում մի կարմիր յակինդ նստեցրած. սրանից կախուած են երկու ուրիշ, նոյնանման սրտիկներ՝ կապոյտ փերուզաներով, իսկ այս վերջիններիցս կախուած են վեց հատ շղթաներ՝ միմեանցից փոքր ինչ երկար, ծայրերին մի մի արծաթէ շրջանակ՝ իսկ մէջ տեղերում մանիշակագոյն, հասարակ ուլունքներ կամ թանգագիւն քարեր: Այս վեց շղթաներից առաջին երկարութիւնն է 2, իսկ վերջինինը՝ հինգ սանտիմետր: (Տես նկ. 16, 2)

Ապա շաւան անց են կացնում բկի տակով և ամրացնում քուլնքերի մօտ: Շաւան արծաթէ մի շղթայ է, որից կախուած են արծաթէ թելից շինուած սրտաձև զարդեր մի սանտիմետր երկարութեան և բուստեր: Շղթայի երկու ծայրում կան մի մի արծաթէ գնդասեղ՝ գլխնիրին մի մի մեծ, կարմիր բուստ ամրացրած: Շղթայի մէջ տեղում կայ արծաթէ նոյնպէս սրտաձև ճարմանդը: Գնտասեղները ամրացնում են քուլնքերին, իսկ ճարմանդը բկի տակ: (Տես նկ. 18, 3)

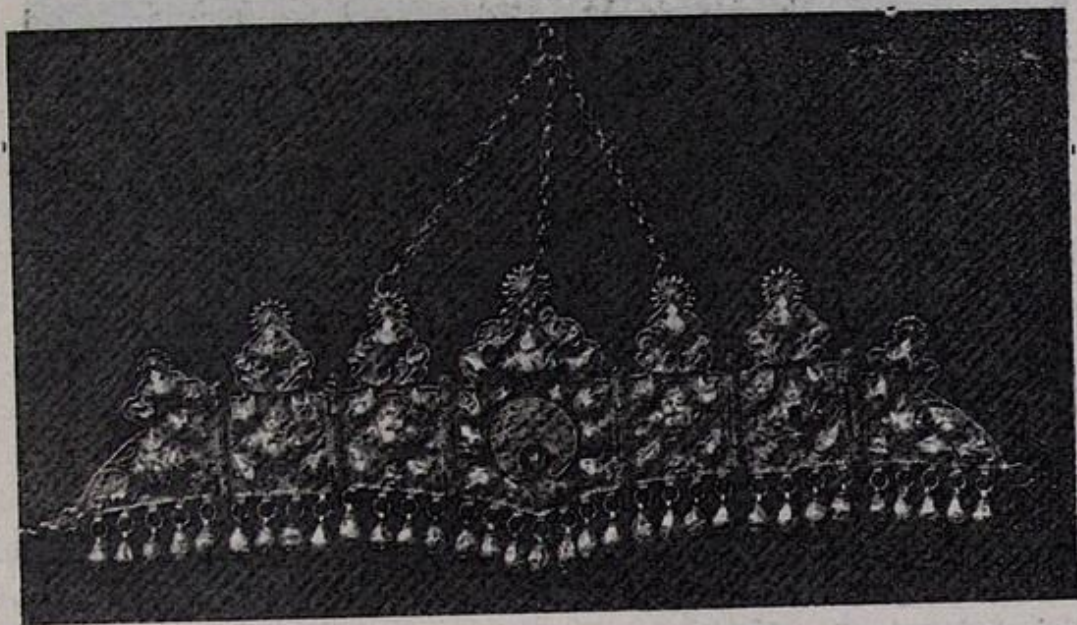
Կրծքին ձգում են զեարդանլըղ (կրծկալ), երկու շարք կապոյտ և կարմիր ուլունքների մէջ ամրացրուած են ճաճանչաձև նշխարով զարդարուած ականակուռ արծաթէ 12 հատ շրջանակ, քարաստա, ներքևի ուլունքների շարքից կախուած են լինում նոյնպէս արծաթէ 12 հատ շրջանակ, թուփ, որոնց մէջ ևս ամրացած են մի մի կարմիր բուրջ: Սրանցից ներքև ձգւում են երկու արծաթէ շղթաներ, համակենտրոն, միայն միմեանցից մի քանի սանտիմետր հեռու: Սրանցից կախուած են արծաթէ դրամներ: Գեարդանլըղի ծայրերին կան ճարմանդներ, որով ամրացնում են կրծքին:

Ականջներից կախում են արծաթէ գինտեր:

Թւերին անց են կացնում կամ արծաթէ ապարանջան և կամ ուլունքներից գործուած կեօլպաղի (բազպան).— արծաթէ ականակուռ ճարմանդ զանազան գոյնի և տեսակի 78 շարք ուլունքներով: Կանանց գլխի յարդարանքը բաւական տարբերում է օրիորդների յարդարանքից: Կանայք նոյնպէս մազերը հիւսում 15-50 ծամ են շինում, սակայն ծամքաղ չեն անցկացնում: Ի հարկէ նորահարսները բացառութիւն են կազմում:

Մազերի վրայ ծածկում են գլխակ.— չթից կարուած, գլանաձև, բայց շատ բարձր մի գլխարկ: Սրա վրայից ձգում են տակի

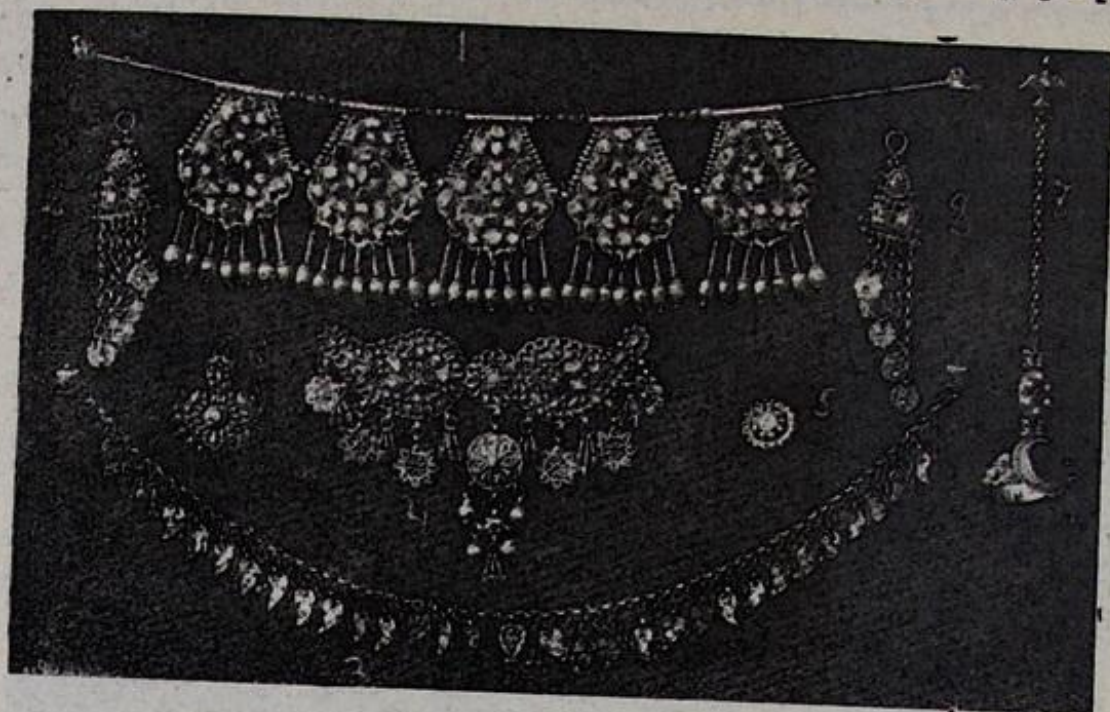
փոխչիկ՝ եռանկիւնաձև մի չթիկտոր, մօտ $\frac{1}{2}$ մետր մեծութեան, որի երկու ծայրերից կարուած են լինում շորից մի մի կապ, կապան, չափոաստով: Այս փոխչիկը ձգում են գազաթի վրայից և կապանները բլի տակով անցկացնում և հակառակ կողմերից բերելով՝ գազաթի վրայ ճարմանդում: Սրա վրայից կապում են ձակտի կապ.—սա քառանկիւնի 10×20 ս. մեծութեան մի կարմիր կտոր է, աստառով, որի մի եզրին, երկարութեամբ շարուած են կապոյտ ուլունքներ: Չորս ծայրերին էլ ամրացրուած են շորէ կապաններ: Այս ձակտի կապը կապում են գլխին այնպէս, որ ուլունքների շարքը ընկնի ճակտի վրայ: Կապանները հանգուստում են ծոծրակի մօտ:

Նկ. 17. Մ ա ի չ ա

ձակտի կապի վրայ ամրացնում են մախան: Սա լինում է մի քանի տեսակ, որոնցից ես կը նկարագրեմ միայն երկուսը, որ շատ տարածուած են: Առաջին տեսակը (նկ. 17) բաղկացած է 7. արծաթէ տախտակիկներից, որոնցից իւրաքանչիւրը ներկայացնում է երեք սանտիմետր մեծութեան քառակուսի, վերին մասը թագաձև բարձրացած մօտ $1\frac{1}{2}$ սանտիմետր և աստղով պսակուած: Քառակուսի մասի մէջտեղում բարձրանում է մի ուղմբաձև և շուրջը՝ չորս նշաձև կերտուածներ, որոնց կենտրոններում նստեցրած են մի մի փերուղա կամ յակինթ: Թագաձև մասի վրայ բարձրանում է մի նշաձև զարդ՝ յակնթակիր, ներքեւ երկու տերև: Մէջտեղի տախտակիկը, որ համեմատաբար բոլորից լայն է, կրում է իւր մէջ տեղում մի կիսալուսին: Տախտակիկները միացած են միմեանց հետ թիլքաշ ճարմանդով և վերին մասում ունին մի մի

բուստ: Տախտակիկների ներքին մասից կախուած են գնդակիկներ, իսկ միջին տախտակիկի և սրա երկու կողքի տախտակիկների վերին մասից, աստղերի յետևից, բարձրանում են 5 սանտիմետր երկարութեան արծաթէ մի մի շղթայ, որ միանում են մի թռչնաձև ճարմանդի մէջ՝ իսկ սա ամրացնում են նոյն ճակտի-կապի վերին մասում: Միւս մախչան (նկ. 18) 5 արծաթէ տախտակիկներ են,

Նկ. 18, Զ ա Ր Պ Ե Ր

5 սանտիմետր երկարութեան և առ առաւելը 4 ս. լայնութեան: Այս տախտակիկներից իւրաքանչիւրը կիսից բարձր եռանկիւնաձև նեղանում է և 2 սանտիմետր լայնութեամբ կտրւում, ուր և անցք է շինուած թել անցկացնելու: Կիսից ներքև կիսաբոլոր է և ատամնաձև կտրատուած, որոնցից և կախուած են $2\frac{1}{2}$ սանտիմետր երկարութեան փոքրիկ, արծաթէ գնդակիկներ: Արծաթէ տախտակիկների մէջ տեղերում կան մի մի սրտաձև բարձրութիւն, թէ վերջիններիս վերայ և թէ սրանց շուրջը ամրացրուած են յակինթ և փիրուզա: Տախտակիկները միմեանց հետ միացած են կողքերից մի մի փոքրիկ օղակներով, իսկ վերևից թելով, որ տախտակիկների միջև շարուած է կապոյտ ուլունքներով: Ճակատի կապի վրայ դնելուց յետ այս մախչան նրա կողքերից և վերևից ձգուող կապանները հանգուստում են ծոծրակի վրայ:

Մախչայից յետոյ գազաթի վրայ դնում են կօտիկ.— Սա 11 սանտիմետր տրամագծով և $3\frac{1}{2}$ սանտիմետր լայնութեան փայտէ շրջանակ է՝ պատած կարմիր կտորով: Առաջի մասում, ղէպի ճակատը, բուրդ կամ հին կտորներ է դրուած և մի ուրիշ շորով այն-

պէս պատած, որ այս մասը կիսաբոլոր կերպով վեր է ուղղուել: Կոտիկի շրջանակի վերին մասում ամրացրուած է մի ոմբաձև երկտակ կտոր՝ շորէ երիզով զարդարուած և կապոյտ ուլունքներով հզրափակուած: Սրա մէջտեղում կարուած է մի սադաւ կոճակ, շուրջը մի քանի շարք կապոյտ ուլունքներ: Այս կապոյտ ուլունքները, որ չեն երևում, նոյնպէս յուռութի նշանակութիւն ունին:

Կոտիկի վրայից ձգում են վրայի փոխչիկ. Սա տակի փոխչիկի պէս է, եռանկիւնի, երկու ծայրերին կապեր, միայն սրա եզրերին կարուած են լինում պռա—մի սանտիմետր լայնութեան գունաւոր կտորից ժապաւէն: Փոխչիկը ձգելով կոտիկի վրայ՝ ծայրերը տանում բիւ տակից անց են կացնում, և հակառակ կողմերից բարձրացնելով՝ կոտիկի վրայ ճարմանդում են: Ապա ձգում են լալիկ՝ մի եռանկիւնաձև սպիտակ, բաւական նուրբ կտոր: Ձգում են գլխին, քաշում մինչև ունքերը, և ապա ծայրերը անցկացնում բիւ տակով և հակառակ կողմերից բարձրացնելով հանգուստում գազաթի վրայ և կամ լալիկի աջ ծայրը դնում են ձախ ծայրի տակ, իսկ ձախը անցկացնում աջ այտի վրայ յանկած մասի մէջ: Նոյն կտորի բիւ մօտի մասով ծածկում են կզակը մինչև բիթը, երբ պատահում են տղամարդկանց կամ պառաւ կանանց, ի նշան ամօթխածութեան:

Կանայք ևս, մանաւանդ նորահարսները, զարդարում են իրենց կուրծքը գարգաւիլըղով, թեւերին անցկացնում ապարանջան կամ կեօլպաղ, մատներին դնում մատանիներ: Ուշագրաւ է, որ կանայք աջ ձեռի բոյթ մատին դնում են արծաթէ մատանի, ահագին սարդիոնով: Մատանուն միացած է թռչնաձև ճարմանդով վերջացող 12 սանտիմետր երկարութեան մի շղթայ, որ ամրանում է զբունի թևքի վրայ:

Տոսպի և Հայոց-Ձորի յիտ ընկած գիւղերում մէկ մէկ պատահում են կանայք, որ իրենց քթերին խզմա են կրում: Սա երկու սանտիմետր տրամագծով արծաթէ մի շրջանակ է՝ թելքաշ, որի կենդրոնում նստեցրած է մի բաւական մեծ յակինթ: Սրա յետևի արծաթէ կանթը անցնէ կացնում յատուկ այս նպատակով ծակուած քթի աջ խռչակի մէջ *): (Տես նկ. 18, 5)

*) Վերոյիշեալ զգեստների ձևերը նկարեց Թիֆլիսի նշանաւոր դերձակ Ա. Տէր-Ասատրեանը Հայոց Ազգագրական ընկերութեան թանգարանի այն հանդերձներից, որ այլ-իւրիւր հետեւ գնեցի Տոսպի Ալիւր գիւղում ընկերութեան նախագահ պ. Ա. Մելիք-Ազարեանի և Փոխ-նախագահ տ. Հ. Մարտիրոսեանի այս նպատակով իմ տրամադրութեան տակ դրած հարիւրական բուրքի գումարով:

ԸՆՏԱՆԵԿԱՆ ԲԱՐՔ

ԱՄՈՒՍՆՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՀԱՐՍԱՆԻՔԻ ՍՈՎՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ*):

Հասակ.—Սովորաբար երիտասարդը 18—25 և աղջիկը 16—22 տարեկան հասակումն է ամուսնանում. սրանից աւելի բարձր՝ մանաւանդ աղջկայ վերաբերմամբ՝ անցած, դախացած, է համարւում: Երիտասարդին զգուշանում են մտտադահաս աղջիկ տալու, աղջկանն էլ իրանից փոքրահասակ երիտասարդ զօրւարանում է առնել: Ահասարակ աշխատում են, որ երիտասարդն աղջկանից հասակաւոր լինի, և այն էլ ոչ աւելի քան 5—10 տարի: Տարիքաւոր աղջիկը կամ երիտասարդը յաճախ ամուսնանում է այրու հետ:

Խնամութեան աստիճաններ.—Թէպէտ եկեղեցական կանոնադրութեամբ պահանջւում է, որ ամուսնացող զոյգը իրարուց ազգակցութեան եօթ և խնամութեան հինգ աստիճանով հեռու լինեն, սակայն պատահում է, որ շատ աւելի մոտիկ են լինում և այսպիսի դէպքերում կարողանում են կամ կաշառելով պսակի թոյլտուութիւն ստանալ, կամ բողոքականութիւն ընդունել և կամ, որ շատ հազուադէպ է, մահմեդական դառնալ, ինչպէս օր. քսան տարի առաջ Ալօմադենց ցեղից հօրեղբօր որդու և հօրեղբօր աղջկայ միջև տեղի է ունեցել: Աւելի խիզախները կաշառում են մի քահանայի և պսակի խորհուրդը կատարել տալիս թոնրի վրայ:

Ամուսնացողները ըստ ազգութեան.—Օտարազգիների հետ ամուսնութիւն շատ հազուադէպ է և միշտ ահագին զօրւարութիւնների

*) Բացի իմ հաւաքած նիւթերից օգտուել, եմ նաև յատուկ իմ պատուէրով հաւաքած պ. պ. Խ. Լևոնիանի և Մ. Տէր Մկրտչեանի նիւթերից: Ի նկատի եմ ունեցել նաև Պէյլէրեան վանեցու «Գեղջկական հարսանիք ի Հայաստան» (Պօլիս 1870) փոքրիկ վիպակը ու Յուսիկի «Վան» յօդուածը «Արձագանք»-ի 1897 թ. №№ 23 և 27.

հետ կապուած, որովհետեւ կախուած է կրօնափոխութեան խնդրի հետ: Ո՛չ հայը և ո՛չ էլ թուրքը թոյլ չի տալիս, որ իրենցից մինը կրօնափոխ լինի, կամ նրա ժառանգները ուրիշ կրօնի պատկանին՝ ինչ է նա պիտի ամուսնանայ մի օտարազգու հետ: Դեռ էլի պատահում են դէպքեր, որ հայ աղջիկները բռնութեամբ փախցնում են թուրքերն ու քրդերը և ամուսնանում նրանց հետ՝ ստիպելով հաւատափոխ լինել, սակայն թուրք խուժանը սաստիկ խըստութեամբ է վերաբերւում դէպի այն թրքունին, որ կը համարձակի սիրել մի հայի. այսպէս ինքս պատահեցի մի հայ վանեցու, որ մեկնում էր արտասահման, յուսալով ազատուել մահուան սպառնալիքից, քանի որ մի թրքունի սիրահարուել էր իւր վրայ:

Հաղիւ է պատահում նաեւ, որ լուսաւորչական հայը ամուսնանար կաթոլիկ կամ բողոքական հայի հետ, և այս դէպքում զրեթէ միշտ երիտասարդի եկեղեցումն է կատարւում պսակը. սակայն կաթոլիկ և բողոքական միսիօնարական միաբանութիւններն իրենց դպրոցների հաւատակից որք սանուհիներին ստիպում են ամուսնանալ միայն այն երիտասարդի հետ՝ որ իւրեւ ապացոյց իւր սիրոյն՝ կը զոհէ նաեւ իւր կրօնը: Սակայն լինում են դէպքեր, որ երիտասարդները դրժում են իրենց խոստումը, և իրենց զաւակներին մկրտում են լուսաւորչական եկեղեցում:

Ամուսնացողները ըստ տեղի և դասակարգի. — Վանեցիները գերադասում են ամուսնանալ իրենց ծննդավայրի բնակիչների հետ, ուստի և երկար պանդխտութիւնից յետ վերադառնում են ծննդավայրը, ամուսնանում, մի առժամանակ մնում և ապա կրկին պանդխտութեան ցուպը ձեռներն առնում:

Վանեցի աղջիկը ևս շատ չի ախորժում ամուսնանալ մի օտար երկրացի հայի հետ, որ «կատուի նման իւր ձագերը բերանն առած» երկրից երկիր պիտի անցնի:

Քաղաքացին չի առնում գիւղացի աղջիկ՝ արհամարհելով նրան, գիւղացին չի ուզում քաղաքացի աղջիկ, պատճառաբանելով, թէ նրա քիթը բարձր է, գիւղացու դռնից ներս չի մտնիլ: Սակայն քաղաքացին ուրիշ քաղաքացու, գիւղացին ուրիշ գիւղացու հետ խնամութիւն անում է:

Դասակարգային խտրութիւնն էլ բաւական մեծ արգելք է ամուսնական միութիւններին. շատ հազիւ է պատահում, որ հարստի տղան աղքատի աղջիկ ուզէ, և կամ զգիւրի որդին տանուտէրի փեսան դառնայ: Տեղական առածն ասում է.

Արեւ կնտի քե խնամի,

Որ պոչ քո պոչին հմանի,

Մ'էրթայ կնտնի քե խնամի

Որ Մասիսայ սար հմանի:

Պէտք է որոշ արատներ և կամ մեծ առաւելութիւններ ունենան իրենց դասակարգից դուրս գալու համար:

Սովորաբար կոյսը կոյսի և այրին այրու հետ է ամուսնանում: Իսկ կոյսը այրու հետ ամուսնանում է միայն այն դէպքում, երբ որոշ արատներ՝ հասակի մեծութիւն, աղքատութիւն, ֆիզիքական պակասութիւն խանգարում են կոյսի հետ ամուսնանալու:

Սրորոցախազ.—Այս սովորութիւնը հնումը եղել է վան քաղաքում, և այժմ էլ պատահում է գիւղերում.—Երկու գերդաստաններ, որ միմեանց սէր, յարգանք են տածում, ցանկանալով իրենց սէրը բարեկամական կապով շաղկապել, ուխտում են իրենց զաւակներին միմեանց տալ, և այս նպատակով էլ նրանց օրօրոցների վրայ խազ են քաշում, իբրև նշան նշանադրութեան: Երբեմն պատահում է, որ այս ուխտը անում են դեռ երեխաները չծնուած: Այսպէս նշանադրուած երեխաները միմեանց հետ խաղալով մեծանում են և արքունքի հասած միջոցին ամուսնանում, եթէ որ մի երրորդը սրանցից մինի սիրտը չի գրաւում և խորտակում սրանց երջանկութիւնը:

Ամուսնութեան զանազան դէպքեր.—Պատահում են դէպքեր, որ նշանուած տղան վախճանուած միջոցին, նրա եղբայրն է ամուսնանում սրա հարսնացուի հետ, և կամ հարսնացուն մեռած դէպքում, սրա քոյրն է փոխարինում նրան, և այս՝ գլխաւորապէս այն պատճառով, որ արուած ծախսերը իզուր չկորչեն:

Եղբօր այրու հետ գաղտնի կենակցութիւնը այս կողմերումն էլ երբեմն տեղի է ունենում:

Պատահում է, որ տան ծառան և կամ խանութի գործակատարը դառնում են տան փեսայ և այս շնորհիւ այն հանգամանքի, որ վերջինս գաղտնի կերպով կարողանում է գրաւել տան աղջկայ սիրտը և նոյն իսկ՝ յարաբերութիւն է ունենում, յուսալով այս միջոցով ստիպել իւր տիրոջը՝ իրեն փեսայացնելու:

Ամուսնալուծութիւն.—Ամուսնալուծութեան դէպքեր չափազանց հազուադէպ են. որչափ և ծանր լինի ամուսնական լուծը, այնուամենայնիւ կրում են, թոյլ տալով իրենց ապօրինի կենակցութիւն: Ժողովրդի հայեացքը դէպի ապօրինի կենակցութիւնը չափազանց խիստ է, միայն մի դէպքում բաւական մեղմանում է, երբ յառաջանում է օրինաւոր կնոջ ամուսնութիւնից: Նոյն իսկ ինքը, օրինաւոր կինը, հաշտւում է իւր ճակատագրի հետ, երբ իւր ամուսինը, յաճախ միևնոյն յարկի տակ պահում է մի ուրիշ կին ևս՝ ժառանգ ունենալու յուսով:

Ոտք կապել.—Վանեցի երիտասարդները պանդխտութեան պատրաստուելիս՝ սրանց ծնողներն աշխատում են սրանց նշանել, որպէս զի այսպիսով դրանց ոտքը կապած լինեն իրենց ծննդավայրի հետ, կամ բոլորովին չպանդխտեն և կամ պանդխտութեան գնացած միջոցին էլ շուտով վերադառնան:

Այսպէս ոտքը կապուած պանդխտների վրայ ծածրանում է նաև այն հոգսը, որ պարտաւոր են տարեկան 4—5 ոսկի (40—50 ր.) էլ իրենց նշանածի հօրն ուղարկել նշանածի վրայ ծախսելու, նրա ապրուստը հոգալու:

Հարսնացուի ընտրութիւնը.—Հնումը երիտասարդի ծնողներն էին ընտրում հարսնացուն, և պսակում էին առանց տղայի կամքը հարցնելու: Եղել են շատ դէպքեր, որ տղան հարսնացուի երեսը տեսել է միայն առաքաստի գիշերը: Այժմ էլ գրեթէ նոյն վիճակի մէջ է մի քանի գիւղերում, իսկ քաղաքում և սրա շրջակայ գիւղերում երիտասարդներն ու աղջիկներն սկսել են միմեանց հետ տեսնուել, «սէր կապել» և իրենց ձայնը լսելի դարձնել իրենց ծնողների առաջ, երբ վերջիններս ամուսնութեան խնդիրը կըցանկանան յարուցանել:

Ընդհանրապէս հաւատում են, որ ամուսնու ընտրութիւնը ճակատագրական է, որ նախապէս Նախախնամութիւնից որոշուած է, թէ ու աղջիկը որ տղի «դամաթն» է, հետևապէս և կարիք չկայ մանրակրկիտ լինելու, շատ չարչարուելու. եթէ դամաթ է, ինքն իրեն կը յաջողուի, իսկ եթէ դամաթ չէ, ամէն ջանք ապարդիւն կանցնի: Իբրև ապացոյց իրենց այս համոզման, պատմում են, թէ մի նախրորդ ստիպում է իւր մօրը գնալ Թագաւորի աղջիկը իւր համար ուզել: Մայրը գնում է և փոխանակ ուզելու, գանգատւում է իւր որդուց, թէ ինչպէս խելքը կորցրել է և իրան ստիպում է գալ Թագաւորի աղջիկը ուզել: Եւ երբ վերադառնում է տուն, պատմում է որդուն, որ իրեն անպատուելով դուրս արին Թագաւորի պալատից, երբ իւր այդ խիզախ առաջարկը լսեցին: Նախրորդը մի ուրիշ պառաւ է գտնում և նրան ուղարկում խնամխօս: Սա գալիս նստում է Թագուհու մօտ և մինչև երեկոյ խօսում զանազան նիւթերի մասին և նոյն իսկ վատաբանում, ծաղրում նախրորդին: Երեկոյեան Թագուհին և այս պառաւը միասին գնում են բնական կարիքը կատարելու. այս տեղ, այսպէս պըպըզած միջոցին պառաւն ասում է. «Թագուհի, ապրած կենայ, միտքս մի բան ընկաւ, էն նախրորդ քո աղջիկ կուզի, Աստծու մօտ Թահաւոր ու նախրորդ հաւասար ի, ես կասեմ թէ պալքի կամաթ ի, որ Թագաւորի աղջիկ նախրորդի տղին հետ իրիկ կնիկ էլնեն»: Թագուհին այդպէս պըպըզած մի-

ջոցին էտ խօսքին կանմիշ կէլնի և խօսք կուտայ: Պառաւ իւր թումպան քաշելէն կը վաղի մօտ նախրորդի լաճ աւետիս կուտայ:

Հարսնացուի ընտրութեան խնդրում երիտասարդից շատ աւելի մեծ դեր խաղում էին ազգական և դրկից պառաւ կանայք, որոնք շրջապատելով տղայի մօրը՝ գովաբանում են իրենց թևարկած աղջկան հազար ու մի գովքով:—Շատ աղէկ աղջիկ ի, շատ էլ անկալատ ի (անարատ), զուլուլայ երես, սիւրահի (օղիի բարձր շիշ) պատ (ծամ), պիօշ (առատ) ծամեր, աչք ունքն մարդ կը տանի խելաց: Ըսկում (այնպէս) էլ խնազանդ ի, որ էրկանք աղաս վէր գլխուն՝ ծէն (ձայն) չի խանէ, կիշեր ցէրեկ քուն դադարում չունի՝ պուհ (բու) ասես, հըմէն խունար ձեռիցը կուգայ, պուուկ մը ունի կասես շաբրով շաղատուկ ի, խէր մէրն էլ խօ կասես շաքարի պէս ին: մարդամուտ, բարեկամասէր, աստուածավախ:

Այս պառաւնների միջամտութիւնը ահագին ազդեցութիւն է ունենում, ուստի և տեղական առածը ասում է. Երբ տիւռ (դուռ) դրկեց կամենայ, կաղ, կոր (կոյր) կը հարսնանայ:

Աղջիկ տալու խնդրումն էլ ազգական և դրկից կանանց, մանաւանդ քեռեկնկայ, քեռու (մօրեղբօր) կարծիքները ծանրակշիռ են:

Աղջիկտես.—Հնումը բացայայտ կերպով, իսկ այժմ մի որևէ պատրուակով երիտասարդի մայրը մի քանի ազգական կանանց հետ գնում է այն աղջկայ տունը, որին կամենում է հարսնացնել, յատկապէս նրան զննելու և քննելու: Աղջկայ մայրը հասկանալով սրանց գալու բուն նպատակը, անմիջապէս զարդարում է իւր աղջկան, մազերը գեղեցիկ հիւսում, աչքերը սև դեղդիրով (ծարերով) ներկում, մազխիլով երեսի մազերը քաշում, կարծր շալով շփում երեսը և կամ բարկ թոնրի վրայ գլուխը կախած մի քանի բոպէ պահում, որպէսզի երեսը կարմրի, բերանը լաւ լուանալուց յետոյ համեմաւոր նիւթեր, օր. մեխակ, ծամել տալիս, որ բերանից անուշ հոտ բուրէ և ապա առաջ է տանում: Շուարած և յուզուած աղջիկը չորում է եկած կանանց առաջ, համբուրում նրանց ձեռքերը, դնում իւր գլխին և ապա կրկին համբուրում: Կանայք էլ սրա այտերն են համբուրում և յառած դիտում, զննում նրան: Տղայի մայրը սովորաբար մի փունջ ծաղիկ էր ընծայում նրան՝ եթէ գարուն էր, կամ մի նուռն՝ եթէ ձմեռ: Հնումը աղջկատես եկած կանայք առանց նեղուելու՝ սկըսում էին յայտնի կերպով զննել, քննել աղջկան, քայլել էին տալիս, ձեռները վերև բարձրացնում, մի շիւղ էին ցոյց տալիս, որ վերցնի, շատ ցածր ձայնով բան էին խնդրում, որ կատարի,

ասեղ ու թել էին տալիս որ թելի: Երբեմն նոյն իսկ բաց էին անում կուրծքը, ոտները նայում: Վերջ ի վերջոյ եթէ հաւանում էին, տղայի մայրը մի շարոց ոսկի ձգում էր հարսնացուի վիզը և կամ մի արծաթէ կամ ոսկէ մատանի դնում նրա աջ ճկոյթը, նախապէս առնելով նրա ծնողաց համաձայնութիւնը: Անմիջապէս հարսնացուն իւր ձեռով օղի էր բաշխում, որ բարեմաղթութիւններով խմում էին, ապա հիւրասիրում էին ճաշով, եթէ նոյն իսկ ճաշի ժամանակ էլ չլինէր:

Իսկ եթէ աղջիկտես եկողները աղջկան չէին հաւանում, առանց միտրէէ բան ուտելու կամ խմելու՝ հեռանում էին:

Նշանօրհնէք.—Աղջկատեսից մի քանի օր կամ շաբաթ յետոյ նշանադրուած տղայի և աղջայ ծխատէր քահանաները մի մի վկայի հետ առնելով սրանց համաձայնութիւնը*) միմեանց հետ ամուսնանալու՝ գնում են առաջնորդարան և այս մասին յայտնում կրօնական ժողովին: Այստեղ քննում են նշանադրուողների ազգակցական կամ խնամիական աստիճանները և եթէ չհասութիւն չեն նկատում, արձանագրում են մի առանձին մատեանի մէջ: Փեսայացուի ծխատէր քահանան տալիս է կրօնական ժողովի նախագահին—առաջնորդին—սովորաբար մի արծաթէ տուփի մէջ դրած և մետաքսէ թաշկինակով փաթաթուած մատանի, որ ստացած է լինում փեսայացուի ծնողներից: Առաջնորդը օրհնում է այս մատանին և յանձնում հարսնացուի քահանային, որ տանում տալիս է հարսնացուի ծնողներին:

Այս ծիսակատարութեամբ աղջկայ ու տղի նշանադրութիւնը կատարուած է համարւում և շատ հազիւ է պատահում, որ մինը խուսափէր ամուսնանալուց, առանց չափազանց յարգելի պատճառներ ունենալու:

Պէտք է նկատել նաև որ եթէ տղայի կողմից ետ կանգնեն և չկամենան պսակուել՝ հարսնացուին տրուած ընծաները և նշանի մատանին յետ չեն տրուել, իսկ եթէ աղջկայ կողմից լինի այս դրժումը՝ յետ կը տրուեն:

Նշանդրես.—Նշանօրհնէքից յետոյ երբեմն քաղաքացւոց մէջ նշանդրեսի հրաւէր էլ է կատարւում: Փեսացուի հայրը իւր եր-

*) Եթէ աղջիկները համաձայն չեն, ասում են, իսկ եթէ համաձայն են՝ նազեր են անում, թաքնւում, դուրս չեն գալիս, այն չեն ասում, ոչ էլ գլխի շարժուածքով իրենց համաձայնութիւնը տալիս, վերջապէս քահանան ասում է, լմա, եթէ համաձայն ես, մօրդ ձեռքը համբուրէ: Եւ նա այս անգամ կոտրուելով համբուրում է:

կու սեռի ազգականներին ու բարեկամների հետ գնում է հարսնացուի տունը, տանելով իւր հետ հարսնացուի համար ընծաներ՝ ժամացոյց, ապարանջան, մանեակ և այլն:

Հանդիսաւոր ընդունելութիւնից յետոյ՝ քաւորի խնդրանօք հարսնացուն զարդարուած և քողով ծածկուած մի հարսի առաջնորդութեամբ առաջ է գալիս և համբուրում խնամի հրաւիրեալների ձեռքերը և ապա, բարե բռնած կամ ձեռքը սրտին դրած կայնում: Մնամին տալիս է բերած նուէրները, քողը վերցնում երեսից և խնդրում հրաւիրեալներին մի մի բաժակ օղի հրամցնել, որից յետոյ կրկին քողարկւում է և փեսայացուի հետ նստում մի բարձի վրայ: Այդ երեկոյի խօսակցութեան գլխաւոր առարկան հարս ու փեսայի բարեմասնութիւններն են կազմում, հարսնացուի բարեկամները հազարաւոր գովքեր են թափում հարսնացուի մասին, շնորհակալ, որ նա այն աստիճան հնազանդ է, որ «երկանքի քարն աղաս գլխին՝ ձէն չի խանէ»: Փեսայի բարեկամներն էլ փեսային են գովում շնորհակալ նրա ճարպիկութիւնը առևտրի մէջ, պատմելով նրա քրդերին խաբելու հնարագիտութիւնները:

Շուտով մատուցւում է ընթրիք, նախ տղամարդիկ և ապա կանայք առանձին ընթրում են և ցրւում:

Նշանդրեալից յետոյ փեսացուն իրաւունք է ստանում ժամանակ առ ժամանակ այցելել իր հարսնացուին, մինչդեռ հնումը այս խստիւ արգելուած էր. նշանաւոր տօներին նա ընծաներ է տալիս հարսնացուին, որ մնացորդ է այն սովորութեան, որ հնումը փեսայացուի տնից փայ կամ բաժին էր ուղարկւում հարսնացուի տունը:

Նշանադրուած մնում են 2—6 ամիս, երբեմն և մի տարի: Հարսանիքները տեղի են ունենում գլխաւորապէս աշնանը և ձմրանը, մանաւանդ բարեկենդանին:

Կտրուածք.—Գիւղերում փեսայացուի կողմից մի գումար է տրւում հարսնացուի ծնողներին՝ օժիտ պատրաստելու նպատակով: Այս գումարի քանակը որոշելու համար փեսայացուի հայրը մի քանի բարեկամ տղամարդկանց հետ գնում է հարսնացուի տունը, որ ճաշով հիւրասիրուելուց յետոյ երկար սակարկում է և վերջի վերջոյ որոշում են 4—25 ոսկի (30—160 ռ.) և մի քանի նուէրներ տալ հարսնացուի ծնողներին ու բարեկամներին:

Քաղաքում առաջները հարսանիքից ութ օր առաջ փեսայացուի հայրը մի նամակով յայտնում էր հարսնացուի հօրը հարսանիքի օրը: Այս նամակի մէջ ուշադրաւ են հետևեալ բառերը. «Աստուած ձեզ ամօթով չանի, դուք ալ մեզ ամօթով չանէք մեր տոստ, դիւշմանի առջև»: Այս խօսքերի իմաստն այն է, թէ հարսնացուի

օժիտն այնպէս պատրաստէք, որ մեր բարեկամները չտխրեն և թշնամիները չուրախանան:

Այն օրը հրաւիրագրեր են գրւում նաև քաւորին, մի գլուխ շաքարի հետ, չորեքշաբթի օրը հրաւիրում են բարեկամ կանանց իսկ շաբաթ օրը՝ տղամարդկանց: Հնումը փոխանակ հրաւիրագրի, մի մարդ էր ուղարկւում, որ մի փունջ ծաղիկ կամ մի խընձոր և կամ մի նուռ տալով բերանացի հրաւիրում էր, ինքն էլ մի որևէ նուէր ստանում հրաւիրեալից:

Տաշտադրէս.—Այս սովորութիւնը վանում գրեթէ դադարել է, և միայն գիւղերումն է տեղի ունենում: Հարսանիքի չորեքշաբթի օրը, փեսայացուի մայրը հրաւիրում է իւր ազգական կանանց և սրանց ներկայութեամբ մաղել տալիս հարսանիքի հացի ալիւրը: Տաշտը գրւում է տան մէջ տեղը, շուրջը վառւում են մոմեր, հրաւիրուած նուագածուներն սկսում են նուագել, և հացթուխը մաղը ձեռին պարում է տաշտի շուրջը և ապա սկսում ալիւր մաղել, ասելով. «Շնորհ լցէք».—Նախ փեսայացուի մայրը և ապա հրաւիրեալ կանայք մի քանի դուրուշ են ձգում մաղի մէջ՝ իբր նուէր: Հացթուխը վերցնում է և հազար ու մի բարեմաղթութիւններով սկսում մաղել, իսկ տղաներն ու աղջիկներ տաշտի շուրջը պար բռնած պարում են: Հրաւիրեալ կանայք հիւրասիրուելուց յետոյ ցրւում են, իսկ միջանի մօտիկներ մնում են օգնելու:

Հարսանիքի նախորդ օրը փեսայացուի տնից ուղարկւում է հարսնացուի տունը «Թապախը», իբրև վերջնական նշան հարսանիքի հրաւերի: Թապախը պատրաստւում է այսպէս. մի մեծ մատուցարանի մէջ շարում են գունաւոր թղթերով և մետաքսէ թելերով փաթաթուած շաքարեղէններ, կարմիր խնձորներ, նըռներ, լիմոններ, ծաղիկներ, մի գլուխ շաքար և ծածկում մի նուրբ շալով: Մօտիկ անցեալում Թապախի հետ ուղարկւում էին նաև երկու մետրանոց մի հաստ ծաղկեղարդ կերոն, որ վառւում էին հարսանեկան երթի միջոցին և վերջը նուիրում եկեղեցուն:

Շատ հին ժամանակները սովորութիւն է եղել, որ քաւորը ձեռին մի թուր է ունեցել, և երբ թագաւորը մի որևէ շէմքից կամեցել է անցնել, սա թրի ծայրը խրել է կամարակալ փայտին, որպէսզի թագաւորը այս թրի տակով անցնի և ազատ լինի չարքերի ազդեցութիւնից: Երբ տաճիկներն արգիլել են հայերին իրենց մօտ զէնք պահել, հարսանիքների միջոցին սկսել են մի որևէ թուրք զինուորից վարձով վերցնել, և որովհետև թուրը մահմեդականի լինելով պիղծ է համարուել, նախ օրհնել են և ապա գործածել: Ծերունիների ասելով մեզանից կէս դար առաջ վանի

մեծամեծներից մինի, Ախիճան Ղարասեֆիրեանի, կարգադրութեամբ այս թուրի փոխարէն սկսել են մեծ կերոն գործածել, ուստի և այժմ էլ այդ կերոնը թրի մոմ է կոչուում, այս կերոնի գործածութիւնն էլ վերացել է: Գիւղերում տեղ տեղ մնացել է թրի գործածութիւնը:

Ազգանստում. — Պսակի նախորդ օրը հրաւիրւում են փեսայացուի երիտասարդ ընկերները, որոնք փոքր ինչ խմելուց յետ, աճուրդի են դնում ազգապաշու փէտը, որի գնողը դառնում է ազգապաշու: «Ազգապաշու փէտը» մի ձեռնափայտ է, թիթեղի կտորներով զարդարուած և գլխի մօտ մոմակալներ շինուած, ուր մեղրամոմեր փակցնելով ազգապաշին ձեռն է առնում: Ազգապաշին համարւում է հարսնետոմարի երիտասարդների պետը, և հարսանեկան գնացքի առաջնորդը և հիւրասիրութեան վերահսկիչը: Բոլոր ծառաները նրան են հպատակւում և ուտել խմելու վերաբերմամբ եղած պահանջները հարսնետոմարների կողմից նրան են ուղղում: Աճուրդը կատարւում է այսպէս. քահանան, եթէ ներկայ է, և կամ քաւորը վերցնում է ազգապաշու փէտը և ձայն տալիս, ով է ուզում առնել: Մինը վերցնում է և գետին խփելով բղաւում: Տուի Շահբալի մի պողիկ (գաւ) գինի, բէշբարմաղայ մի լիտր ժաժիկ, բուղունով (կանանչով) մի չափ սոխ: Մի ուրիշն առնում է նրա ձեռից փայտը, աւելի ուժով խփում գետնին և բղաւում: Տուի հրկու գաւ գինի և այլն: Այսպէս պատւում է այդ փայտը հարուածներ ուտելով՝ մինչև որ քահանան մի պահպանիչով յանձնում է ամենից աւելի առատ նուէր տուողին: Սա վերցնում է փայտը կեցցէների և ծափահարութեան աղմուկի մէջ և բոլորին լռեցնում՝ ստիպելով համբուրել այդ փայտը՝ ի նշան հպատակութեան: Փայտի աճուրդի պատճառով խոստացուած ուտելիքն ու խմելիքը տրւում է ազգայներին, որոնք պսակից յետոյ կրկին հաւաքուելով քէֆ են անում: Երբեմն ազգապաշուց երաշխաւոր էլ էին պահանջում, որ խոստացածները տայ:

Հինադրէս. — Հնումը Վան քաղաքի մէջ, իսկ այժմ միայն գիւղերում, այն էլ ոչ բոլոր, կատարւում է հինադրէսի հանդէսը: Ազգանստումի երեկոյեան փեսայի տանից սովորաբար փեսայի քրոջ կամ մի հարսի գլխին դրած հինան դիւֆ ու զուռնի առաջնորդութեամբ ազգայները տանում են հարսնացուի տունը: Հինան շաղախուած, մի ափսէի մէջ է լցուած լինում և դրուած մի մեծ մատուցարանի վրայ, որի եզրերին փակցրած են վառուած մոմեր: Հինայի ափսէի շուրջը ածուած է լինում զանազան շաքարեղէններ և մրգեր:

Հարսնացուի տանը հինաքերողը հինայի մատուցարանը

գլխին դրած պար է գալիս, և ապա հինան տալիս տնեցիներին՝ նախապէս մի նուէր ստանալով: Անմիջապէս առաջ են բերում հարսնացուին, գլխին երկու հաց դնում խաչաձև ու բղաւում. «Աստուած շատ հաց տայ» և ապա հարսնացուի ձեռներին հինայ դնում: Բոլոր կանայք ևս, բացի սգուորներն ու պառաւածները, հինայ էին դնում:

Փեսայացուի տանը ևս փեսացուն իւր ձեռները հինայ էր դնում: Ազապաշին էլ իւր փայտի ծայրն էր հինայոտում:

Փեսային սափրելու ծէսը.—Պսակի օրը, երբ հարսնեւորները սկսում են հաւաքուել, հրաւիրւում է սափրիչը՝ փեսացուին հանդիսաւոր կերպով սափրելու: Փեսայացուն համբուրում է իւր ծնողների և քաւորի ձեռքը և նստում սենեակի կենդրոնում, շրջապատուած երկսեռ հարսնեւորներով. նուագախումբը սկսում է նւագել. սափրիչը առատութեամբ քսում է սապոն մորուսին և բարձր ձայնով ասում. «Օրն էն օրն էլնի, որ մեր Թագաւորն ծերանայ էսպէս ճերմակամուրուս էլնի»:—Ամէն, ամէն, ձայնում են հարսնեւորները:—Սափրիչը նորից ձայն է տալիս. «Թագաւորի հէր ու մէր, ածելին չի կտրեր, սրել կուզէ»: Թագաւորի ծնողները դրամական նուէր են տալիս: Գիւղերում սափրիչը, մանաւանդ հնումը, մորուսը և գլուխը սափրելիս ածուների նման տեղ տեղ մազերը թողնում էր և ապա «ծախում», այսինքն հարսնեւորներից նուէրներ առնելով ածելում, այժմ ածելում է և ապա իւր հայելին հարսնեւորների առջև պըտըտեցնելով նուէրներ խնդրում: Հարսնեւորները $\frac{1}{2}$ —5 դուրուշ դրամ են դնում հայելու վրայ: Այս միջոցին գիւղերում քաւորը ծաղիկներով զարդարուած մի խնձոր մետաքսէ կարմիր Թաշկինակով բռնում է և տալիս Թագաւորին, որը մեծ մասամբ բերնին դրած պահում է հարսանիքի ամբողջ ընթացքում և միայն կղբարևի ժամանակ քահանային տալիս: Մօտիկ ազգականներից ոմանք էլ գուլպա կամ ֆէս են նուիրում Թագաւորին:

Երբ սափրիչը աւարտում է սափրելը, հարսնեւորները ասում են. «Աստուած շնորհաւոր անէ, մէկ էլ չտեսնաս էս օրեր», այսինքն կրկին չամուսնանաս: Ծնողները և մօտիկ ազգականներ մօտենում են և համբուրում են փեսայացուին:

Հալաւօրհնէք.—Սափրուելու ծիսից յետոյ քահանան օրհնում է Թագաւորի շորերը և տալիս ազապաշուն, որ տանի Թագաւորին հագցնէ: Ազապաշին ազապների հետ առանձնանում ևն մի ուրիշ սենեակ և սկսում Թագաւորին հագցնել: Ամեն մի շոր հագցնելիս՝ հրեք անգամ պտտեցնում են Թագաւորի գլխով և բղաւում. «Բարով վայելէ Թագաւոր»: Հանդիսականները կրկնում են.

«Հազար բարով վայելէ»: Այս միջոցին թագաւորի մայրը պարէ գալիս, իսկ ազապները երգում են.

Մեր թագաւոր զարդարեցին,
Զարով զարբաւներ հագուցին.

Հայոց նշան էր,

Տէր պահպանէր,

Սուրբ Կարապետ արևն օրհնէր,

Տէր մարդասէր թող պահպանէր:

Մեր թագաւորն զարդարեցին,

Հայոց օրէնք օրէնք էր,

Մեռելյարոյցն*) արևն օրհնէր,

Տէր պահպան էր:

Մեր թագաւորն էր խաչ,

Խաչն ի ծոց խաչ ու մաչ,

Զղէն էր կարմիր, հայ կարմիր,

Արևն էր կարմիր, հայ կարմիր:

Պսակն էր կարմիր, նարօտն էր կանաչ,

Զիւրէն էր կարմիր, արևն էր կանաչ,

Արև վառ մընէր մեր թագաւորին,

Աստուած պահպանէր մինչի օրն վերջին:

Գօտիկն էր կարմիր, կաթէն էր կարմիր,

Սօլերն էր սըրմայ, արևն էր կարմիր,

Կարմիր հայ կարմիր թագուհուն բարև,

Թագուհուն արև, ամենին բարև:

Թագաւորի շորերը հագցնելիս ազապներն աշխատում են թագաւորի կօշիկը կամ մի ուրիշ հագնելիք գողանալ, որպէսզի ազապաշին ամօթահար՝ իր հսկման մէջ թերանալու վերաբերմամբ, ստիպուի մի նուէր տալ և առնել:

Հանդերձ հագցնելու ամբողջ ընթացքում կնքահօր կողմից եկած երկու երեխաներ ձեռներին թրի մոմերը բռնած կանգնում են թագաւորի երկու կողմը:

Խարսիխուր.—Թագաւորի հանդերձը հագցնելուց յետոյ հարսնեւորներից առաւելապէս մօտիկներն ու պատուաւորները սովորաբար կառքերով և ձիով, ոմանք էլ հետի թագաւորի ու նրա հօր հետ գնում են հարսնետուն: Առաջին, պատուաւոր կառքում նստում են թագաւորի հայրն ու քաւորը, իսկ երկրորդում, որ յաճախ ծաղիկներով և թարմ ուռենիներով զարդարուած է լինում, թագաւորն ու ազապաշին: Հնումը սովորութիւն է եղել,

*) Աւանց գիւղի մագաղաթէ աւետարանը:

որ թագաւորը գնացել է ուղղակի եկեղեցի, իսկ հարսնեւորներին միջանիսը թագուորի հօր հետ գնացել են հարսնացուի տունը և հարսնացուին բերել եկեղեցի: Եղիլ են դէպքեր, որ հարսնացուին բերել են քաւորի տունը և առաւօտ վաղ, դեռ արեւը չծագած պսակել:

Հարսնացուի տանը եկած հարսնեւորներին տղամարդիկ նըստում են առանձին, կանայք առանձին, իրենց մէջ ունենալով հարսնացուն: Այստեղ ևս քահանան օրհնած է լինում հարսնացուի շորերը. նրա ընկերուհիները երգեր երգելով հագցրած, կապցրած են լինում նրան: Գալիս է քաւորկինը, վերցնում նրա գլխի քողը և իւր բերած քողը ձգում, նախապէս երեք անգամ գլխի շուրջը պտտեցնելով: Հարսնառ եկած կանայք հիւրասիրւում են սուրճով, շարպաթով, խմորիդէններով, և մրգեղէնով: Սուրճ և օղի են բաշխում նաև տղամարդկանց. ի վերջոյ աղապաշին, կնքահօր հրամանով, իւր օգնականի հետ գալիս է կանանց բաժինը և շտապեցնում եկեղեցի գնալու: Անմիջապէս հարսնքոյրը,—մի պառաւ կամ միջահասակ կին, որ որոշ երախտիք ունի հարսնացուի վրայ,—վառում է փեսայացուի տանից բերուած երկու մետրանոց կերտը և գալիս կանգնում հարսնացուի կողքին: Աղապաշին իւր օգնականով գալիս բռնում են հարսի կրօնիցի: Մօտենում է մայրը և հայրը, համբուրում և օրհնում: Այս միջոցին մօտենում է քաւորը և կամենում է հարսնացուին տանել, սակայն հարսնքուրը ձեռքը դնելով նրա, հարսնացուի, գըլխին չի թոյլ տալիս: Քաւորը մի կամ միջանի մէճիտ է դնում հարսնացուի գլխին, սակայն հարսնքուրը վերցնելով հանդերձ թոյլ չի տալիս, մինչև որ երկրորդ և նոյն իսկ երրորդ անգամ մի մի բան չի աւելացնում: Երբ հարսնքուրը քաշում է ձեռքը՝ քաւորկինը քիշմիշ կամ շաքարեղէն է լցնում հարսի գլխին *): Քաւորն առաջնորդում է հարսնացուին տղամարդկանց սենեակը և կանգնեցնում փեսայացուի աջ կողքին: Մօտենում է քահանան, ձեռք ձեռքի տալիս թագուհուն ու թագուորին և այնտեղ կատարում պսակի խորհուրդի մի մասը: Այս միջոցին տեղի են ունենում ճառախօսութիւններ, երգ: Աղապների խումբը երգում է հետևեալ երգը.

Թաղւոր, ինչ բերեմ քե նըման,
Քիոյ կանաչ արևու նման.

*) Գիւղերում աղանձ ու քիշմիշ են ածում, իսկ աղքատները սոսկ ցորեն:

Մեր վարդինիսն որ բացուէր՝
 Բացուէր քիոյ արևուդ նըման,
 Թագւոր, ինչ բերեմ քիոյ նըման,
 Քիոյ կանաչ արևու նըման.
 Սարի սուսունն որ բացուէր,
 Բացուէր քիոյ արևուդ նըման:
 Թագւոր ինչ բերեմ քե նման,
 Քիոյ կանաչ արևու նման,
 Աղբերանց արունն որ բացուէր,
 Բացուէր քիոյ արևուդ նըման:
 Թագւոր, ինչ բերեմ քե նման,
 Քիոյ կանաչ արևուդ նըման,
 Վարդ մանուշակ որ բացուէր,
 Բացուէր քիոյ արևու նըման:
 Թագւոր, ինչ բերեմ քե նըման,
 Քիոյ կանաչ արևու աննըման,
 Շուշան ծաղիկ որ բացուէր,
 Բացուէր արևուդ նըման:
 Թագւոր, ինչ բերեմ քե նըման,
 Քիոյ կանաչ արևուդ նըման,
 Պալասան ծաղիկն որ բացուէր՝
 Բացուէր քիոյ արևու աննըման:

Ի վերջոյ նստում են կառքեր և կամ հետի ուղևորւում են
 դէպի Թագուորի եկեղեցին: Այստեղ Թագուորին խոստովանեց-
 նում են, խրատներ տալիս ամուսնական կեանքի վերաբերմամբ:
 Իսկ հարսին ութ օր առաջ են խոստովանեցրած լինում և հաղոր-
 դութիւն տուած: Կատարում են պսակի խորհուրդը և մի բաժակ
 զինի խմեցնում երկու ամուսնեբին: Այժմ գիւղերում, ինչպէս և՛
 հնումը քաղաքում, Թագուհու ու Թագաւորի գլխներին մի ուրար
 են ձգում, ի նշան միութեան:

Պսակի խորհուրդը կատարելիս նորափեսան իւր բռում պա-
 հած շաքարի կտորը դնում է նորահարսի բուռը, որպէսզի «իրենց
 սէրը միշտ քաղցր լինի»:

Պսակը աւարտելուց յետ՝ հարսնետը տղամարդիկ մօտենում
 են Թագաւորին ու Թագուհուն և շնորհաւորում, Թագաւորի կըրծ-
 քից կախուած խաչն ու նրա ճակատը համբուրելով և կամ ըստ նոր
 սովորութեան նրա ձեռքը թոթուելով: Ապա Թագաւորն ու Թա-
 գուհին առանձին առանձին առաջնորդւում են դէպի եկեղեցու դու-
 ուր, ուր հասած միջոցին Թագաւորը դառնում է դէպի սեղանը և

երեք անգամ խոնարհում, և այս միջոցին բոլոր հարսնեորենքը բղաւում են. «Աստծուն ամանաթ (աւանդ)»:

Դուրս գալով եկեղեցուց կառք են նստում և ուղևորւում դէպի Թագաւորի տունը, միայն ուրիշ ճանապարհով: Հնումը Թագաւորն ու Թագուհին ձիեր էին նստում, և Թագուհին իւր գաւազին ունենում էր իւր հարսնեղբայրը: Այժմ գիւղերումն են ձի նստում, միայն Թագուհին Թագաւորի գաւակը: Սրանց առաջնորդում է դաւուլ զուռնան, շրջապատուած ահագին հանդիսատեսներով: Հնումը որոշ տեղ հասնելիս, օր. Յանկիւսներում պսակուողը՝ դարի գլուխը, կանգնում էին, Թագաւորը ձիու գլուխը դէպի եկեղեցին էր դարձնում և մի բուռ մանր դրամ շաղ տալիս հարսնեորենքի վրայ:

Թագաւորի բարեկամների տների առջևից անցնելիս բարեկամները կանգնեցնում են այս գնացքը և հիւրասիրում Թագաւորին ու հարսնեորենքին խմիչքներով ու մրգեղէնով:

Երբ հասնում են Թագաւորի տան փողոցի դռանը, Թագաւորի ու Թագուհու առջև զոհում են մի ոչխար կամ գոնէ մի հաւ, գլուխը դնելով դռան շէմքի վրայ: Սրա արիւնից խաչաձև քրտում են դռան կամարակալ քարի և շէմքի վրայ: Թագաւորը կոխելով այս արիւնը՝ մտնում է ներս, նրան հետևում է Թագուհին, նախ աջ ոտը դնելով շէմքից ներս, որպէսզի բարեբախտ լինի իւր մուտքը: Այս միջոցին ազապները սկսում են երգելով դուրս կանչել Թագաւորի մօրը, որ ըստ սովորութեան չի գնում ոչ հարսնացուի տունը և ոչ եկեղեցի: Ահա այս երգը:

Էկէք բարև, հայ էկէք բարև,

Մեր շնորհաւոր Թագաւորին.

Թագաւորին շատ արև,

Ուր Թագուհուն շատ բարև:

Թագաւորի մէր տիւս արի,

Քե նուշ ամպար*) ենք բերէ,

Վարդ ու ծաղիկ ենք բերէ,

Մեխակ, շուշան ենք բերէ:

Թագաւորի մէր տիւս արի,

Տախտ աւելող ենք բերէ,

Թոնիր վառող ենք բերէ,

Կովեր կթող ենք բերէ:

Թագաւորի մէր տիւս արի,

Քեզ տեղ իսկող ենք բերէ,

*) Ամպարիա — խմելիք.

Կեր խում արող ենք բերէ,
 Քեզ զարդարող ենք բերէ,
 Թագաւորի մէր տիւս արէ,
 Քեզ ինչ և ինչ ենք բերէ.
 Քեզ գեօլի¹⁾ կազ²⁾ ենք բերէ,
 Լիզուն տաս գազ ենք բերէ,
 Թագաւորի մէր տիւս արէ,
 Քո գլոխ դըմփող ենք բերէ,
 Շիրիկ շիրվոր³⁾ ենք բերէ,
 Խեռ ու խեռնակ⁴⁾ ենք բերէ,
 Թագաւորի մէր պար արէ,
 Սարի կաքաւ ենք բերէ,
 Սարի մարալ ենք բերէ,
 Զուխտակ ջէյրան ենք բերէ:

Թագաւորի մայրը գլխին դրած կամ ձեռին բռնած մոմերով զարդարուած մի ասիւն, ի շաքարեղէններով ու գաթաներով, դուրս է գալիս և պարելով ընդ առաջ գնում Թագաւորին ու Թագուհուն և համբուրելով նրանց՝ առաջնորդում հարսնացուի սենեակը: Այս միջոցին քահանան «Արեգական արդարութեան» շարականն ասելով առաջ է ընկնում:

Երբ հարս ու Թագաւոր ուզում են անցնել սենեակի շէմքով, սրանց ոտների տակ երկու ասիւն են դնում, որը Թագաւորը կոտորատելով ներս է մտնում, որպէսզի չարի գլուխն էլ այդպէս կոտորուի: Գիւղերում մի մեծ կաւէ պնակ են խփում գետին կոտորում՝ բղաւելով.

Կոտորի քեասէն.

Ապրի փեսէն:

Հարս ու փեսան մտնում են կանանց սենեակը, հարսն այդտեղ է մնում, իսկ փեսան դուրս գալիս տղամարդկանց սենեակը: Գիւղերում հարս ու փեսան նստում են յատուկ իրենց համար կապած Թախթի վրայ:

Մի քիչ յետոյ ընթրիք են տալիս նախ տղամարդկանց և ապա կանանց: Թագաւորը, առանց Թագուհու, ծառայում է տղամարդկանց սեղանին:

1) Լիճ.

2) Սագ.

3) Ժառանգակից.

4) Նախանձ.

Հնումը սովորութիւն է եղել, որ քահանան օրհնել է գինու առաջին բաժակը և մատուցել սեղանի առաջին պատուաւոր մարդուն, որից յետոյ սեղանակիցներն իրաւունք են ստացել գինի խմելու: Եթէ սեղանին երկու կամ աւելի համագօր պատուաւոր մարդիկ են եղել, քահանան, որ ստիպուած է եղել մինին առաջնութիւն տալ, ենթարկուել է կշտամբանքի միւսների կողմից: Եղել են դէպքեր, որ միւս պատուաւոր հիւրերն իրենց համախոհներով վեր են կացել սեղանից և բաժակներով ոմրակոծել քահանային և նրանից առաջնութիւն ստացած հիւրին: Այս տգիշտ երևոյթը տեսնելով՝ առաջնորդներից մինը կարգադրել է, որ առաջին օրհնուած բաժակը տարուի և գինու կարասն ածուի, որպէսզի այս օրհնուած գինին բոլոր հրաւիրեալներին էլ բաշխուի:

Այժմ սովորութիւն է մտել սեղանապետ, թամաղա, ընտրելու, որը առաջին բաժակը առաջարկում է խմել թագաւորի ու թագուհու, ապա երկու խնամինների, յետոյ քաւորի կենացը: Այս երեք պարտադիր բաժակներից յետոյ, որ տեղի է ունենում երկար բարեմաղթութիւններով, խմում է սեղանակիցների կենացը առանձին առանձին կամ խումբ խումբ: Նոյն իսկ քաղաքում դանակի և պատառքաղի վորժածութիւնը դեռ ևս ընդհանրացած չէ, և կերակուրներն էլ ամէն մինին առանձին չեն մատուցւում, այլ 5—10 հոգուն մի մեծ պնակով, ուստի և ուրախալի է, որ պահպանուած է ճաշից առաջ և յետոյ ձեռներ լուանալու սովորութիւնը: Սպասաւորները և տան աղջիկները մի-մի կոնք ձեռներին բռնած ու մի-մի սրբիչ ուսերին ձգած առաջարկում են լուացուելու և միևնոյն սրբիչով սրբուելու: Ծաշից յետոյ լուացուողներին ասում են. «Մաքրողական», սա էլ պատասխանում է. «Հաւսարական» և կամ՝ «Շնորհակալ եմ»: Ընթրիք է մատուցւում նաև հարսնացուի տանը այն հրաւիրեալներին, որոնք կէս օրին եկած էին ընդունելու հարսնառ եկողներին: Սակայն այստեղ մի առանձին ուրախութիւն, քէֆ տեղի չի ունենում, որովհետև հարսնացուի ծնողները տխուր են լինում և նոյն իսկ մայրը լաց է լինում:

«Էդ բարե» այսինքն այգաողջոյն: Արևապաշտական այս սովորութիւնը Վանում արդէն վերացել է, մնացել է միայն միջանի գիւղերում: Պսակի օրուայ հետեւալ առաւօտեան, դեռ արևը չծագած, թագուհին ու թագաւորը ազապների ու հարսնեւորների հետ, նուագածուների և երբեմն, նաև քահանայի առաջնորդութեամբ բարձրանում են տան կտուրը և կամ մի բարձր տեղ, որտեղից շատ լաւ երևալու է արեգակի ծագումը: Այստեղ թագուհին ու թագաւորը բռնում են մի թաշկինակի

ծայրերից և երեսները դէպի արևելք դարձրած կանգնում: Զու-
նա նաղարան շարունակում է նուագել և ազապները երգում են.

էգ բարև, այ էգ բարև,
էգն արևուն տանք բարև.
Տայ թագաւորին շատ արև:
Վահէ, վահէ.

էգ բարև, այ էգ բարև,
էգն արևուն տանք բարև,
Տայ թագուհուն շատ արև:
Վահէ, վահէ.

Ապա ազապները պար են բռնում հարս ու թագաւորի
շուրջը և երգելով պարում.

Աստուած պախէր մեր թագաւոր
եւ թագուհին խէրով մէրով.
Աստուած պախէր մեր թագաւոր
եւ թագուհին քաւորներով:
Աստուած պախէր մեր թագաւոր
եւ թագուհին սէրով բարով:

Ապա երկու պառաւ կանայք մօտենում են և երգում.

Բարի լուսու դէմ կայներ ես,
կանաչ կարմիր դու կապեր ես,
Աստուած պախի քե պարզերես,
Բարով թագուհիդ վայելես:
Խէք ¹⁾ բազիւքի ²⁾ դէմ կայներ ես,
կանաչ կարմիր դու կապեր ես.
Սուրբ պսակդ վէլես վայելես,
Աստուած պախէ քե պարզերես:
Աղթամարայ դէմ կայներ ես,
Քանձ լոյս խրեշտակ զուարթերես.
Թագուհիդ վէլես վայելես,
Աստուած պախէ քե պարզերես:

Իւրաքանչիւր տունը երգելիս հարս ու թագաւորի երեսնե-
րը դարձնում են այն կողմը, ուր գտնւում է երգի մէջ յիշա-
տակուած սրբութիւնը: Յաճախ այս երգը երկարացնելով քրիս-
տոնէական սրբութիւններ ևս յիշում են միևնոյն ձևով. օր.

Սուրբ Նշանայ դէմ կայներ ես,
Ալ, նարընջի բաշ կապեր ես,

¹⁾ Հայկ և ²⁾ բոյլք համաստեղութիւններ:

Թագըդ վէլես վայելես,

Տէր քեզի պախի պարզերես:

Ջուխտ Վարագայ դէմ կայներ ես,

Ալ, կանանչ, կարմիր կապեր ես,

Բարով թագունիդ վայելես,

Սուրբ խաչ պախի քե պարզերես:

Անապատայ¹⁾ դէմ կայներ ես,

Քանց կարմիր խնձոր կարմրեր ես և այլն:

Եթէ քահանան ներկայ է լինում, թագաւորի վերայ սուրջառ է ձգում և ձեռքը աւետարան տալիս, ու այս հանդէսն աւարտում պահպանիչով, երբ ծագում է արևը և իւր կենսատու շողերը սփռում նորապսակների վրայ:

Օժիտ.—Պսակի հետևեալ օրը մի պառաւի ուղեկցութեամբ նորահարսի տնից ուղարկւում է օժիտը, որ հարսնետոնի ներկայութեամբ բացւում և ցոյց է տրւում: Այս օժիտին ուղեկցող և միևնոյն ժամանակ բացող պառաւին դրամական նուէր է տրւում:

Օժիտը բաղկանում է մի սնտկից, որի մէջ դարսած է լինում միքանի ձեռք հանդերձ, զարդեր և զանազան նուէրներ, գլխաւորապէս գուլպաներ, նոր խնամիչների համար:

Պէտք է նկատել, որ օժիտը գլխաւորապէս մայրերն են պատրաստում տարիների ընթացքում: Քաղաքում այժմ հետըզհետէ ընդհանրանում է դրամական կամ կալուածական օժիտ տալու սովորութիւնը:

Ուոց կտրել, որ ըստ մաշտոցի պսակ վերացուցանել է նշանակում: Պսակի հետևեալ օրը քահանան գալիս է թագաւորի տունը, և հարս ու թագաւորին կանգնեցնում է գիտնին դրած մի բարձի երկու կողմը, գլուխ գլխի տալիս և մի ուրար ձգում նրանց գլխի վրայ. ապա պատշաճ աղօթքները կարդալուց յետոյ վերցնում է ուրա՛րը և թագաւորի կրծքից պսակի ժամանակ կախուած խաչը:

Հնումը այս արարողութեան փոխարէն միայն ուռցն էին կտրում, այսինքն փայտէ ձողի վրայի կանաչ կարմիր բրդէ կամ մետաքսէ թելերը կտրատում էին:

Առաջատ.—Ուոց կտրելու գիշերը, ընթրիքից յետոյ, թագաւորը առանձնանում է մի սենեակ, ուր արդէն պատրաստուած է լինում առաջատի անկողինը, և մօտը դրուած մի շիշ գինի, մեղր և մրգեղէններ: Տան մեծերը շուտով գնում քնում են, իսկ

1) Լիմ և Կտուց անապատներ:

հարսները նորահարսին վերցնում են և իրենց տան սենեակները ցոյց տալու պատրուակով՝ բերում առաջաստի սենեակը, ուր փոքր ինչ խօսելուց յետոյ մէկ մէկ դուրս են գնում: Մնում են նորապսակները առանձին, հարսը մի տեղում մեխուած, լուռ ու մունջ: Մօտենում է նորափեսան և աշխատում է խօսեցնել նրան, սակայն վերջինս յամառում է, մինչև որ մի ընծայ, օր. միքանի լիրա կամ մի զարդ, նուէր չի ստանում իբր «խօսելայ» կամ «զրուցելայ»: Կցկտուր խօսակցութեան հետևում է հիւրասիրութիւն. նորապսակները խմում են միևնոյն բաժակից ի նշան միութեան և ուտում են մեղր ու քաղցրաւենիք, որպէսզի իրենց միութիւնը քաղցր անցնի:

Կուսութեան ապացոյց սաւանը խստիւ պահանջում է թէ ծնողներից և թէ, մանաւանդ, իրեն նորափեսայից: Եղել են դէպքեր, որ մեղանշած նորահարսին անպատուելով հօր տունն են դարձրել:

Նորահարսն առաւօտեան շատ վաղ վեր է կենում, գնում կեսրայրի զգեստները հագցնում, ձեռքին ջուր լեցնում, որ լուացուի, իւր բերած երեսուրբիչը ձեռքին ձգում, որ սրբուի: Կեսրայրն այդ ժամանակ նրան մի ոսկի ընծայ է տալիս, մի երկու ընծայ էլ սկեսուրն է տալիս իբրև «տունմտնելայ» և «երես տեսնելայ»: Այդ օրը սովորաբար «փաշա» են եփում և հիւրասիրում հետաքրքիր ու բամբասաւէր պառաւ կանանց:

Երբեմն նորափեսայի սաստիկ յուզմունքից և կամ այլ, նրանից կախուած պատճառներից յարաբերութիւնը տեղի չի ունենում, այսպիսի դէպքում կարծում են թէ չարքերը «կապ» են ձգել, ուստի և զանազան միջոցների են դիմում՝ արձակելու, այսպէս, օրինակ, յարաբերութեան մտած միջոցին դրսում հրացաններ են արձակում, որպէսզի չարքերը վախենան, փախչեն, ու ազատ թողնեն նորափեսային, թէ հարսանիքի և թէ առաջաստի մտած միջոցին նորափեսի բոլոր կոճակները արձակած են պահում, նաև մի կողպէք փակուած պահում են նորափեսի պրպանում, որը բաց է անում առաջաստի գիշերը: Չար աչքի և չարքերի ազդեցութիւնից հարս ու փեսին ազատելու յուսով գործ էր ածւում նաև ուղցը.— սա մի փայտ է, ծայրին կանանչ և կարմիր բուրդ կապած, որ պսակի օրից մինչև առաջաստի գիշերը հարս ու փեսի առաջնից—ման էին ածում, որպէսզի չար աչքերի և չար ոգիների ազդեցութիւնը հարս ու փեսի փոխարէն՝ նրա վրայ անցնի:

Հարսի լողացումը.— Առաջաստի հետևեալ օրը նորափեսի տան տարիքաւոր կանայք, հարսնետնից դեռ ևս չմեկնած ուղղա-

կանուհիներն հետ լողացնում են նորահարսին այսպէս.—Տաշտի շուրջը մեզրամոմեր են վառում, յետոյ եօթն անգամ դէպի աջ քաշում են նորահարսի քողը իբր թէ քակում են նրա հօթնատակ կապը, և ապա հանուեցնում, տաշտի մէջ պըպըզիցնելով լողացնում, միանգամայն փորձելով նրա պարկեշտութիւնը և հնազանդութիւնը, այսպէս յանկարծ սաստիկ տաք ջուր են ածում գլխին, մէկ էլ սառը ջուր։ Եթէ նորահարսը, նախապէս իւր մօրից խրատուած չլիսելով, մի անզգոյշ շարժումն անէ և կամ մի ճիշտ արձակէ, անպարկեշտ և անհնազանդ կը հռչակեն նրան և երեսից կը ձգեն։ Այսպիսի բարրարոսական փորձեր անում են նաև ուրիշ առիթներով։ Պատմում են, թէ մի անգամ մի պառաւ ոչխարի ծնկոսկը լաւաշի մէջ փաթաթած տալիս է իւր նորահարսին, որ ուտէ, կամենալով փորձել, թէ նա այնքան անպարկեշտ կը լինի, որ ոսկորը հացի միջից հանէ և կրծէ։ Նորահարսը ամօթից սաստիկ նեղուելով կուլ է տալիս ամբողջ ոսկորը, որը և այս պատճառով մինչև այժմ էլ հարսնկուլ է կոչւում, այսինքն հարսի կուլ տուած։

Խնամապատիւ.—Պսակից երեք կամ մի քանի օր յետոյ նորափեսայի հայրը հրաւիրում է նորահարսի ծնողներին իւր բարեկամների հետ շնորհ բերել իրենց մօտ։ Այս հրաւէրը ընդունուած չէ մերժել. և նորահարսի հայրը հրաւիրելով իւր մօտիկ և պատուաւոր ազգական տղամարդկանց, 10—20 հոգով գնում է խնամու տունը, ուր մեծապէս և ճոխաբար պատոււում է։ Ընթրիքից յետոյ դիւրութիւն է տրւում նորահարսի հօրը և մօտիկ ազգականներին առանձնապէս տեսակցելու իրենց աղջկայ հետ։ Այս հրաւէրը հնումը կոչւում էր վիր իրեքի, այսինքն երեք օրից վերջ, սրովհետև սովորաբար պսակից երեք օր յետոյ էր տեղի ունենում։

Այս միևնոյն օրը, առաւօտեան, թագաւորը ազապաշու և ազապների հետ դափի և զուլնայի առաջնորդութեամբ այցելութեան է գնում իւր ազգականների տները, ուր և հիւրասիրւում է խորովածով, գինով ու մրդեղէններով։ Շատ անգամ ազապները այսպիսի տներում հարբում են, և սկսում են զանազան պահանջներ անել երգելով.

էսա տուն աղէկ տուն ի,

ի՜նչ անեմ գինի չունի։

Տնեցիները պատասխանում են.

Գինի ունի,

Պերող չունի և անմիջապէս գինի բերում։ Սակայն ազապները նորից երգում են.

Էսա տուն աղէկ տուն ի,
 Ինչ անեմ ժաժիկ չունի:
 Տանեցիները կրկին պատասխանում են երգելով.
 Ժաժիկ ունի,
 Պերող չունի:
 Մի երրորդն էլ հաստատում է
 Չէ վալլահ, էնէլ ունի,
 Պերող չունի:

Փեսապատիւ.— Խնամապատուից մի երկու շաբաթ յետոյ նորահարսի հայրն է հրաւիրում նորափեսայի ծնողներին և նրանց ազգական տղամարդկանց և հիւրասիրում ընթրիքով:

Դարձ.— Իգական սեռի խնամիները առաջին տարին իրաւունք չունին միմեանց այցելել, ուստի և նորահարսի մայրն ու քոյրերն անհամբերութեամբ սպասում են նրա դարձին, նրա իսկ բերանից լսելու տեղեկութիւններ նրա նոր վիճակի մասին:

Այս դարձը սովորաբար տեղի է ունենում ծաղկազարդին, համբարձման, վարդավառին, վերափոխման, և ամէն անգամ տեւում է 15 օր: Որոշեալ օրը նորահարսի տանից խնդրակ է գալիս, բերելով զանազան թխուացքներ և մրգեղէններ, որ բարեկէց կոչւում, և տանում նորահարսին, որի հետ խնամիները նոյնպէս «բարեններ» են դնում: Դարձ գնալու միջոցին ընդհանրապէս կեսրանքը նոր հանդերձներ են կարում, իսկ հարանքը՝ մի որևէ զարդ ընծայում: Ընդունուած չէ, որ նորահարսի դարձ գնացած ժամանակ նորափեսան այցելէ նրան, այլ միայն թոյլ է տրւում տօն օրերին, զատկին, վարդավառին, տեսութեան գնալ, այն էլ նուէրներով:

Թէ տնեցիները և թէ մանաւանդ փողոցի չարաճճի երեխաները զանազան կատակներ են անում նորափեսի հետ, երբ նորահարսը դարձ է գնացել: Այսպէս մի քարձ են դնում նրա անկողնի մէջ, ծաղիկներով խփում են նրան՝ և կամ երգում. ծաղկազարդար, զըռթիկ, զըռթիկ, յիշեցնելով որ ծաղկազարդին տարել են նորահարսին: Փողոցում երեխաները երգում են.

Անձրև կուգայ լուլա լուլա,
 Խարսներ կերթան փեսան կուլայ:

ՏՂԱԲԵՐՔ ԵՒ ԿՆՈՒՆՔ.

Ամլութիւն.—Ամուլ կնոջ չքեր են կոչում և առանց որոշելու, թէ սրա ամլութիւնը իրենից է թէ ամուսնուց, նախատում են նրան, չոր ծառ, չպտղած, չզօրացած անուանարկելով նրան, այս պատճառով և ամուլ կանայք ամեն միջոցի դիմում են երեխայ ունենալու: Այսպէս՝ ուխտ են գնում զանազան սրբերի, մանաւանդ Տէր Յուսկան որդու վանքը, Ոչխարանց գիւղի վերևի Սբ. Աստվծի մատուռին, ուր աքաղաղ, գառ զոհելուց և մոմեր վառելուց յետ՝ մի որևէ իր գողանում են ու իրենց հետ տանում: Եթէ նրանց ուխտը կատարւում է, գողացած իրի նման մինն էլ շինել տալով լսելով են և երկուսն էլ թողնում վանքին, իսկ եթէ ոչ՝ նոյն իրը վերադարձնում:

Սրբի տուած երեխային տալիս են այդ սրբի անունը, և կամ՝ Քրիստոստուր, Տիրատուր, Ասուածատուր անուանում: Նրան կնքում են այդ սրբավայրում:

Նոյն, երեխայ ունենալու նպատակով, դիմում են նաև հետևեալ միջոցներին.

Ամուլ կնոջը երեք անգամ անց են կացնում Նարեկացու աղօթատեղու և կամ այլ այսպիսի ծակ քարերից *):

Ուխտ են գնում Լէզքի Եօթ թոնիրներին **):

Վիժնու համար դիմում են հետևեալ միջոցների, թէպէտ և շատ սակաւ է պատահում, այն էլ գրեթէ միայն ապօրինի կենակցութեան միջոցին.

ա. Ծանր բաներ են վերցնում:

բ. Բարձր տեղից թռչում են:

գ. Մոխրաջուր են խմում, որ սիրտը խառնէ:

դ. Փորը տրորում են—մասսաժ են անում:

Յղութեան միջոցին յղի կնոջ ուտելու և խմելու վերաբերմամբ ունեցած բոլոր քմահաճոյքները կատարւում են, որպէս զի ծնունդից երեխայի աչքը ծուռ չլինի:

Պատմում են թէ մի յղի կին իւր ամուսնու հետ ձիով հերանց տանից վերադառնալիս ցեխի մէջ նստան մի հատիկ է տեսնում, իջնում է ձիուց և վերցնում, ուտում: Ամուսինը սաստիկ բարկանալով սրա որկրամոլութեան վրայ, դաշոյնով խփում սրա

*) Սրանք կտէիսի մնացորդներ են:

**) Տե՛ս Հաւատքի բաժնում:

որովայնը պատուում է և ինչ է տեսնում՝ նոյն հատիկը սրա արգանդի երեխայի բերնում:

Յանկանալով որոշել ծնունդիք երեխայի սեռը՝ դիմում են հետևեալ միջոցներին.

ա. Յղի կինը իւր վերայի մի ոջիլ բռնում դնում է իւր աջ ձեռի բռան մէջ տեղը և վերան բրգաձև մի քիչ հող ածում ու դիտում. եթէ ոջիլը բրգի գագաթից դուրս եկաւ՝ ծնունդիք երեխան արու է լինելու, եթէ կողքից՝ աղջիկ:

բ. Հացթուխը մի գունտ խմոր ձգում է թոնիր և դիտում, եթէ առանց ճաթելու ուռչում է՝ նշանակում է, որ ծնունդիք երեխան մանչ է լինելու, իսկ եթէ ճաթում է՝ աղջիկ:

գ. Եթէ յղի կնոջ պորտը դէպի վեր է ուղղուած՝ ծնունդիք երեխան արու է լինելու, եթէ ներքեւ՝ աղջիկ:

դ. Եթէ յղի կնոջ ծծի պտուկը սեացած լինի՝ ծնունդիք երեխան մանչ է լինելու, իսկ եթէ սպիտակ՝ աղջիկ:

ե. Եթէ յղի կնոջ նստատեղին լայն լինի՝ մանչ է ունենալու, իսկ եթէ նեղ՝ աղջիկ:

զ. Եթէ յղի կնոջ երեսը պայծառ է, ուրախ՝ մանչ է ունենալու, իսկ եթէ կախ, տխուր՝ աղջիկ:

է. Եթէ յղի կնոջ փորը կլոր լինի, մանչ է ունենալու, իսկ եթէ կախ՝ աղջիկ:

ը. Եթէ յղի կնոջ արգանդում երեխան շուտ խաղայ՝ մանչ է լինելու, եթէ ուշ՝ աղջիկ:

թ. Եթէ յղի կնոջ երեխան փորի աջ կողմում նկատուի՝ մանչ է լինելու, եթէ ձախ՝ աղջիկ:

ժ. Եթէ յղի կինը քորոց գտնի՝ մանչ է ունենալու, իսկ եթէ ասեղ՝ աղջիկ:

ժա. Եթէ յղի կինը նստած միջոցին ճկուի նստի, այսինքն ոտներն միմեանցից հեռու դրուած նստի, աղջիկ է ունենալու, իսկ եթէ սոմքուի նստի, այսինքն սովորականի համեմատ, ոտները միմեանց մօտ նստի՝ մանչ:

ժբ. Եթէ յղի կինը թեթև շարժմունք, արագ քայլուած, և ուղիղ դիրք ունենայ՝ մանչ է ունենալու, իսկ եթէ ընդհակառակը ծանրաքայլ, փորը տնկած և ետևի վրայ քայլէ, աղջիկ է ունենալու:

ժգ. Յղի կնոջ ստիճից մի կաթիլ կաթ կթում են մի գալաթ ջրի մէջ, եթէ կաթիլը իջնում է գալաթի յատակը, ծնունդիքը մանչ է լինելու, իսկ եթէ մնում է ջրի երեսին՝ աղջիկ:

ժդ. Երբեմն յղի կնոջ յանկարծակի ասում են. «քան ձեռնհրդ ինչի՞ այդ չափ աղտոտ են» և դիտում, եթէ նա իւր ձեռներին

երեսների վրայ նախ նայէ՝ մանչ է ունենալու, իսկ եթէ բռան՝ աղջիկ:

Ժե. Վանում գաւազիտուններն այսպէս էլ են գուշակում ծնունդիք երեխայի սեռը. գումարում են հօրն ու մօր անունների և սաղմնաւորութեան տարուայ տանուտէրի տառերի թիւը, եթէ սրանց գումարը զոյգ թիւ ներկայացնէ՝ ծնունդիք երեխան աղջիկ կը լինի, իսկ եթէ կենտ՝ մանչ: Օր. Աննա և Բագրատ 4+6, իսկ այս, 1910 տարուայ տանուտէրի (Այծեղջիւր) թիւը 9, ուրեմն, $4+6+9=19$. հետեւապէս և ծնունդիք երեխան լինելու է մանչ:

Ընդհանրապէս տիրում է նաև այն կարծիքը, որ եթէ ամուսինը կնոջից առոյգ է, գեր և փոքր ինչ հասակով, սրանց զաւակներն առաւելապէս արու են լինում, հակառակ դէպքում՝ աղջիկ:

Ծնունդիք երեխային որոշ առանձնալատութիւններ տալու յուսով յղի կանայք դիմում են հետեւեալ միջոցների.

ա. Ձու են գողանում, եփում և տանում փողոցում ծածուկ ուտում և դնելով մատը իրենց այտերի վրայ ասում. «էսա տեղանք պուճ կուզեմ» որպէսզի ծնունդիք երեխան ծիծաղելիս այտերի վրայ փոսիկներ գոյանան:

բ. Գնում են Վանայ լճից ջուր խմում, որպէս զի ծնունդիք երեխայի աչքերը կապտագոյն և մազերը խարտաշ լինին:

գ. Ուխտատեղիներում սրբի գերեզմանի հողից ձգում են իրենց բերանը ասելով. «էթայ ըլի ծծի տակ, չէթայ էլի էրեսի վրայ», որպէս զի ծծի վրայ ծին, (խալ, սև բիծ) գոյանայ:

դ. Հաւատալով, որ երեխան արգանդում եղած միջոցին, ում դէմն որ խաղայ, այսինքն նրա առաջին անգամ շարժուելիս հմ որ նրա մօր մօտ լինի՝ նրա բնաւորութիւնը կստանայ, աշխատում են լաւ մարդկանցով իրենց շրջապատել:

Ծնունդ.—Ընդհանրապէս դէպի յղի կինը յարգանքով են վերաբերում, որովհետև մտածում են, որ նա նախ «մուրատի վրայ է»—ականկալելի բաղդաւորութիւն է սպասում և երկրորդ՝ մահի առաջ է կանգնած, գուցէ չկարողանայ հեշտութեամբ «ազատուել»:

Եւ յիրաւի, թէպէտև վանեցիները ևս բաւական հեշտածին են, սակայն տատմայրների տգիտութեան և զանազան սնոտիապաշտութիւնների պատճառով շատ շատերը զոհ են գնում: Այս պատճառով և ծննդեան օրերը մօտենալիս խեղճ կանայք պատրաստում են կարծես մահին դիմաւորելու և Հաղորդութիւն են առնում:

Երկունքն սկսուելիս հրաւիրուում է տատմայրը և, եթէ առաջին ծնունդն է, ծննդկանի մայրը: Ո՛չ Վանում և ոչ էլ ամբողջ Վասպուրականում կրթուած մանկաբարձուհիներ չկան, այլ հասարակ տատմէրներ են, որոնք սերնդէ սերունդ, իրենց մայրերից են գործնականապէս սովորել մանկաբարձութիւնը:

Տատմօր առաջի գործը լինում է վերցնել մի շամփուր և նրանով խաչեր գծել սենեակի չորս պատերի վրայ, որպէս զի չարքերը հալածուին և չկարողանան ծննդկանին մերձենալ, ապա նոյն շամփուրը տալիս է ծննդկանի ձեռքը և ինքը սկսում աղօթել.

Թաղայ խացայ խոտ իրէ (էկաւ)

էլէք տեսէք վճիվ իրէ.—

Իրեք իրեք պէոզ (սպիտակ) ձիաւոր,

Կանաչ կապաւոր.

Մէկն Իսուս, մէկ Քրիստոս,

Մէկն ընտանեաց*) Աստուածածին:

Էլանք սարով, շրջուանք ձորով,

Իմ տէրն էկաւ առօք, փառօք,

Ասի դժը կերթաս, իմ Տէր, բարով.

Ասաց. Կերթամ դուռն խիւանդին,

Էրթիս ծընընդկընին,

Բալնիս թալեմ բուլոր (շուրջ) պարձին,

Ջընճիլ թալեմ բուլոր պատին.

Որ չվախի սիրտն ի փորին,

Զում Քրիստոս դեայ դատաստանին:

Պախապան խրեշտակ վըր աջ թևիդ,

Մուքայէլ խրեշտակ վըր ձախ թևիդ,

Աստուածամօր բիւնդն բերնիդ,

Որ չվախէ սիրտդ ի փորիդ:

Այս աղօթքից յետոյ տատմայրը պըպըզեցնում է ծննդկանին յաճախ երեսը դէպի արևելք, թէպէտև կան տատմայրեր էլ, որոնք մեղք են համարում դէպի արևելք ուղղել երեսը: Երկու ուրիշ կիներ, որ տեղական բարբառով «մանկաբարձ» են կոչւում, նոյնպէս պըպըզում են ծննդկանի առջև, բռնելով նրա ծնկից ու բազկից, իսկ տատմէրը պըպըզում է ծննդկանի յետևը, և սեղմում նրա յետոյքը, որպէսզի յետևի անցքը չպատռուի և ամենայն զգուշութեամբ երեխան առնում, շարունակ աղօթքներ շշնջալով.—

*) Վար. Կենդանանց—գիւղ Վանի հարաւային կողմում $1/2$ ժամ հեռու:

Ով սուրբ չպլախամէր Աստուածածին, Մարութայ բարձր Աստուածածին, Արնթաղ Գեղարդ, սուրբ գլխատէր, ատենահաս սուրբ Սարգիս, սբ. ձագերոյց*) Նարեկացի, սբ. խաթուն Տիրամէր, սբ Տեսկանորդին**), Մշու սուլթան սբ Կարապետ, Չանկլի դիւան սբ Կարապետ, Կարաբայ եօթ մանուկ սբ Նշան, Կարմիր Խաչ, Կապուտ Խաչ, ծածուկ աւազան, սբ Չարխափան աւետարան, Մարխաս աւետարան, շէկ աւետարան, սրբ կանաչ կտրիչ կիրականամտներ, լուսին արեգակ, էլվեծարագ***) խրեշտակներ, ձեթբետունք****) աստղեր, լուսին արեգակ օգնական իմտաթ կայնէք, որ մէրն ու տղէն ազատէք. իմ ձեռք չի, իմ բերան էլ չի, ձեր բերնով օգնական, իմ դատ, պահապան կացէք, ազատարար Տէր, ազատարար Տէր:

Եթէ երկունքը դժուարանում է՝ հեշտացնելու նպատակով դիմում են հետեւեալ միջոցների.

ա. Եփրատ գետն անցած մի մարդու կանչում են, որ գայ երեք անգամ փչէ տղոցկանի բերանից և իւր քղանցքի մէջ ջուր ածելով խմեցնէ նրան:

բ. Մի մատակ ձի են բերում ծննդկանի դռանը և ասում ծննդկանին. «Ծնում ես ծնիր, թէ չէ ձին կը ծնի»:

Երբ ծննդկանի ուշքը սկսում է գնալ՝ Երուսաղէմից բերուած ձիթապտղի կորիզների նուիրական համարուող համրիչ են տալիս ձեռքը, որ քաշէ:

Եթէ այս չի օգնում և ծննդկանն ուշագնաց է լինում, հրացան են արձակում, կաթսայ ծեծում, բղաւում, ճուաղում, ծնընդկանի քիթը քաշում, ապտակում, «որովհետեւ այդ ուշագնացութիւնը յառաջանում է նրանից, որ ալքը մտել է ծննդկանի մէջ և ուզում է նրա ջիգեարը տանել, պէտք է նրան, այսինքն ալքին վախեցնել, թակել որ թողնի հեռանայ: Այս միևնոյն նպատակով ծննդկանի մօտ դնում են շիշ, սուր, դաշոյն, Աւետարան, Նարեկ, զանազան համայիւններ, որպէս չարքերի հալածիչ: Այս միջոցներով ալքերը կը հալածուին և բարի հրեշտակը հրեղէն սուրը ձեռին օգնութեան հասնելով կստիպէ ալքին ջիգեարը վերադարձնել, և այս միջոցին ծննդկանն ուշքի կուգայ, այլապէս կը մեռնի:

Ծննդկանի երկունքն սկսուելու միջոցին հրեշտակն իջնում է և նրա բոլոր մեղքերը մի տոպրակի մէջ ածում ու նրա գլխի վերև կախում, մինչև որ ծնում է երեխային, այս միջոցին կըր-

*) Ձագեյարոյց. **) Տէր Յուսկան որդին:

) Բարձրացող և իջնող. *) մեծ և փոքր:

կին նոյն հրեշտակը գալիս է և այդ մեղքերը նորից նրա վրայ ածում: Այս պատճառով և ծննդեան ամենակրիտիքական ընդհանրապես ու մանկաբարձները խեղճ ծննդկանի հոգին են հանում, թէ այս վարկեանիս դու շատ արդար ես, օրհնիր մեզ, օրհնիր մեզ:

Երեխան ծնւում է երբ լրանում է բեղմնաւորութեան ընդհանր 9 ամիս, 9 օր, 9 ժամ և 9 ընդհանր:

Ծնունդը ընդհանր Գաբրիէլ հրեշտակապետը իջնում է նրա մօտ և նրա ճակտի գիրը գրում և մի բուռ հող ձգում, որը հրեկիրն որ ընկնի, այն երկրում պիտի մեռնի նորածինը, այս պատճառով և օտարութեան մէջ և կամ հայրենիք վերադարձած միջոցին մեռնողի համար ասում են. «Խոյրը քաշեց տարաւ նրան իւր մօտ հանգչելու»:

Երբ երեխան ծնւում է՝ տատմայրը կտրում է նրա պորտը, նախապէս մի նուէր պահանջելով: Առջինեկ երեխայի պորտը կտրում են ամուլ կնոջ քղանցքի վրայ, որպէսզի վերջինիս ամուլութիւնն անցնի: Նորածնի պորտը, եթէ աղջիկ է, ձգում են մօռանը, իսկ եթէ տղայ՝ եկեղեցին, որպէսզի նորածինը մեծանալիս տնտես, կամ երգիչ, տիրացու լինի:

Երբեմն պորտը կտրելիս նրանից հոսած արիւնը նորածնի երեսին են քսում, որպէս զի կարմրաթշիկ լինի:

Եթէ ընկերքը շուտ չի ընկնում, ծծումքի ծուխ են տալիս, այսինքն ծծումքը ձգում են կրակի վրայ, և ծննդկանին կանգնեցնում այնպէս, որ այս կրակը լինի նրա ոտներին միջև: Միևնոյն ժամանակ ծննդկանի փորը ճխտում են:

Երբ ընկնում է ընկերքը, վերան ասեղ են ցցում, սև սունիչ ցանում և փաթաթում մի շորի մէջ և տանում մի չոր տեղ թաղում: Եթէ թաց տեղ թաղեն, երեխայի աչքերը ցաւոտ կը լինեն:

Եթէ նորածինը ուշաթափ է լինում, նրա ընկերքը ձգում են կրակի մէջ, հաւատալով, որ ուշադնացութեան պատճառն այն է, որ երեխայի հոգին ընկերքի մէջ է մտել և որ կրակից նեղուելով կարող է երեխայի մէջ փոխադրուել:

Պորտ կտրելուց յետոյ ծննդկանին պառկեցնում են տաք մոխրի կամ հողի վրայ, որը երկու ժամը մի անգամ փոխում են և այսպէս պահում մի ամբողջ և կամ երկու օր: Այս միջոցին փորը մի շալով կամ փէշտըմալով կապում են, որ չփխսուի, մի շալ էլ գլխին են ձգում, որ չմըսի:

Ծննդաբերութիւնից յետոյ մի քանի ժամ չեն թոյլ տալիս քնելու, որպէս զի «ալքերը նրա ջիգարը չտանեն»:

Ծննդկանին պառկեցնելուց յետոյ տատմայրը լողացնում է

նորածնին այսպէս. տաշտի մէջ ջուր է ածում, երկու բուռ աղ լցնում, երկու կամ երեք ձու կոտրում մէջը, ապա ջուրը զարնում, փրփրեցնում, երեխային դնում ջրի մէջ, լողացնում և ապա հանում, գլխին, թևերի, ոտների տակ աղ ցանում ու անմիջապէս խանձարուրում:

Երեխային լողացնելուց և փաթաթելուց յետ, տատմայրը երեխան գրկում է և դնելով նրան ծննդկանի անկողնի վրայ հարցնում.

Աղջի, Էս եմ թեթև, թէ դու:

Ծննդկանը պատասխանում է. Ես:

— Թեթևութիւնով անցնի, աւելացնում է տատմայրը:

Այս հարցումը երեք անգամ կրկնելուց յետ՝ տատմայրը երեխային դնում է նրա աջ կողմը:

Ապա սկսում է խնամք տանել ծննդկանի վրայ. Նախ սև սուճիճ փաթաթելով հացի մէջ երեք պրդուճ (պատառ) է շինում և տալիս ծննդկանին ուտելու: Այս պատառները Յուդայի պրդուճ են կոչւում: Սև սուճիճը արջնդեղի (nigelle, черныха) հունդն է և դիւահալած է համարւում: Ապա ախրա է տալիս ուտի, որպէս զի սանճուն կտրի: Ախրան պատրաստում են այսպէս. եղն ու փոխինդը խառնում են իրար և մի քիչ եփ տալիս:

Մի քիչ յետոյ տալիս է նաև թէյ, շաքարով շաքբաթ, կաթ:

Մինչ այս՝ տան երեխաները վազում են ազգականների տներն աչքալուս և ասում. «Ակնջկըլէս տուր, քե մէ լաճմ էլու»: Սրանց փոքրիկ նուէրներ են տալիս և ապա խնձոր, նուռ, լիմոն, ծաղիկ և կամ շաքար առած գալիս են ծննդկանին տեսութեան:

Ահա այս միջոցին մի մեծ կենդանութիւն է ընկնում ծննդկանի տան մէջ, մանաւանդ երբ նորածինը մանչ է լինում: Տատմայրը ձայնը ձգում է և սկսում է երգել.

Նախ դիմելով ծննդկանին՝ երգում է.

Երկինքն ամպե ձիւն կուգեայ,

Սարեր լալու ձէն կուգեայ,

Մեռել յարե տուն կուգայ:

Ապա՝ դառնալով դէպի հիւրերը.

Խաղար մեր բարի խուր,

Աշնան ծառ, գարնան պտուղ,

Խուրամ էլնեմ քո թէրէն,

Էկար, նստի մինտրի վէրէն,

Հաց մը թալ քէօյ կէօվտի վէրէն,

Խինք ինչ կուգեայ դիւնյի վէրէն:

Ապա դառնում է դէպի նորածնի հայրը.

Աղա, եկեր եմ քեոյ տան վերէն,
 Լաճմ եմ առե քեոյ ընտանեաց մընէն,
 Խաղեր, տաղեր կասեմ քեոյ վերէն,
 Քե կը պախեմ Քեանտըչու վերէն,
 Կառնեմ պանկոթ ու ակնճկըլէն:

Ապա կրկին դառնում է ծննդկանին և մի շամփուր տալով նրա ձեռքը երգում.

Խուլամ էլնեմ քեոյ թէրէն,
 Առ էսա Քրիստոսի գաւազան ձեռացդ վէրէն,
 Տեսնանք թէ ինչ կուգեայ քեոյ վէրէն,
 Յիսուան իրե յիսուն ձիով,
 Քառսունըխինգ աշակերտով,
 Մարթէն առեց, սարէն փաթութեց քեոյ տղէն,
 Խայր Արրախամ խաչկնքեց,
 Էկան կայնան եօթ զեղով, եօթ գաւառով,
 Քէոյ տղէն աւելցաւ եօթ օխայով:

Աւարտելով երգը տատմայրը վերցնում է մի հաց, դնում ծննդկանի փորին և երկու կտոր անելով ձգում շանը, որպէս զի ծննդկանի ցաւն ու չոռն անցնի շանը:

Հիւրերը դրամական նուէրներ են տալիս տատմօրը և սա աւելի ոգևորուելով, այս անգամ աւելի եռանդով սկսում է գովել ծննդկանին, եթէ միայն նա մանչ է բերել, եթէ ոչ, թէ ինքն է լուռ մնում և թէ հիւրերը, որոնք նոյն իսկ սկսում են մխիթարել ծննդկանին, թէ ոչինչ, որ աղջիկ է բերել, Աստուած տղայ էլ կուտայ, աղջիկն էլ Աստծու պարգևած զաւակն է: Ահա այդ երգը.

Լաճու մօր տարէք օղէն՝ ջամ փէնճարա 1)

Լաճ ի պիրե, լաճ.

Աղջկայ մօր տարէք փակեախ 2) կու 3) աւիլի

Քած ի պիրե, քած:

Լաճու մօր շարպաթ պիրէք, կուժն ի չինի,

Կանթ փիրուզա, վարդ վէր պերնին

Լաճ ի պիրե, լաճ,

Աղջկան մօր պաղ լակ տուէք, կուժն ի կաւէ,

Կանթն ի կոյէ, պիրթ վեր պէնին 4)

Քած ի պիրե, քած:

Լաճու մօր չորպէն իփէք, պրնձէ չորպէն,

1) Ապակէ պատուհանով, 2) գոմ. 3) աղբ. 4) բերնին.

Մէջ լաւանթա¹⁾,
 Լաճ ի պիրե լաճ,
 Աղջկան մօր սփռէ²⁾ փրփրէ³⁾, աղ մէք թալէ
 Անխամ էլնի,
 Քած ի պիրե, քած:
 Լաճու մօր տանձեր պէրէք, պոչն արծըթէ,
 Լաճ ի պիրե, լաճ,
 Աղջկան մօր թթու խնձոր, թող պոչ չէլնի,
 Քած ի պիրե, քած:
 Լաճու մօր դիւֆ⁴⁾ քէամանի⁵⁾
 Լաճ ի պիրե, լաճ,
 Աղջկան մօր սոխէ տուտուկ⁶⁾, կույե պիւնիկ,
 Քած ի պիրե, քած:
 Լաճու մէր խանէք իգին⁷⁾, վարդ խօտօտայ,
 Լաճ ի պիրե, լաճ,
 Աղջկան մէր խանէք իգին սոխ մէյմըկե⁸⁾, սխտոր
 քակե, քիթ կըծուըծայ,
 Քած ի պիրե, քած:
 Լաճու մօր նոներ պիրէք, ծերն ի շաքար,
 Լաճ ի պիրե, լաճ,
 Աղջկան մօր շարան թղեր,
 Քած ի պիրե, քած:
 Լաճու մօր ամպրաւ⁹⁾ պիրէք, գեղ¹⁰⁾, պնտուկ¹¹⁾
 խետ, էրթայ խաղայ,
 Լաճ ի պիրե, լաճ,
 Աղջկան մօր նօխուտ¹²⁾ պիրէք, քիշմիշ խետ խառ,
 Քած ի պիրե, քած:
 Լաճու մօր կըռըմ¹³⁾ ճտնոց¹⁴⁾ մարգրիտ վէրէն,
 Լաճ ի պիրե, լաճ,
 Աղջկան մօր փերթէ¹⁵⁾ ճղնոց, ուլնիկ վերէն
 Քած ի պիրե, քած:
 Լաճու մօր կըռըմ կնդեր¹⁶⁾, ակնունք վերէն
 Լաճ ի պիրե, լաճ,
 Աղջկան մօր փերթէ կնդեր, աչիչ ուլնիկ,
 Քած ի պիրե, քած:

1) Անուշահոտ իւղ. 2) ձաւարի մաղունչք. 3) կերակուր. 4) դայիրա, դէֆ. 5) քնար. 6) փող. 7) այգին. 8) քաղհանել. 9) արմաւ. 10) ընկոյզ. 11) կաղին. 12) սխետ. 13) խրիմի. 14) մանեակ. 15) կեղծ ոսկի. 16) գնդեր.

Լաճու մօր եալտուզ ¹⁾ դալմէն, ոսկի չափոստ ²⁾

Լաճ ի պիրե, լաճ,

Աղջկան մօր չթէ գբուն, թող թե չեւնի,

Քաժ ի պիրե, քաժ:

Լաճու մօր աւլաս կիւնոց ³⁾ եալդուզ կայթան,
ոսկի կոճակ,

Լաճ ի պիրե, լաճ,

Աղջկան մօր կատըքէ ⁴⁾ կիւնոց, մազէ լարան,

սիւտակ փլեր

Քաժ ի պիրե, քաժ:

Լաճու մօր ոսկի քամար, ծէրն ի եալտուզ ⁵⁾

Լաճ ի պիրե, լաճ,

Աղջկան մօր մազէ լարան, թող ծէր չեւնի,

Քաժ ի պիրե, քաժ:

Լաճու մօր բոզ բոզ ⁶⁾ ձեանք, խօրն էլ ջորի,
արծթէ գամ ⁷⁾

Լաճ ի պիրե, լաճ,

Աղջկան մօր գռոտ ⁸⁾ իշուանք, թող պոչ չեւնի,

Քաժ ի պիրե, քաժ:

Լաճու մէրն ի խանըմ, խէրն էֆէնդի,

Լաճ ի բիրե, լաճ,

Աղջկան մօր մէրն ի խացթուխ, խէրն մշակ,

Քաժ ի պիրե, քաժ:

Արու երեխայ ունենալու համար դիմում են հետևեալ սնտիա-
պաշտական միջոցների.

ա. Նորահարսը կեսրանց տուն առաջին անգամ ոտք դնելիս
մի արու երեխայ են դնում նրա գիրկը:

բ. Երբ նորածինն լողացնում են, եթէ մանչ է՝ կաթսայի
մէջ մի քիչ ջուր են թողնում, իսկ եթէ աղջիկ է՝ բոլոր ջուրը
ածում են վերան և կաթսան էլ բերնքսիվայր դարձնում, թասն
էլ կործում վերան, որպէս զի ինչպէս որ կաթսայի ջուրը հատաւ,
այնպէս էլ աղջկայ սեռը հատնի, այդ անում են, որ այլևս աղջիկ
չծնուի,

Անունների ընտրութիւնը սովորաբար կատարում են տան
մեծերը, շատ անգամ մօրը կամ հօրը խորհուրդ հարցնելով, եթէ
միայն նորածինը «հետը չի բերել» և կամ տնեցիներէից մինը

¹⁾ Ոսկեզօծ. ²⁾ ճարմանդ. ³⁾ գոգնոց. ⁴⁾ տեղական հասա-
րակ կարմիր կտաւ. ⁵⁾ զուտ ոսկի. ⁶⁾ սպիտակաւոյն ⁷⁾ սանձ.
⁸⁾ Թարախոտ:

իւր ռարիւր սրան չի տուել: Հետը բերում է այն դէպքում երբ
տօն օր է ծնւում, և հէնց այդ օրուայ սրբի անունն էլ դնում
են: Իսկ եթէ այդ տանից մինը վախճանուել է, նրա յիշատակը
վերականգնելու համար՝ նրա անունն են դնում:

Ա Ր Ա Կ Ա Ն Ա Ն Ո Ւ Ն Ն Ե Ր

Ա. Սրբերի.

Աբրահամ. Աբրօ.

Առաքել. Առակէլ, Ռըկօ.

Աստուածատուր. Աստուր.

Աւետիս. Աւէտ, Աւտօ, Աւտէ,
Աւօ.

Գասպար. Գապօ, Գսպօ, Գսպէ.

Գալուստ. Գալօ.

Գէորգ. Կէւօ.

Գրիգոր. Կէօրօ, Գօրիկ,

Դաւիթ. Դաւօ,

Եղիազար, Եղօ,

Զաքար. Զաքօ, Զքօ, Զքէ.

Զիրաք. Զիրօ.

Թովմաս. Թումօ, Թումէ.

Իգնատիոս. Իգնօ.

Խաչատուր. Խաչիկ, Խաչօ.

Կարապետ. Կարօ, Կոպօ.

Ղազար. Կազար, Կազօ.

Մատթէոս. Մաթէ.

Մարկոս. Մարկօ.

Մարտիրոս. Մաւօ, Մարտօ,
Մարտէ, Մարտիկ.

Մելքոն. Մէլօ.

Մինաս, Մնօ.

Միքայէլ. Մքէ, Մուքէ, Մուքօ.

Մկրտիչ Մկօ, Մկլօ, Մկրէ,
Մկըր.

Մովսէս. Մոսօ, Մուսա.

Յակոբ. Յակօ, Ակլօ, Ակէս,
Յակէ.Յովհաննէս. Աւսնէս, Յովօ,
Յովէ, Յովան.Պաղտասար. Պաղտօ, Պղտօյ,
Պղտէ.

Պետրոս. Պետօ, Պիտէ,

Պօղոս. Պուղօ.

Սարգիս. Սրկօ, Սրկէ.

Սեդրակ. Սեդօ.

Ստեփան, Սեփան, Սիփօ.

Փանոս. Փանէ.

Փիլիպպոս. Փիլօ

Բ. Հայկական անուններ.

Անուշաւան. Անուշ.

Արամ. Արամ.

Արշակ. Աշօ.

Արմենակ. Արմէն.

Արտաշէս. Արտաշ.

Արտակ. Արտօ.

Գագիկ.

Գարեգին.

Գուրգէն.

Երուանդ.

Լևոն, Լւօ.

Խորէն.

Խոսրով, Խոսրիկ.

Կարդոս. Կարթօ.

Կոստանդ. Կոստօ.

Հայկ. Հայկօ.

Հմայեակ, Համօ.

Հրահատ. Հրատ.

Հրանտ.

Մամբրէ.

Միհրան.

Մուշեղ. Մուշօ.

Յուսիկ.

Շարա, Շարայ.
 Շաւարշ. Շաւօ.
 Պարգև.
 Պարոյր, Պարիկ.
 Ռուբէն, Ռըփօ, Ըռուփ.
 Սմբատ.
 Վահան.
 Վահէ.
 Վահրիճ.
 Վաղարշակ. Վաղեր, Վաղօ.
 Վարդան. Վարդօ.
 Վարդ.
 Վարդգէս.
 Վարազդատ, Վարազ.
 Տիգրան, Տիգօ.

Տրդատ. Ծրտադ.
 Տոլակ.
 Ի. Թրքական անուններ.
 Ասլան, Ասլօ.
 Ախիճան.
 Իսախան.
 Կարիպջան.
 Կուշօ.
 Միրզա, Միրզօ.
 Միրզախան.
 Շէրօ.
 Զնտի.
 Ռաշօ.
 Սաֆար.
 Քէմալ.

Ի գ ա կ ա ճ ա ճ ու ճ ճ ե ռ

Ա. Սրբերի.
 Գայիանէ, Կայրան.
 Եղիսաբէթ, Եղսօ.
 Հոեփսիմէ, Խուռիկ.
 Մարիամ, Մայրօ, Մարան.
 Շողակաթ, Շողիկ, Շողեր.
 Ա. Հայկական անուններ.
 Ազատուհի.
 Ազնիւ.
 Անահիտ.
 Անթառան, Թառիկ.
 Աննման.
 Աշխէն.
 Աղաւնի, Աղօ.
 Աստղիկ.
 Արմայիս.
 Արաքսի, Արաքս, Արաք.
 Արեգնազան.
 Արշալոյս.
 Արմենուհի, Արմէն.
 Արուսեակ, Արուս.
 Բուրաստան, Բուրիկ.

Գեղանուշ.
 Գուլիզար.
 Գոհար.
 Երանուհի, Երան.
 Երուանդանուշ, Երուշ.
 Եփրատ.
 Զանազան, Զանօ, Զանիկ.
 Զարուհի, Զարեր, Զարուխ.
 Էլման, Ալմօ.
 Թագուհի, Թագուխ, Թակեր.
 Լուսնթագ, Լուսիկ.
 Խուշուշ.
 Ծովինար, Ծովիկ.
 Կարինէ, Կարին.
 Համասփիւռ, Խամաս.
 Հայաստան.
 Հայկանոյշ, Անուշ.
 Հրանուշ, Հրիկ.
 Մայիս.
 Մայրանուշ.
 Մանուշակ, Մանուշ.
 Մարանոս, Մարօ.

Մենիկ.	Տիրուհի.
Մարինէ.	Տիգրանուհի.
Նուարդ, Նուիկ.	Փալլուն.
Շուշանիկ, Շուշիկ.	Փառանձեմ, Փռանց.
Պայծառ.	Փեփրոն.
Սիրանուշ.	Գ. Թրքական անուններ.
Սիրվարդ.	Ալթուն.
Սիրուն.	Ալմաստ.
Սաթենիկ, Սաթին.	Աղմամա.
Սանդուխտ, Սանրիկ.	Արմաղան.
Վարդուհի.	Գիւլլիզար.
Վարդիթեր.	Կէօզալ.
Վարդանուշ, Վանուշ, Վարթեր.	Մարաշ.
Վանուհի, Վանուխ.	Նարկիզ.
Վարսենիկ.	Պէյզատա.
Վերջալոյս.	Սինամ.

Մկրտութիւն.—Կատարւում է երեխայի ծննդից 3—8 օր յետոյ, առաւելագէս կիրակի և տօն օրերը: Մկրտութեան օրը, առաւօտ վաղ ծննդկանը լուացւում է կիսից ներքե, տատմայրը լողացնում է երեխային և ապա մի փոքրիկ գլուխ շաքար կամ մի զոյգ գուլպա տանելով քաւորին, խնդրում է զալ հկեղեցի, երեխան մկրտելու:

Այս գաւառներում ևս կնքահայրը տոհմական է լինում և մեծ յարգանք է վայելում: Սանամայրը նրանից ակնածելով՝ հետը չի խօսում,—հարսնութիւն է անում: Տօներին սանամօր կողմից նուէրներ է ուղարկւում կնքհօրը և փոխադարձը ստացւում:

Տատմայրը երեխային գրկած մի երկու կանանց ուղեկցութեամբ դնում է հկեղեցի, տանելով իւր հետ 2 հաց և մի կտոր պանիր՝ ժամհարին նուէր և 3—5 դուռուշ դրամ՝ քահանային կնքելու վարձ:

Եկեղեցում տատմայրը մերկացնում է երեխային, փաթաթում «քաւորոջ հալու» կամ «մահրամա» կոչուած շորի մէջ և դնում քաւորի բազուկների վրայ այնպէս՝ որ երեխայի գլուխը նրա աջ բազկի վրայ հանգչի:

Սկրտութեան խորհուրդը կատարելուց յետ քահանան շուրջառը վերան, շարական ասելով գալիս է ծննդկանի տունը, նրան հետևում է քաւորը՝ գրկում երեխան, ձեռներին մի մի վառ մոմ: Երբ տուն են մտնում, ծննդկանը ի պատիւ միւռո-

նի, տեղից վեր է կենում և կրկին նստում: Քաւորը երեխային տալիս է ծննդկանին և սա երեք անգամ խոնարհում է նրա առջև և ապա վերցնում երեխային, դնում իւր աջ կողմը:

Հնումը, ինչպէս և այժմ մի քանի գիւղերում, եկեղեցուց երեխային տուն էր բերում տատմէրը, առանց քահանայի, և դնում էր տղոցկանի աջ կողմը, մի ալիւրմաղի վրայ: Հրաւիրւածները համբուրում էին երեխայի երեսը և 10—40 փարա դնում մաղի վրայ իբրև նուէր տատմօրը:

Երեխային եկեղեցուց բերելիս տատմէրը պըպըզում էր տան առաջի շէմքի վրայ և յը՛, յը՛, յը՛ անում, ձևացնելով իբր թէ դուրս է գնում, որպէսզի երեխան շուտ-շուտ չապականէ:

Մաղի վրայ դնելիս էլ, հաւանգը բերում ականջի մօտ ծեծում էին, որպէսզի աղմուկի ընտելանայ ու շուտ չզարթնի: Այս միջոցին նաև, եթէ նոր մկրտուածն աղջիկ էր լինում, պուտկի խուփը բերում երեք անգամ դնում, վերցնում էին նրա բիրանի վրայ, որպէսզի խուփ լինի, շատ չխօսի:

Կնուկից յետոյ սովորաբար տեղի է ունենում հացկերոյթ, կնքածաշ: Ծաշում են նախ տղամարդիկ և ապա կանայք: Մատուցանում են չորպա, խորոված, եսլանի կամ փաշա ու փլաւ:

Մեռնոհանէք.—Մկրտութիւնից երեք օր յետոյ կատարում են մեռնոհանէքը.—գալիս է տատմայրը, նախ մի մաքուր ամանի մէջ լուանում երեխայի այն տեղերը, ուր մեռն է քսուած և ապա դնում տաշտի մէջ, լողացնում: Աւարտին՝ երեխայի գլխից բռնած երեք անգամ բարձրացնում է ու ասում.

Ճըղլաւըզիկ,

Թափ տու ջրիկ,

Ջաղամաթի (բազմութեան) քունը բըզիկ:

Ճըղլաւըզիկ,

Թապ տու ջրիկ,

Ջաղամաթի միսը բըզիկ:

Ճըղլաւըզիկ,

Թափ տու ջրիկ,

Ջաղամաթի բունը բըզիկ:

«Մեռնաջուրը», այսինքն այն ջուրը, որով լուացել են երեխայի մեռնոտած մասերը, լցնում են տան մի մաքուր խորշի մէջ, և երբ մի որեւէ աման հարամոտում է¹⁾, սրանով սրբում են, այսինքն այդ խորշի միջից մեռնոտած հող են վերցնում. լցնում ջրի մէջ և այս ջրով լուանում այդպիսի ամանները:

*) Մուկ, շուն, մի խօսքով անսուրբ կենդանի է դիպչում նրան.

Ոմանք էլ մեռնջուրը լցնում են աղբրի ակը և կամ մի մաքուր, անմատչիլ տեղ:

Եթէ նորածինը դեռ չկնքուած մեռնի, մի խաչ են տանում հկեղեցի, քահանային օծել տալիս, բերում տուն՝ բոլորը համբուրում են և դնում մեռած երեխայի կրծքին, պատանքում, ու յանձնում ժամկոչին, որ տանի գերեզմանատուն թաղէ:

Եթէ երեխան մեռած է ծնւում, անմիջապէս սրա ծնողները մի խաչ են տանում հկեղեցի, քահանային օծել տալիս և բամբակի մէջ դրած բերում տուն, իբր թէ նորածին երեխային են տարիլ հկեղեցի կնքելու: Երեք օր այսպէս պահելուց և համբուրելուց յետ, բամբակի միջից հանում են խաչը և տանում հկեղեցի, ու մի որևէ սրբի պատկերից կախում, իբր թէ այդ նորածինը այդ սրբին են նուիրել, իսկ նրա դիակը տատմայրը, առանց քահանայի, տանում տան այգում թաղում է, հրեսը դէպի արևելք դարձրած և պատանքած:

Քառասունք. — Ծննդկանը քառասունք է պահում արևից ու անկողնուց, այսինքն քառասուն օր չի երևում արևին, և քառասուն օր էլ առաքաստ չի մտնում: Նա սենեակից դուրս է գալիս կամ արևը մայր մտնելուց յետոյ և կամ դեռ ևս չծագած, այն էլ ձեռին մի շիշ (շամփուր) բռնած, աղօթքներ, կամ Յիսուս Քրիստոսի անունը շարունակ շշնջալով, որպէսզի չարքերը նրան չդիպչին: Այս քառասուն օրերի ընթացքում ծննդկանի սնարի մօտ շարունակ ճրագ է վառւում, որպէսզի չարքերը չկարողանան մերձենալ նրան:

Երեխան քառսնկակոխ է լինում, այսինքն սկսում է լղարիլ, շարունակ լաց լինել ու չքնել, հետևեալ դէպքերում.

ա. Եթէ քառասունքի միջոցին երեխայի հայրը կտուրն է բարձրանում:

բ. Եթէ հայրը կամ մի օտար մարդ տուն մտնելիս երեխային տեղից չեն վերցնում:

գ. Եթէ միևնոյն տան մէջ երկու ծննդկան են լինում, սրանք ամբողջ քառասունքի ընթացքում միմեանց սենեակ չեն մտնում, որպէսզի երեխաները քառսնկակոխ չլինին, և եթէ ստիպուած են լինում մտնելու՝ սենեակի միջի ծննդկանն իւր երեխան գրկած դուրս է գալիս և այս միւս ծննդկանի հետ միասին ներս մտնում, վերջինս էլ իւր երեխան գրկած պիտի լինի:

Քառսնկակոխից ազատելու համար դիմում են հետևեալ միջոցների. —

ա. Զորեքմուտք, ուրբթմուտ և կիրակմուտ երեկոները մի

սե կատու ղնում են մի ցորենի մողի տակ, իսկ սրա վերայ պառկեցնում են քառանկակոխ երեխային և վերան, իւրաքանչիւր անգամ, եօթ թաս ջուր ածում, որ թափւում է սե կատուի վրայ, և այսպիսով երեխայի ցաւը կատուին անցնում:

բ. Նոյն չորեքմուտ, ուրբթմուտ և կերակմուտ երեկոները երեխային փթրի հետ կշռում են, եթէ հետզհետ ծանրանում է՝ նշան է, որ առողջանալու է, եթէ ոչ՝ կը մեռնի:

գ. Նաև երեխային ղնում են երկանքի քարի վերայ և երեք պտոյտ պտըտում:

դ. Թոնրի առաջին լաւաշ հացը ծակում են և երեխային միջից անցկացնում:

Գուշակութիւններ նորածնի մասին: Ընդհանրապէս կարծում են, որ չորեքշաբթի և ուրբաթ օրեր ծնուած երեխաներն անբախտ, և բնաւորութեամբ տխուր են լինում: Նաև մեծ պասի առաջի երկուշաբթի և կամ առաջի ամբողջ շաբաթի մի որևէ օրը ծնուած երեխան անբախտ և տխուր է լինում:

Նոր-տարու օրը ծնուած երեխան բարի է լինում:

Տէրնդաղի (Տեառնընդառաջի) երեկոյեան ծնուած երեխան շատ չար և կրակոտ է լինում, որովհետև «կրակի հետ է ծնւում»:

Մայիս ամսում ծնուած երեխան զուարթ և բախտաւոր է լինում, և նրա անունը դրնում են Մայիս կամ Արմայիս՝ եթէ աղջիկ է, և Արամայիս՝ եթէ մանչ է:

Ծննդեան և Զատիկի խթման երեկոները ծնուած երեխաները իմաստուն և «թիակ իրիշկող» են լինում, ուստի և սրանց զլխների տակ շան թիոսկրն են ղնում պահում, որպէսզի երբ մեծանան, նրանց նայեն ու գուշակութիւններ անեն:

Գուշակութիւններ են անում նաև զննելով մանկան մարմինը, այդպէս.

Եթէ ծոծրակը փոս է ունենում, երեխան նախանձոտ է լինելու:

Եթէ ճակատը «դար», լայն և ուռուցիկ է, հանճարեղ է լինելու:

Եթէ ներքանը ուղիղ է և ոչ կամարաձև՝ խարդախ է լինելու:

Եթէ ձեռները միշտ գոց է պահում, ազահ և ժլատ է լինելու:

Մանկատածութիւն.—Նորածնին առաջին անգամ գիշերը ծիծ չեն տալիս: Արու երեխային նախ քան առաջին անգամ ծիծ տալը դանակի վրայ մի քիչ շաքարաւազ են ցանում և քսելով նրա բերանին ասում. խօսքդ կտուր՝ (կտրիչ), քաղցրալիզու ըլնես: Նաև գիրք են ղնում բերնին, ասելով երեք անգամ. կարդացուոր ըլնես, ձայնաւոր ըլնես, ինչպէս և հաց են ղնում բերնի վրայ, որ

ղըսմթով (բախտաւոր) լինի:

Մայրը նախ կթում է դալը և ապա տալիս երեխային ծծելու՝ նախ աջ ծիծը:

Կաթը աւելացնելու համար դիմում են հետեւեալ միջոցներին.

Արու և էգ զաւակների սակաւակաթ մայրերն առանձնապէս վերցնելով իրենց հետ հաց, պանիր, խաշած հատիկ, մոմեր ու խոունկ, միասին գնում են Վանի կաթնաղբիւրը, մոմերը վառում աղբրի գլխին, խոունկը ծխում աղբրի առջև, իրենց ծծերը լուանում այդ ջրով, կուշտ խմում, և ապա ծիծ տալիս հետները բերած իրենց երեխաներին, բայց ոչ թէ իւրաքանչիւրն իւր, այլ միւսի երեխային: Վերջում միասին ուտում են իրենց բերած պաշարը՝ հացը, պանիրն ու հատիկը և աւելացածը դնում աղբիւրի գլխին ու վերադառնում:

Կաթը շատ եղած միջոցին կթում են և լցնում կամ թոնրի ալը, կամ աղբիւրի մէջ և կամ արեւելեան կողմի մի պատի մէջ:

Երբ մեռնում է երեխան՝ մայրը իւր ձեռի ափերը դնում է ծծերի պտուկների վրայ և շփելով ասում. «Քո տէրը մեռաւ, դու էլ մեռի», որպէսզի սրանք ցամաքեն:

Սովորաբար երեխային ծիծ են տալիս 1—3 տարի և կամ մինչև կրկին յղանալը:

Սակաւակաթ մայրերը երեխաներին կերակրում են ոչխարի կամ կովի կաթով, սակայն ընդհանրապէս ոչխարի կաթը գերադաս է համարւում: Առաջին երեք ամիսը կաթի մէջ նրանից երկու անգամ աւելի ջուր են խառնում, իսկ յետոյ հաւասարաչափ: Ըսկզբում փոքր ինչ աւելի, իսկ յետոյ հետզհետէ քչացնելով շաքար են ձգում կաթի մէջ:

Իբրև պտուկ գործ են ածում եզան կոտոշը՝ ծայրին կովի կամ իծի պտուկ անցկացրած. և կամ ծղօտի մի ծայրը փաթաթում են բամբակով՝ դնում երեխայի բերանը, իսկ միւսը անցկացնում կաթով լի շշի կամ բաժակի մէջ:

Կնոջ կաթը իբրև դեղ ևս գործ են ածում, այսպէս աղջկայ մօր կաթը շաղախում են ալիւրի և իւղի հետ և դնում ձեռքին գոյացած վէրքի վրայ, որ լաւանայ:

Նոյնպիսի կնոջ կաթը կթում են խուստըկող (ցաւող) աչքերի մէջ:

Նաև նոյնպիսի կնոջ աջ ծիծը կթում են շշող ականջներից ձախի մէջ և ձախ ծիծը՝ աջի մէջ, որ այլևս չընշի, չցաւի:

Ծծից կտրելիս ցեխ, ծեռտ և այլն են քսում ծծի վրայ, որ երեխան զգուի, այլևս չուտէ: Նաև բուրդ, կատուի կամ ձկան ագի են դնում ծծի վրայ և վախեցնում երեխային, ասելով. «Արջաբլուկ

ա, վան, վան, վան», որպէսզի երեխան վախենալով այլևս չմերձենայ ծծին։

Երեխային լողացնում են մինչև քառասունքը ամեն օր, օրը մի անգամ, ապա շաբաթը երեք անգամ, մեղք համարելով չորեքմուտ, ուրբեմուտ և կիրակմուտ օրերը որևէ աշխատանք կատարել։

Ամբողջ քառասունքի ընթացքում լողացնելիս մկրատ, շամփուր, դանակ, մեխ են դնում տաշտի մէջ, որպէսզի չարքերը չխփեն երեխային։

Խանձարուրելիս երեխայի տակը տաքացրած հող են դնում, որպէսզի թէ տաքացնի երեխային և թէ քաշի միզելուց յառաջացած խոնաւութիւնը։ «Հողի տղէն (հողի վրայ խանձարուրած տղան) սերսուբ, (մաքուր) կըլինի, անուշ հոտ կիզայ»։

Օրական երկու կամ երեք անգամ են խանձարուրում։

Երեխային օրօրոց են դնում միայն մեռոնից հանելուց յետոյ։

Օրօրոցի կամարից կապում են «շըղջիկ».—մի թելի վրայ անցկացրած խխունջներ, վէգեր և կապոյտ ուլունքներ։ Ուլունքներն աչք չտալու համար են, իսկ միւսներն երեխան խաղալու։

Երեխային առաջին անգամ շապիկ հագցնելիս՝ նրան դնում են շապկի վրայ և այս ու այն կողմ շարժելով ասում։

Տոպրակը իլին, իլին (լի)

Չանթիկն իլին, իլին։

Եւ այս այն նպատակով, որ երեխան շուտով լցուի, գիրանայ։

Երեխայի եղունգները չեն կտրում, այլապէս «կոխ» կը լինի։

Երեխայի ատամները բշտելիս սոխ կամ մի կարծր բան են տալիս նրա ձեռքը, որ կրծէ. նաև լողացնելիս գլխին խաշած հատիկ են լցնում, որը և տալիս են հաւերին։

Եթէ երեխայի ատամները ժամանակից առաջ դուրս գան, նա «գլխակեր» կը լինի, տնեցիներից մինը կը մեռնի։

Երեխան կաթնատամները փոխելիս ընկած ատամը դնում են մի դրան փեխկի տակ և երեք անգամ դուռը բանալով ու խփելով ասում։

Առ քե գայլու ատամ,

Տու ձիկ գռռու ատամ,

որպէսզի նոր գալիք ատամները բարեձև և մանր լինեն։

Եթէ երեխայի մազերը ցանցառ լինեն, ասում են, թէ նրա ծընողները ստախօս են, ուստի և յաճախ ստախօսներին ասում են. Ճիշտ խօսէ, որ տղուդ գլխը մազ բուսնի։

Երեխայի մազերը առաջին տարին չեն կտրում, այլապէս

գլուխը կը ցաւի: Առաջին անգամ կտրած մազեր գետին չեն ձգում, այլ մի պատի ճեղքի մէջ են ամփոփում, այլապէս երեսան յաճախ գլխացաւ կունենայ:

Ծնողներն ընդհանրապէս ցանկանում են, որ երեխաները երկար բնեն, որպէսզի իրենք ազատ միջոց ունենան, այս պատճառով և դիմում են հետեւեալ միջոցներին:—

1. Տղի ապականուած շորը չորացնում են և դնում օրօրոցի բարձի տակ:

2. Երեխային լողացնելիս մի շատ քնկոտ մարդ է նրա գլխին ջուր ածում:

3. Ծննդկանը իւր ոտները լուանում է երեխային լողացրած ջրի մէջ:

4. Մինչև երեսան չբնի, նրա լոգաշուրը չեն թափում:

5. Լողացնողը ձեռքը երեք անգամ թաթախում է լոգաշրի մէջ և խաչակնքում խանձարուրած երեխային:

6. Գերեզմանատնից մի քիչ հող են բերում և շորի մէջ լցրած երեխայի բարձի տակ դնում, որպէսզի «մեռելների քունը» նրան փոխադրուի:

7. Երեխային մի մաղի մէջ դրած տանում են նախիրի առջև, երբ սա երեկոյեան վերադառնում է գիւղ, և ուղղելով խօսքը նախրչուն՝ ասում են. Նախրչի, սարէն կուգաս, իմ տղին քսեն ես բերեր:

Եթէ երեսան քուն չէ ունենում, գինու մէջ հիփուած արմաւ են ուտեցնում:

Իբրև քնաբեր գործ են ածում նաև խաշխաշը, միայն սրա կեղևի վրայ իւղ են քսում, դնում թոնիր, միքիչ կարմրացնում, յետոյ մանդրում, մի քիչ շաքարաւազ աւելացնում, լցնում երեսայի մօրկաթի մէջ և սրանից միքանի գդալ խմացնում երեխային:

Եթէ երեխայի բերնից «թառ» (ջուր) է գնում, կնքահայրը երեք օր յաջորդաբար գալիս է և երեքական անգամ իւր ճկոյթ մատը դնում երեխայի բերնին:

Նոյն նպատակով մայրը երեխան գրկած բոլորովին լուռ գընում է մի այնպիսի տուն, ուր իւր այդ երեխայի հետ դեռ ևս չէ եղել, և այստեղի թոնրի ափան շորով երեք անգամ սրբում է երեխայի բերանը:

Եթէ երեխայի քթից խիստ (պնպուլ) է գալիս, ասում են իմաստուն է, «խելքն էկի գլուխ»:

Վախեցած երեխային ջուր և կամ իւր մէզն են խմացնում. նաև վերի ծնօտը բութ մատով վեր են բարձրացնում ասելով. Պախապան խաչ խրեշտակ, չորս գլուխ աւետրան:

Երեխային վախեցնելու նպատակով ասում են. Սուս, առջար-
լէօն (արջը) էկաւ, տաճիկը կուգայ ականջ կտրի, և կամ

Ակլատիզ,

Զվանը վիզ,

Արի կպի էրթիս:

Երբ երեխան առաջին անգամ ճնուրու կռնիք, — շրթունքների
վրայ վէրքեր է գոյանում, այնպէս որ չի կարողանում ծիծ ուտել,
լուսնի նորին մայրը վերցնում է երեխային և լուսինը ցոյց տա-
լով ասում.

Նոր. նոր շնախաւոր նոր,

Ծեր գնացիր, տղայ էկար.

Տիւ տղայ, տղէն տղայ.

Տղէն տղից չի վախենայ:

Երեխային ոտի կանգնեցնելիս ձեռներից բռնում են և բարձ-
րացնելով ասում.

Կեկեն, ¹⁾ կեկեն, կէս տարեկան,

Աւիլի բարէօն ²⁾ ծուռ ³⁾ շինական:

Եթէ երեխան ուշ է ոտք ելնում, նրան դնում են ցորենի
մաղի մէջ, տանում եօթ տան առաջ, գուռը զարնում ասելով.
«Անոտն էկե ոտ կուզի»: Տնեցիները հաց, հաւկիթ, չամիչ և այլն
դնում են մաղի մէջ, որ բերում են տուն և քիչ քիչ երեխային
տալիս՝ ուտելու:

Երեխային քալեցնելիս ասում են.

Աթեն, *) աթեն,

Տոտեր **) վարդ են:

Զարքերի ազդեցութիւնից երեխային ազատելու նպատակով
խմորի մէջ սև սուսիչ (արջնդեղ) են դնում, թոնրի մէջ թխում,
և դնում երեխայի օրօրոցի բարձի տակ:

Զարքերը ոչ միայն ֆլասում են երեխային, այլև փոխում
նրան իրենց երեխաների հետ, ուստի և երբ մի երեխայ տգեղ է
լինում և չար՝ ասում են «փոխածուրիկ է», չարքերը փոխել են:

Եթէ մի մօր զաւակները կամ մեռած են ծնւում և կամ շու-
տով մեռնում, ենթադրում են, թէ նա «թըպըղ» ունի, այսինքն
նրա լեարդի վրայ գորտանման մի ճիճու է գոյացել, երբ այդ
կինը անխոհեմութիւն է ունեցել մի գիշեր թոնրի մէջ մնացած
ջրով լողանալու:

Թըպղիից ազատուելու համար կախարդներին գիր են անել

¹⁾ Կանգնիր. ²⁾ նմանում է հօրը. ³⁾ խենթ:

*) Երեխայի բարբառով՝ քայլիլ. **) Ոտներ:

տալիս, և երբ սրա ազդեցութեամբ կլինն սկսում է օրծըկալ՝ բե-
քանը կրակի վրայ է բռնում, որպէսզի թըպղի ճիճուն ուղղակի
կրակի վրայ ընկնի և վառուի:

Թաղի ունեցող կանայք իրենց երեխաներին իրենք ծիծ չեն
տալիս, այլ յանձնում են երկարարև երեխաների մայրերին: Թըպ-
ղի ունեցող մայրն ծնած միջոցին գնում հօթ տնից մի մի ա-
սեղ են ժողովում և բերում նորածնի ընկերքի վրայ զարնում ու
այնպէս թաղում, որպէս զի նորածինն ապրի: Եւ երբ երեխան
փոքր ինչ մեծանում է՝ նոյնպէս հօթը տնից շորեր մուրալով մի
զգեստ են կարում և հագցնում երեխային և կամ կապոյտ զգեստ
են հագցնում, որպէսզի չար աչք չդիպչի նրանց, նաև այդպիսի
երեխայի անունը Մնացական և կամ քրդի անուն են դնում:
Քրդուհիներն էլ հայի անուն են դնում:

Նոյն նպատակով երեխայի քաշով մէկ խունկ ու մոմ են
նուիրում մի որևէ սրբի:

Երբ երեխան ուշագնաց է լինում, թալալում է, տանում
«թալալոց» կոչուած ծակ քարերի միջից 3 անգամ անց են կաց-
նում: Նաև ուխտ են գնում Արտամեսի ս. Թալալոս ուխտատե-
ղին, որ գտնուում է մի թուրքի այգու մէջ:

Նոյն նպատակով մեծ պասի այն շաբաթ օրը, որ ս. Թէո-
դորոսի տօնն է լինում, թալկացող երեխաների մայրերը տօն են
պահում:

Երեխաներին չար աչքի ազդեցութիւնից ազատելու համար՝
գլխարկի վրայ, շալակին, թևերին կապոյտ ուլունքներ են կարում:

Եթէ երեխան չար աչքի ազդեցութեամբ հիւանդացած է լի-
նում, օրօրոցում պարկած միջոցին նրա վրայ մի ափսէ են դնում
և մէջը խաչածև բամբակ դարսում, ապա այս խաչի թևերի մի-
ջև աղ ածում, նշանակելով այն անձերի անունները, որոնք կա-
րող էին աչք տուած լինել. յետոյ միաժամանակ վառում են խա-
չի չորս թևերն էլ ու դիտում, որ աղի մօտ որ վերջին բոցը
հանգչի, դրա վրայ նշանակած անունը կրող անձն է աչք տուել
երեխային, ուստի և մի գիշեր գաղտնաբար գնում են այդ մար-
դու տան դրսի դռնից փոքր ինչ տաշում և բերում երեխայի օ-
րօրոցի տակ վառում, որպէսզի չար աչքի ազդեցութիւնն անց-
նի: Վառելիս շատ անգամ այս աղօթքն էլ են շշնջում.

Չար աչք, չար փուշ,

Չար կրակն իջե իրիցի,

Չարերն սարերն երթան,

Բարին վըր մեր տղի օրրոցին:

Եթէ երեխան շուտով լեզու չի ելնում, եկեղեցու, գլխաւո-

բապէս ս. Նշանի, բանալին երեք անգամ քսում են բերնին. նաեւ մի առջինեկ երեխայի կամ մարդու ճկոյթը կոխում են նրա բերանը:

Մանկական թոթովանք

Մա-մա, նա-նա, մայրիկ.
 Պա-պօ, եա-եա, աղա, հայրիկ.
 Տա-տայ, քոյրիկ.
 Պապէր, եղբայր.
 Պիպիկ, պըպօ, փոքր եղբայր.
 Պապած, Աստուած.
 Պապածին, եկեղեցի.
 Փափա, հաց.
 Պու, ջուր.
 Կաթիկ, կաթ.
 Պըժիկ, միս, (կերակրի).
 Վու վու, խաղալիք.
 Կակա, միրգ.
 Ուֆու կամ ֆուֆու, կերակուր.
 Ծիծիկ, ծիծ.
 Կուկու, հաւկիթ և ընկոյզ.
 Թօթօն, թոնիր.
 Մամոն, ծամոն.
 Տուտուն, տուն.
 Տուտուռ, դուռ.
 Փշօ, փշիկ, կատու.
 Կուճու, կուճիկ, շուն.
 Տուլիկ, շան լակոտ.
 Ծուճու, հաւ.
 Թաթան, ձեռք.
 Տօտօն, ոտք.
 Ծաճիր, աչք.
 Կօկօն, գլուխ.
 Տատաշ, ականջ.
 Լալակ, շալակ.
 Տըզիկ, ատամ.

Սիսին, հրեա.
 Կտօն, վիզ.
 Լօլիկ, պապալ, կօշիկ.
 Լալաւ, հազուստ (հալաւ).
 Լալախ, թաշկինակ.
 Զէճէր, ճրագ.
 Տըզ, կրակ.
 Լէլէ, սայլ.
 Տմպօ, թմբուկ.
 Կէկէն, կայնել.
 Տիտիկ, նստիկ.
 Աթէն, քայլել.
 Յուլու, մէզ, միզել.
 Դարդար, քնել.
 Մամա, ուտել.
 Թա, չկայ.
 Գըշ, քշել.
 Զոփ-չոփ, լուացուել.
 Տատաք, տաքանալ.
 Օհօ, պաօ, կով.
 Պճօ, պըճիկ, հորթ.
 Զու-չու, չշօ, էշ.
 Տատաք, ձի.
 Ծուճուդ, թռչուն.
 Կտօ, կըտիկ, այծ, ոչխար.
 Պօլօ, միջատ.
 Ծաճադ, ծաղիկ.
 Ծաճառ, ծառ.
 Լալօ, համր.
 Գըխ, փու, կեղտոտ, վատ:

ԸՆՏԱՆԵԿԱՆ ԿԵԱՆՔ

Թողնելով իրաւաբանական սովորութիւնների բաժնում մանրամասն խօսելու Վանի նահապետական գերդաստանի և ընտանիքի կաղմութեան և սրանց անդամների փոխադարձ յարաբերութիւնների մասին, այստեղ ցանկանում ենք նկարագրել միայն Վան քաղաքի ընտանեկան կեանքը, որ բաւական տարբերում է մեր ուսումնասիրած վայրի գիւղական գերդաստանների կեանքից: Վերջինս միանգամայն նման է Վասպուրականի միւս գաւառների գերդաստանների կեանքին, ուստի և կրկնութիւններից խուսափելու նպատակով մենք միայն մի անգամ կը նկարագրենք վերոյիշեալ բաժնում:

Առաւօտ րատ վաղ, դեռ արշալոյսը չծագած, կոչնակի ձայնով առաջինը վեր է կենում նորահարսը և գալիս օգնում սկսորոջը հագնուելու: Մի քիչ յետոյ վեր են կենում նաև միւս հարսները: Պառաւ սկեսուրը նորահարսի ածած ջրով լուացուելուց յետ դառնում է դէպի աղօթարան, մի կարճ աղօթք շնչում, և ապա սկսում կերակրի պատրաստութիւն. մեծ հարսը կամ ինքը սկեսուրը վառում է թոնիրը և պատրաստում թանապուր, տառեխ ձուկ և մի երկրորդ տեսակ կերակուր: Մինչ այս տղամարդիկ ևս վեր են կենում. նորահարսը տալիս է սկեսրայրի շորերը հագնելու, ջուր է մատուցանում լուացուելու ինչպէս նրան, նոյնպէս և մեծ տեգրերին և անմիջապէս տեղաշորերը հաւաքում, սենեակներն աւելում: Սկեսրայրը գնում է եկեղեցի և մի կարճ միջոցից վերադառնում: Տղամարդիկ նստում են ճաշում, հրքարդէն արևը նոր սկսում է ծագել, մօտաւորապէս ժամը 6—7-ը, որից յետոյ գնում են Քաղաքամէջ իրենց խանութը՝ մեծ մասամբ ոտով և կամ իշով, ձիով, կառքով: Մի քիչ յետոյ կանայքն են սկսում ճաշիլ երեխաների հետ, ու սրանց էլ դպրոց ուղարկում: Այնուհետև կանայք սկսում են տնային գործով զբաղուիլ. սկսուրը ճախարակ է մանում, մեծ հարսը կար, կարկատան անում, փոքրիկը լուացք անում, գուլպա գործում, նորահարսը ջուր բերում, և այլն: Կեսօրին, իսկական ճաշի ժամանակ, եթէ քաղցած են լինում՝ տղամարդիկ իրենց խանութում և կանայք տանը փոքր ինչ հաց ու պանիր կամ բոլնուածք են ուտում և շարունակում աշխատել: Ծաշից յետոյ, մօտ ժամը 3-ին, սկեսուրը ընթրիքի համար պատրաստում է 2—3 տեսակ կերակրներ: Ժամը 7-ին տղամարդիկ փակում են խանութները Քաղաքամիջում և գալիս տուն, նստում նախ իրենք և ապա կանայք ընթրում: Որանից յետոյ

տղամարդիկ առանձին, կանայք առանձին մի քիչ ժամանակ են անցկացնում և պառկում քնում: Հնումը շատ, իսկ այժմ մի քանի տներում նախ քան քնելը «Նկեսցէ» են անում: Այսպէս ընթանում է սովորական կեանքը: Այժմ նկարագրենք այս կեանքի մանրամասնութիւնները:—

Թէ տղամարդիկ և թէ, մանաւանդ, կանայք սովորաբար հագնում են հին, կիսամաշ հանդերձներ, նորը պահելով կիրակի, տօն և հրաւէրքի օրերին: Միևնոյն հանդերձը կրում են նրանք ամբողջ օրը, թէ աշխատելիս և թէ հանգիստ առնելիս: Լուացուելիս նախ լուանում են ձեռները, երեսը և ապա ընկնելով մի քանի անգամ ողողելով: Ատամի փոշու և խոզանակի գործածութիւնը դեռ ևս մուտք չէ գործել: Սովորութիւն ունին նաև ձեռները լուանալու ճաշից յետոյ և ընթրիքի սկզբին ու վերջին, և այն էլ սապոնով, մինչդեռ առաւօտները սապոն չեն գործածում: Սրբութիւն են գրեթէ բոլորը միևնոյն երեսսրբիչով: Ընդհանրապէս գործ են ածում Հալէպի և Կրեմէի սապոնները, երբեմն նաև տողտ կամ տեղտ բոյսի բրմատը, սր չողան է կոչւում: Լուացքի համար գործ են ածում Վանում ճարպից ու դմակից պատրաստած սապոնը: Կանայք սովորութիւն ունին շաքաթը մի անգամ, շաքաթ օրիւր, լողացնել երեխաներին և լուանալ իրենց գլխերները, երբեմն էլ լողանալ, իսկ ամիսը մի անգամ, այն էլ մեծ մասամբ ձմեռը, գնալ բաղանիս: Տղամարդիկն էլ ամիսը մի անգամ կամ տանն են լողանում և կամ բաղանիս գնում, թէև կան նաև այնպիսիներ, որոնք տարեկան միայն երկու անգամ են լողանում, հաղորդուելիս և մեծ պասի երկուշաբթի օրը, ինչպէս պահանջում է վանեցիների կրօնական հայեացքները: Քաղաքամիջում կայ միայն մի տղամարդկանց և մի կանանց բաղանիս, իսկ Այգեստանում միայն մի բաղանիս, որ բաց է լինում չորս օր կանանց և երեք օր տղամարդկանց համար: Ամառը տղամարդիկ շաքաթը մի անգամ գնում են Վանի լճի մէջ լողանում, իսկ կանայք զուրկ են այս բաւականութիւնից, որովհետև ոչ մի յարմարութիւն չկայ:

Վանեցիներն ընդհանրապէս նստում են ծալապատիկ կամ չոքած: Ի նշան յարգանքի մեծերի մօտ չոքում են և ոչ նստում: Կանգնած միջոցին էլ ձեռները կրծքին են դնում, «բարև բռնում» կանգնում դարձեալ ի նշան յարգանքի: Առանց հրամանի չեն չոքում և առանց հարցման չեն խօսում:

Նորահարսերը ի նշան յարգանքի բարև բռնած այնքան են կանգնում, մինչև որ հրամայում են նստել. այս ժամանակ էլ սրանք չեն համարձակւում ոչ ծալապատիկ նստել և ոչ էլ չոքել:

այլ մի ծուկնկը ցցում են, միւսը չոքում և անձայն լուռ մնում, գլուխը փոքր ինչ խոնարհած:

Մեծերի ներկայութեամբ բարձրաձայն ծիծաղելը, առանց հարցի մէջ ընկնել խօսելը ամօթ է համարւում: Ամօթ է համարւում նաև մեծերի ներկայութեամբ լաց լինելը. այսպէս նորահարսը իւր ամուսինը պանդխտութեան գնացած միջոցին և նոյն իսկ մեռած ժամանակ չպէտքէ բարձր ձայնով և կամ յայտնի լաց լինի, մեծ ամօթ է:

Թէ նստելիս, թէ ճաշելիս և թէ քնելիս խստիւ պահպանւում է աւագութեան կարգը. մինչև մեծը չսկսէ, նրանից կըրտսերը չի համարձակուիլ առաջ ընկնել: Յաւալի է, որ կանանց ամենամեծը, տղամարդկանցից ամենափոքրից էլ ստոր է համարւում, այսպէս մինչև վերջին տղամարդը չնստի կամ չքնի, կանանցից ամենամեծն անպամ իրաւունք չունի նստելու կամ քնելու:

Հաց ուտելիս մի սփռոց (դաստախուն) ձգում են յատակին, մի կլոր, յատուկ այս նպատակով շինուած, առանց թիկունքի աթոռ դնում այս սփռոցի մէջ տեղում և ապա սրտ վրայ դնում մի պղնձէ մեծ սկուտեղ (սինի), իսկ չքաւորները այս աթոռի և սկուտեղի փոխարէն գործ են ածում խոնջա, որ մի կլոր, $1-1\frac{1}{2}$ մետր տրամագծով տախտակ է, յանկած մօտ կէս մետր բարձրութեան և միևնոյն երկարութեան երկու տախտակների վրայ, որոնք միացած են 10 սանտիմետր լայնութեան մի փայտէ ձողով. ճաշողներն աւագութեան կարգով բոլորում են այս սկուտեղի կամ խոնջի շուրջը չոքած կամ ծալապատիկ նստած: Հասկանալի է, որ նախ միայն տղամարդիկ են ճաշում և յետոյ կանայք: Սկուտեղի շուրջը շարում են մեծ քանակութեամբ հացեր, մէջ տեղում դնում փայտից շինած թոչնածև աղամանը, մի ամանով ժաժիկ կամ պանիր: Դանակ կամ պատառաքաղ միմիայն ամենահարուստ տներում կան, այն էլ ամեն օր չեն գործածւում: Անձեռոցիկներն էլ հազուադէպ են, սովորաբար մի շոր են դնում սկուտեղի վրայ, որպէսզի բոլորն էլ ձեռքերը սրբեն: Կերակրներ մատուցանում են միայն մի մի ամանով, դնելով սկուտեղի մէջ տեղում: Բոլորն էլ այդ միևնոյն ամանից են ուտում, գդալով և կամ, շատ յաճախ, ձեռքով, այս պատճառով և անհրաժեշտութիւն են զգում ճաշից յետոյ սապոնով ձեռքերը լուալու: Միջին և ստորին դասակարգերի մէջ տան մեծը և կամ ամենափոքր երեխան ճաշի սկզբում և վերջում հայր-մեր է ասում:

Քնելիս միջին և աղքատ դասակարգը պառկում է տանտանը և կամ քէօշկում, հիւրանոցում, հարուստ տներում միայն՝ իւրաքանչիւր ամուսնացած զոյգ ունենում է մի առանձին նըն-

ջարան: Մահճակալներ չափազանց հազուադէպ են, քնում են յատակին և կամ կանապէսների վրայ. անկողիները գիշերը ձգում և ցերեկը վերցնում դնում են յատուկ այս նպատակով շինուած ծալքատեղում: Անկողիներ ցկելու պարտականութիւնն ընկնում է տան նորահարսի կամ չափահաս աղջկայ վրայ: Թէ ցկելիս և թէ հաւաքելիս պէտք է պահպանել աւագութեան կարգը: Նորահարսը պարտաւոր է նաև սկեսրայրի հանդերձները հանել, նրա վերմակը ծածկիլ և ոտները միառժամանակ մաժել, մինչև որ նա քնի: Նոյն պարտականութիւնը, սակայն փոքր ինչ աւելի թեթև, ունի նա դէպի մեծ տեգըր և սկեսուրը:

Պէտք է նկատել, որ ընդհանրապէս ամուսինները միասին են քնում, փոքրիկ երեխաներին էլ իրենց կողքին քնացնում, իսկ օրօրոցի մանկիկը մօր կողմն է դրուած լինում, որ գիշերն օրօրէ, վեր կենայ ծիծ տայ:

Տան մէջ գրեթէ ամբողջ օրը տիրում է մեռելային լուսութիւն, որովհետև տղամարդիկ ամբողջ օրը բացակայ են լինում, իսկ կանայք հարսնութիւն են անում, այսինքն կրտսեր հարսերն սկեսրոջ և աւագ հարսերի հետ կամ բոլորովին չեն խօսում մի քանի տարի շարունակ և կամ խօսելիս էլ աշխատում են ցածր, մեղմ ձայնով խօսել: Երեխաներն էլ մեծ մասամբ դպրոցներումն են լինում, տանը եղած ժամանակ էլ չափազանց զսպուած են. թոյլ չի տրւում նրանց մեծերի ներկայութեամբ խաղալ, խօսել, վազվզիլ: Սրանք ստիպուած են աւագութեան կարգով լուռ ու մունջ նստել, և կամ դասերը պատրաստել: Այս պատճառով և չափազանց ճնշուած, տխուր են լինում:

Երբ մի տղամարդ հիւր է գալիս, անմիջապէս կանայք թագնւում են. շատ շատ՝ պառաւ սկեսուրը դուրս է գալիս ընդունելու: Այցելուն աջ ձեռքը նախ շրթունքներին և ապա ճակտին դնելով՝ բարեկում է: Նոյն կերպ առնում են նրա բարեը և հրամցնում նստելու: Եթէ հիւրը մօտ ազգական է՝ հարսները մէկ մէկ դուրս են գալիս, մօտենում նրան, կանգնում, և միևնոյն կերպ բարեկում, իսկ եթէ պառաւ է կամ մի ծերուկ, համբուրում են նրա ձեռքը, իրենց ճակատին դնում և կրկին համբուրում: Ձեռք սեղմելու սովորութիւնը նոր նոր մուտք է գործում: Հիւրը աշխատում է ներքև նստել, սակայն տնեցիներն ստիպում են բարձր նստելու: Անմիջապէս ներկայ եղողներից ամէն մինը, կրկին գլխով բարեկում է և ասում. Բարե եկար: Հիւրը գլուխը շարժելով ասում է. Բարին վերադ: Անմիջապէս տան փոքրիկներից մինը ձխախոտ է հրամցնում: Միքիչ յետոյ տաճկական սև սուրճ են մատուցանում, օրուայ հր ժամանակն

էլ որ լինի: Ծխախոտով ու սրճով աւարտուում է սովորական հիւրասիրութիւնը. հիւրը կարող է մի քանի ժամ նստել և վերկենալ գնալ, սակայն եթէ նա պատուաւոր է՝ առանձին հիւրասիրութեան արժանի՝ մի բաժակ օշարակ են մատուցանում, իսկ եթէ ձմեռ է՝ քաղցրաւենիք. — Մի մատուցարանի մէջ դրուած է լինում մի կամ երկու տեսակ քաղցրաւենիք, մի կողմը մի ափսէի մէջ թէյի գդալներ, իսկ միւս կողմը մի բաժակ ջուր և կամ մի ափսէ: Նախ հիւրը և ապա տնեցիները վերցնում են մի թէյի գդալ, նրանով քաղցրաւենիք առնում միայն մի գդալ, անմիջապէս ուտում, և այդ գդալը ձգում բաժակով ջրի կամ ափսէի մէջ: Եթէ ստիպեն երկրորդ անգամ վերցնելու, նա նոր գդալ է վերցնում: Հարուստ տներում այս քաղցրաւենու հետ երբեք մատուցանում են նաև կոնեակ և միրգ:

Երբ կանայք են հիւր գնում, այս կերպ հիւրասիրելուց զատ՝ եթէ ցանկանում են իրենց խորին յարգանքը ցոյց տալ՝ ձեռաց մի երկու տեսակ կերակուր են պատրաստում և ճաշով հիւրասիրում, թէպէտ և՛ ճաշի ժամանակ չի լինում:

Թէ կանայք և թէ տղամարդիկ սովորաբար շատ հազիւ են միմեանց մօտ հիւր գնում: Ամբողջ օրը, առաւօտեան ժամը 7-ից մինչև երեկոյեան 7-ը խանութում անցկացնելուց յետո՝ տղամարդիկ վերադառնում են տուն ժամը եօթ և կէսին, ընթրում մինչև 8¹/₂—9, և ապա 9¹/₂-ին, 10-ին պառկում են քնելու՝ որպէսզի առաւօտ վաղ կարողանան վեր կենալ, գնալ գործի: Ձմեռը, երբ համեմատաբար աւելի շուտ են փակում խանութները և գիշերն էլ շատ երկար է, ընթրիքից յետոյ գնում են միմեանց մօտ ժամանակ անցկացնելու: Ամառները սովորաբար իւրաքանչիւր գերդաստան լուսնկայ գիշերներին դուրս է գալիս իւր տան առջև տարածուած այգին և այնտեղ փոքր ինչ ժամանակ անցկացնում: Պատահում է, որ լուսնի լուսից դիւթուած երկու, երեք դրկիցները հաւաքւում են մինի այգում, կանայք կանանց հետ, տղամարդիկ տղամարդկանց, փոքր ինչ ժամանակ անցկացնելու: Ծխախոտն ու սուրճը դարձեալ մատուցանում են, իսկ եթէ մրգերն արդէն հասած են լինում, իրենց ձեռքերով քաղում են և ինչքան ուզում՝ ուտում, առանց կպչելու կամ լուանալու:

Հասարակական տեղեր՝ ժողովարան, դրօսավայր, բոլորովին չկան, կան միայն մի քանի սրճարան, որոնք նոյնպէս երեկոնները դատարկ են լինում: Այդ տեղ յաճախում են գլխաւորապէս ցերեկները և այն էլ անգործ մարդիկ: Ժամը երեկոյեան ութից Այգեստանի բոլոր փողոցները ամայացած են լինում:

Տարին մի քանի անգամ Կենտրոնական և Երամեան դպրոցների դահլիճներում ներկայացումներ են տրւում հայերէն լեզուով և ինչ, ոչ միայն դերակատարների, այլ և հանդիսականների մէջ ոչ մի կին չի լինում, նոյն իսկ վարժուհիները ոչ միայն սիրտ չեն անում դեր վերցնել, այլ և ներկայացման չեն յաճախում: Պատահում է, երբեմն, որ յատկապէս միմիայն կանանց համար ներկայացում են տալիս, և այս միջոցին կանայք շնորհ են բերում:

Կանանց յատուկ հրաւերներ համարեալ թէ տեղի չեն ունենում. դնում են միմեանց մօտ՝ երբ օտարութիւնից մինը վիրադառնում է՝ նրա գալուստը շնորհաւորելու, երբ մինը գնալու է օտարութիւն՝ բարի երթ և վերադարձ մաղթելու. նաև երբ մի մօտիկ ազգական տղոցկան է, հիւանդ է, սգաւոր է կամ զաւակը նշանել է: Միակ տեղը, ուր կանայք ազատօրէն կարող են գնալ՝ այդ եկեղեցին է, ուր ոչ միայն ժամասացութեան միջոցին, այլև աւարտից յետոյ մի քանի ժամ շարունակ կանգնած կամ նստած խօսում են, միմեանց վիշտ, ուրախութիւն բաժանում, սրան նրան բամբասում: Սակայն այս ազատութիւնն էլ միայն պառաւ կանանց է տրուած, նորատի կանայք, նորահարսերն ու աղջիկներն իրաւունք չունին սրտերն ուղած միջոցին եկեղեցի գնալու, նրանց համար որոշ օրեր կան՝ ծաղկազարդին, մեծ պասի վերջի շաբթին, Լուսաւորչի տօնին, տաղաւարներին:

Մտքերի փոխանակութեան մի տեղ էլ ունեն վանիցի կանայք, դա բաղանիսներն են, ուր նրանք ամէն անգամ գնալիս 5—6 ժամ անց են կացնում, խօսելով ու բամբասելով սրան նրան: Պէտք է նկատել, որ բամբասանքը շատ է զարգացած Վանում, և այն ոչ միայն կանանց, այլ և տղամարդկանց մէջ:

Այսպէս ուրեմն, տեսնում ենք, որ Վանում չկայ հասարակական կեանք, իւրաքանչիւր գերդաստան կամ ընտանիք ապրում է առանձնացած, ինքն իրեն: Սակայն այս կղզիացած գերդաստանի մէջն էլ դժբախտաբար չի թագաւորում սէր և խաղաղութիւն:

Տեգերկիներին մէջ խռովութիւնը, բամբասանքը, ատելութիւնը, նախանձը մշտատև երևոյթներից են. պուտկի ետ՝ տեգերկնկան խեռ (խռովութիւն, քենախնդրութիւն) ասում է տեղական առածը, նմանեցնելով սրանց խռովութիւնը խեցիի մէջ դրուած կերակրի եռման, որ երբէք չի դադարում: Ողբալի է մանաւանդ այն տիգերկնկայ դրութիւնը, որի ամուսինը պանդխտել է և փող չի ուղարկում տուն: Սրա ամուսնու անտարբերու-

թեան, անյաջողութեան, վատ կեանքի, մի խօսքով բոլոր յանցանքների վրէժը այս խեղճ կնոջից են լուծում: Միակ հանգիստը հարսը կարողանում է իւր ծնողների գրկում գտնել, ուստի և շատ յաճախ պատահում է, որ վայր ձգելով նոյն իսկ երիտաներ՝ հարսները գնում են իրենց ծնողների տունը 15 — 20օր անընդհատ մնալու, շունչ քաշելու: Եւ այս այնքան բնական է համարւում, որ սովորութիւնների կարգն է անցել և «տուն տանել» է կոչւում: Եւ որովհետեւ որբան ճնշումը զսպանակի վրայ սաստիկ լինի, այնքան նրա թուլցքը ուժգին կը լինի, ուստի զարմանալի չէ, որ այժմ վանում և սրա շրջակայ գիւղերում յառաջ են եկել նոր սերնդականներ, որոնք հակառակ ծայրայեղութեան են հասել՝ ժխտելով միանգամայն ընտանիքը և ազատ սէր քարոզելով:

ՄԱՀ, ԹԱՂՈՒՄՆ ԵՒ ՄԵՌԵԼՈՑ *).

Հիւանդի ազգականներն ու բարեկամները շարունակ այցելութեան են գալիս և շատ անգամ իրենց հետ զանազան ուտելի-դէններ են բերում, ստիպելով հիւանդին ուտելու: Այցելուները և տնեցիք աշխատում են գուշակել, թէ հիւանդը առողջանալու է, թէ ոչ, ուստի և դիմում են հետեւալ միջոցների. — Հաշւում են թէ հիւանդը լուսնի քանիսին է հիւանդացել, և այդ օրը բարձ է եղել, թէ չար. բարի օրում հիւանդացողը ինչ հիւանդութեամբ էլ որ բռնուի, կառողջանայ, իսկ չար օրում հիւանդացածին՝ ոչ մի ճար չի լինիլ:

Եթէ հիւանդը ձեռքով շարունակ քիթը պնէ՝ նշան է որ մեռնելու է:

Եթէ կատուն դայ, պառկի հիւանդի անկողնի վրայ, նշան է, որ հիւանդը պիտի առողջանայ:

Եթէ Ազոաւը կռռայ կամ բռն բւայ և կամ շունը ոռնայ հիւանդի տան մօտ՝ հիւանդին փրկութիւն չի լինելու:

Եթէ հիւանդութիւնը մի քանի անգամ կրկնուի՝ նշան է որ անմահա պիտի անցնի:

Եթէ երազում տեսնեն, որ իրենց տունը և կամ նրա մի պատը փուլ է գալիս, և կամ հին ննջեցեալներից մինը երևում է, նշանակում է, որ հիւանդը մեռնելու է:

*) Բացի իմ հաւաքած նիւթերից օգտուել եմ նաև յատուկ իմ խնդրով հաւաքած արժ. Կէորդ քահանայ Շաքարեանի և պ. Մ. Տէր Մկրտչեանի նիւթերից:

Եթէ հիւանդի մարմնի վրայ կապույտ բծեր են նկատուած, ասում են. «Գրողի կանաչ ճիպոտի նշանն է» և գուշակում են որ հիւանդն անշուշտ մեռնելու է, որովհետեւ հաւատում են, որ գրողը կանաչ ճիպոտի հարուածով նշան է անում այն հիւանդի վրայ, որի հոգին մի քանի օրից առնելու է:

Երբ մինի հիւանդութիւնը շատ երկար է տևում, հաց են թխում և փողոցի դռանը կանգնած անց ու դարձ անողներին մի մի բաժանում, որպէսզի հիւանդն էլ հացերի պէս կամ աջ գնայ կամ ձախ.—կամ առողջանայ և կամ մեռնի:

Նոյն նպատակով քաղաքամիջի Տիրամայր եկեղեցուց բերել են տալիս «Մարխաս» կոչուած աւետարանը և քահանային կարդալ տալիս հիւանդի գլխին:

Նաև եկեղեցիներում «Տէր ողորմեա» են ասել տալիս, այսինքն քահանան առաւօտեան ժամասացութիւնից կամ պատարագից յետոյ ծանուցանելով ժամուորներին հիւանդի ծանր դրութեան մասին, խնդրում է «Տէր ողորմեա» ասել, որպէսզի Աստուած լսելով ժամուորների ձայնը՝ ողորմի. և բոլոր ժամուորները բարձրաձայն ասում են. «Տէր, ողորմեա»:

Հիւանդի հոգևարքի միջոցին շրջապատողները զսպում են իրենց լացը և կամ հեռանում, որպէսզի իրենց լացով հիւանդին «հոգադարձ չանեն» և մի քանի օր ևս տանջուելու պատճառ չըլինին:

Մեղաւոր մարդու հոգին առնելիս հրեշտակը «խրեղէն սուրը» ձեռին ներկայանում է և խստիւ հոգին պահանջում, որից հիւանդը զարգանդում է և ընկնում երեսի վրայ, ձեռներով ճանկում բարձրն ու վերմակը և ահելի ձայներ հանում, իսկ արդար մարդուն ներկայանում է ծաղիկը ձեռին, ժպիտն երեսին ու հիւանդը ամենայն հանգստութեամբ աւանդում է հոգին:

Մեղաւորի հոգին սև և դարշահոտ շնչի պէս է լինում, իսկ արդարինը՝ դեղին լուսի պէս և անուշահոտ, այնպէս որ հետաքրքիր մարդիկը հոգևարքի միջոցին կտուր են բարձրանում և յառած նայում ու հոտոտում, որ տեսնեն հոգին:

Եթէ ննջեցեալը «թևթրիկ (թեթև) ցաւիկ, հանգիստ մահիկ» է ունեցել, ասում են թէ արդար է եղել:

Եթէ ննջեցեալի գոյնը թարմ է մնացել, ողջախոհ և արդար է եղել:

Եթէ ննջեցեալը եկեղեցի կամ գերեզմանատուն տանելիս դադարը կրողների անզգութեամբ շարժւում է դադարի մէջ, ասում են, թէ նոյն տանից մի ուրիշն էլ շուտով մեռնելու է:

Եթէ ննջեցեալը մեռնելուց առաջ հաղորդութիւն է առել, արդար և երջանիկ է համարւում:

Հոգին աւանդելուց յետոյ շրջապատողները, մանաւանդ սիրելիները, բարձրաձայն լալիս են, իսկ մի քանի սրտոտներ ննջեցեալի ձեռները խաչում են.—(կրծքին դնում), աչքերը, եթէ բաց է մնացել, փակում, գուշակելով հանդերձ, որ աշխարհից դեռ ևս չէ կշտացել, ոտները պարզում և բերանը փակում: Ապա պառկեցնելով ննջեցեալին արեւելքից արեւմուտք՝ մի ճրագ են դնում սնարի մօտ: Անմիջապէս հրաւիրւում է քահանան, որին ուղեկցում է ժամկոչը՝ բերելով իւր հետ եկեղեցապատկան նաշը: Քահանան «Հոգւոց» է ասում, որից յետոյ ժամկոչը և կամ, եթէ ննջեցեալը կին է, մի քանի պառաւ կանայք, ննջեցեալին վերցնում տանում են մի առանձին տեղ և դնելով տախտակների վրայ տաք կամ սառն ջրով լողացնում:

Յաճախ ննջեցեալին մի սաւանի մէջ փաթաթած, նաշով եկեղեցի են տանում և այստեղ, մեռելատանը, այսինքն մեռելներ դնելու համար յատկապէս շինուած սենեակում, լողացնում և սլատնքում:

Լողացնելու համար բերուած ջուրը եթէ աւելանայ, անշուշտ թափում են, կաթսան բ՛րինքսովայր դարձնում:

Պատանքելիս շապիկ և վարտիկ չեն հագնում, այլ մի հաստ, հասարակ կտաւ պարկաձև կարում են և ոտից մինչև գլուխ անցկացնում, ծածկելով նաև երեսը: Երբեմն Երուսաղէմից բերած լուսոտ պատանքով են պատանքում, որը դրուած է լինում ս. գերեզմանի վրայ և որի վրայ բանւում է մարդու ամբողջ պատկերը: Ոմանց աջ ձեռն էլ նոյնպէս Երուսաղէմից բերուած լուսոտ մոմ են տալիս, իսկ ընդհանրապէս մանուկների ձեռքը մոմ տալու սովորութիւնը չկայ:

Միայն շատ հարուստներն են առանձին դագաղ պատուիրում, սև գոյնի: Աղքատներն ու գիւղացիները հասարակաց նաշն են դորձածում:

Շուտով բարեկամ կանայք ու տղամարդիկ հաւաքւում են և ննջեցեալին, որոշ եկեղեցական կարգը կատարելուց յետ, եկեղեցի փոխադրում: Այստեղ, կամ սրա խորանում, մնում է ննջեցեալը մի քանի օր, մինչև որ թաղման պատրաստութիւն են տեսնում:

Ննջեցեալին տանից հանելիս մի բուռն հող են ձգում ետևից, որպէսզի տնեցիների ցաւն էլ իւր հետ տանի, այս սովորութիւնից յառաջացել է «ցաւդ տանեմ» դարձուածքը:

Ննջեցեալը տանից հանելուց յետոյ սենեակի բոլոր պատուհանները ու դռները բաց են անում և խուսկ ծխում: Նոյն գիշեր այդտեղ ոչ ոք չի քնում և մինչև լոյս ճրագ են վառում: Գիւղերում սովորութիւն կայ, որ ազգական և բարեկամ տներից մի մի

ձիթի ճրագ է ուղարկւում այս սենեակում վառելու, այնպէս որ երբեմն 40—80 ճրագ են վառւում մինչև լոյս: Մօտիկ, ազգական տներից էլ երկական հաց և մի մի պնակ կերակուր է ուղարկում ննջեցեալի տունը:

Ննջեցեալին եկեղեցի տարած օրը եկեղեցական միաբանութեան ճաշ է ուղարկւում ննջեցեալի տանից, որ ամբիօք է կուլւում:

Թաղում.—Ընդհանրապէս ննջեցեալներին, բացի մանուկներից, պատարագով են թաղում, ուստի և մեռնելուց 1—3 օր յետոյ, թաղման նախորդ օրը, եկեղեցի են ուղարկւում մի շիշ գինի և ալիւր՝ նշխարքի և բաժակի համար, նաև ընթրիք քահանաներին, որոնք ուտում են ժամկոչին յատկացրուած հկեղեցու սենեակում:

Պատարագի աւարտին պատարագիչ քահանան ննջեցեալի վրայ մի նշխարճ է դնում, որը ննջեցեալին գերեզման իջեցնելիս ժամակոչը վերցնում է և պատանքի կարը մի քիչ քանդելով, ննջեցեալի մերկ կրծքին է դնում:

Վարչամակ գործածելու սովորութիւնը չկայ:

Վերջին հրաժեշտի ժամանակ կանայք ընկնում են դագաղի վրայ, սաստիկ և բարձրաձայն լալիս. գիւղիւրում և երբեմն քաղաքում էլ գանձ են ասում: Դիակառք քաղաքում չկայ, սակայն կան աղքատ մարդիկ, որոնք յայտնի են իբրև դագաղակիրներ, սրանք են տանում և իբր վարձատրութիւն ճաշ ստանում սգատանը: Դագաղը նախ կրում են ննջեցեալի ամենամօտ ազգականները: Կանայք եկեղեցուց վերադառնում են սգատուն, իսկ տղամարդիկ, մեծ մասամբ, գնում մինչև գերեզմանատուն:

Թաղման կարգը կատարելուց և ննջեցեալին գերեզման իջեցնելուց յետ յուղարկաւորողները մօտենում են ննջեցեալի ամենամօտ անձնաւորութիւններին և տաճկական ձևով աջ ձեռքը բերնին ու ճակտին տանելով ասում են. «Գլուխդ ողջ, ս. Հոգւով մխիթարուես»: Քահանան, սգատիրոջ յանձնարարութեամբ, հրաւիրում է յուղարկաւորողներին սգատուն՝ «հոգու ճաշի»:

Այստեղ, սգատանը, կրկին եկեղեցական պաշտօն են կատարում յուղարկաւորողների ձեռներին վառուած մոմեր տալով: Ապա ճաշում են. նախ օրհնում են սեղանը և մի բաժակ գինի առանձնապէս օրհնելով տալիս են գինու կարասի կամ պոզիկի մէջ ածելու, որպէսզի թէ գինին շատանայ և թէ ամէնքին օրհնուած գինուց մաս հասնի: Ծաշի աւարտին ևս մի բաժակ գինի են օրհնում և տանուտիրոջ հրամցնում: Սեղանն օրհնելուց յետ քահանան նշխարքներ է տալիս տանտիրոջը և տան մեծերին, սրանք էլ վճարում են նրան 10—30 դահեկան: Եւ ապա տըղա-

մարդ յուղարկաւորները մեկնում են «Աստուած ողորմի հոգւոյն» ասելով ու կանայքն են սեղան նստում:

Եօթն օր յետոյ ննջեցեալի «էզ Եօթը» է տրւում: Պատարագ են մատուցանում, որին ներկայ են լինում ազգական ու բարեկամ տղամարդիկ և մանաւանդ կանայք, ապա խմբով դնում են գերեզմանատուն հոգեհանգիստ կատարում և յետոյ գալիս սգատուն՝ ճաշում: Ծաշ է տրւում նաև աղքատներին:

Միևնոյն ծէսը կատարւում է նաև քառասունքին և տարելիցին, սակայն այժմ քաղաքում և հետզհետ սրա շրջակայ գիւղերում թէ եօթը և թէ քառասնից ու տարելիցի ծէսերը վերանում են:

Թաղումից յետոյ այն բոլոր ազգական կանայք, որոնք չէին կարողացել թաղման ներկայ լինել, մի մի գլուխ շաքար առած գալիս են սգատունը գլուխ խարցումի—տեսութեան. իսկ աւելի մօտիկ ազգականներ մի քանի շաքաթներից կամ ամիսներից յետոյ գալիս են սգահան.—մեծ դժուարութեամբ սգուորներին տանում են եկեղեցի, իրենց տուն, բաղանիս և այլն:

Թաղումից մի քանի օր յետոյ մօտիկ ազգականներ գալիս են սգատուն և ննջեցեալի հանդերձներն ու անկողինը լուանում, մաքրում: Հանդերձներից մի մասը նուիրում են այս շորեր լուացող կանանց, մի մասը ննջեցեալին լողացնողին, մի մասն էլ իբր կողոպուտ տալիս էին իրենց թեմի վանքին, որտեղի միաբաններից մինը տարին մի քանի անգամ յատկապէս այս նպատակով շրջում էր գիւղերը:

Ննջեցեալի շորերը լուանալիս աւելացած սապոնը անշուշտ տալիս են լուացող կանանց:

Մեռելուց.—Տարուայ հինգ նաւակատեաց մեռելոցի օրերը ննջեցեալի տնեցիները մօտիկ ազգականների հետ դնում են գերեզմանատուն, օրհնել տալիս գերեզմանը, նրան շրջապատած լալիս ու բարձրաձայն ողբեր ասում: Սովորաբար իրենց հետ տանում են թխուածքներ և պտուղներ, ուր թէ իրենք են ուտում, և թէ աղքատներին բաժանում:

Ունեւորները Աւագ և սուրբ Խաչի ուրբաթ օրերը յատկապէս փայնաքէօշ (համեմով հաց) են թխում և աղքատներին բաժանում, նաև համբարձման, վարդավառի և Աստուածածնի վերափոխման շաքաթ օրերը բաղարջ (իւղաբլիթ) են պատրաստում և բաժանում, իսկ այգետէրերը խաղող և խնձոր են ցրւում աղքատներին:

Սովորաբար ննջեցեալի անունը դնում են նոր ծնուած երեխայի վրայ, կամենալով նրա յիշատակը վառ պահել տան մէջ: Եթէ տան մեծի, հօր, անունն են դնում երեխային, քաշում են

ուղղակի անունը տալ, ուստի և կոչում են այնպէս, ինչպէս կոչում էին նրան, օրինակ աղա, ջոջ աղա, խէր, հայրիկ և այլն: Միևնոյն ժամանակ զգուշանում են կենդանի ազգականի անունը դնել նորածնի վրայ, որովհետև հաւատում են, թէ այս դէպքում այդ ազգականը շուտով կը մեռնի, իւր արեւն արդէն այս նորածնին պարգեւած լինելով:

Ննջեցեալի ամենամօտ ազգականները մի քանի ամսից մինչև մի տարի սուգ են պահում. տղամարդիկ մի քանի օր գործի չեն գնում և ոչ էլ մազերը կամ մորուսը խուզում. հեռու ազգականները գալիս են սրանց ստիպմամբ տանում իրենց տուն, սափրիչին կանչում, խուզել տալիս սրանց մազերը և ապա, հիւրասիրելուց յետ, առաջնորդում դէպի իրենց աշխատանքի տեղը: Կանայք իրենց մազերի հիւսերը քանդում են, զգգողաժ ձգում ուսիրին, բոլորովին սանր չեն դպցնում և նոյն իսկ, երբեմն, հողածում գլխներին, սև լաշակ կապում, տան մէջ փակւում: Սգահան եկողները փոքր առ փոքր համոզում են գործի լինել և դուրս գալ տնից և թոյլ տալ գլխները լուանալու: Բայց և այնպէս՝ գրեթէ ամբողջ տարին նրանք զբօսանքի, ուրախութեան և հարսանիքի չեն գնում, զատկին հաւկիթները սև կամ կապոյտ են ներկում, բարեկենդանին ուրախութիւն, չեն անում:

Գօրեզման.— Գերեզմանատները սովորաբար գտնւում են գիւղերի մօտ՝ ճանապարհների վրայ, որպէսզի անցուդարձ անելիս կարելի լինի ողորմիս տալ, այցելել: Ամէն մի գերդաստան և նոյն իսկ տոհմ աշխատում է իւր ննջեցեալ անդամներին միմեանց մօտ ամփոփել, ուստի և շատ անգամ օտար գիւղում մեռածներին բերում, ամփոփում են իրենց տոհմական գերեզմանատանը: Շատ անգամ որք երեխաներին թաղում են իրենց մօր կամ հօր գերեզմանում, փոքր ինչ բարձր սրանց կմախքից: Գերեզմանների խորութիւնը լինում է 1—2 մետր, փորում են կամ ժամհարները և կամ ննջեցեալի աղքատ ազգականները: Տապանաքարեր գիւղերում ընդհանրապէս սակաւաթիւ են, իսկ քաղաքում գրեթէ բոլոր գերեզմանների վրայ էլ կան:

Տապանաքարերի մեծագոյն մասը, մանաւանդ հները, խաչքարեր են, ննջեցեալի ոտների մօտ, արեւելեան կողմը, կանգնեցրած, իսկ ննջեցեալի վերան քառանկիւնի քար է ձգուած: Կան նաև դագաղաձև տապանաքարեր: Գրեթէ բոլոր գերեզմանաքարերի վրայ կայ փոքրիկ փոս, որ յատկապէս շինւում է, որպէսզի այդ տեղ կրակ լցնեն և խուսկ ծխեն:

Վ Ա Ս Պ Ո Ւ Ր Ա Կ Ա Ն

Հ Ա Ի Ա Տ Ք

ՆԻՒԹԵՐ *)

Ե. Հալայեանի

Լ Ե Ռ Ն Ե Ր Ի Պ Ա Շ Տ Ա Մ Ո Ւ Ն Ք

Բալէտ լեռը, որ բարձրանում է Նորդուզի և Խոշապի սահմանում, պաշաւում է թէ հայերից և թէ քրդերից: Սրա գագաթին կայ մի դոլմէն, որին ժողովուրդը օրօրոց է կոչում: Սա մօտ 7 մետր երկարութեան, 4 մետր լայնութեան և 2 մետր թանձրութեան մի ահագին քար է, յանկած գետնից մօտ մի մետր բարձրութեան երկու մեծ քարի վրայ: Ուխտաւորները, որ առաւելապէս հաւաքւում են Համբարձման օրը, երեք անգամ անցնում են այս քարի տակից, որպէսզի իրանց ուխտը կատարուի: Եւ որպէս զի գոշակեն, թէ իրենց ուխտը, իղձը, կատարուելու է, մատերը դնում են այս քարի վրայ և դիտում, եթէ քարը շարժուեց, նշան է, որ կատարուելու է:

Վարազ.—Մասնաւորապէս վանեցիների համար Վարազայ սարը շատ նուիրական է, գրեթէ ամեն առաւօտ պառաւներն ու ծերունիները երեսը դէպի Վարազ դարձնելով աղօթում են. Եւ շաղաթաթախ կանանչ կարմիր աղօթարան, որ ճողճողուեր ես վէր Վարազայ պանձրիկ սարին, քե եմ ապաւինե և այլն, որ հաւանականօրէն մնացորդ է արևապաշտութեան և լեռնապաշտութեան:

*) Տասնեութ տարիների ընթացքում միևնոյն ծրագրով նիւթեր հաւաքելով նաև հաւաքի մասին, ինձ մնում է նոյնը անել էլի միջանի գաւառների վերաբերմամբ, որից յետոյ պիտի ձեռնարկեմ բուն նպատակիս՝ միացնել բոլոր հաւաքածս նիւթերը, լրացնել ուրիշների հաւաքածներով, որի համար և միջանի ընկերակիցների հետ կազմում ենք պարբերական բոլոր հրատարակութիւնների գրախօսութիւնը, և կատարել ուսումնասիրութիւններ:

Վարագայ լերան Գալիլիա և Աստղկան բերդ կոչուած քարաժայռերի կատարները մինչև այժմ էլ պաշտաման ենթակայ են: Աստղկան բերդը, որի նկարագրութիւնը արիւ ևմ սշանաւոր վանքերի բաժնում, ամենայն հաւանականութեամբ Աստղկան նուիրուած մի մեհեան է եղել, իսկ Գալիլիան, որ արևելեան ամենաբարձր կատարն է, այժմ համարուում է այն սրբատեղին, ուր ս. Հռիփսիմէ կոյսը իւր պարանոցից կախած Կենաց փայտը թաքցրել է: Վասպուրականցիները հաւատում են, թէ ով մի օրում ծոմ պահելով կարողանայ քառասուն անգամ բարձրանալ այս սեպացած քարաժայռի գլուխը, նա կեանքի մէջ միշտ յաջողութիւն կունենայ: Այս փորձն անողներից մինը՝ Մախլաս անունով, 39-րդ անգամ բարձրանալիս՝ վայր է գլորուել և մեռել: Այստեղ կայ մի խաչանիշ քար, փոքր ինչ լպրծուն և փայլուն. այստեղ ուխտաւորները տաժանելի նեղութիւնով բարձրանում են և մոմ վառելուց յետ, իրենց հանդերձից փոքր ինչ կտրելով՝ նրա ծակերի մէջ կոխում, և ապա մի խորհուրդ մտքումը դնելով՝ վերցնում են մի քար, և քսում այդ քարի կրծքին, եթէ կպաւ՝ հաւատում են, որ իրենց մտադրած խորհուրդը բարի է, պիտի կատարուի, իսկ եթէ չկպաւ՝ նշան է, որ չի կատարուելու:

Սուրբ Դէտ լեռ.—Հայոց-Ձորի Հայկաբերդ ամրոցի հարաւային կողմը բարձրանում է մի լեռ, որ կոչւում է ս. Դէտ, և որի մասին պատմում է, իբր թէ դրա գագաթին է դրել Հայկ նահապետը Բելի նետահար մարմինը՝ դիտելու: Այս նուիրական լերան գագաթին այժմ մի փոքրիկ մատուռ կայ, ուր սովորաբար բարձրանում են կանայք՝ ձեռներին մի մի հում ձու բռնած, զգուշանալով ոչ մի տեղ վայր չդնել և չխօսել: Հասնելով վերոյիշեալ մատուռը, ձուերը դնում են սեղանի առջև, աղօթում են և ապա կրկին վերցնելով իջնում լեռից, տանում տուն, եփում և ուտեցնում կապոյտ հազ կամ աքլորախեղդ հիւանդութիւնն ունեցող երեխաներին բժշկելու հաւատով:

Շեհիտ կամ Նահատակի լեռ.—Հայկի ու Բէլի պատերազմի աւանդութիւնը տարածուած է նաև տեղացի քիւրդերի մէջ, և սրանք նուիրական են համարում ոչ թէ ս. Դէտ լեռը, այլ սրա մօտ գտնուող միւս լեռը՝ որի վրայ ցուցադրուած է եղել շէհիտի կամ նահատակի դին: Քրդերը այս լերան վրայ ոչխար չեն արածեցնում, որովհետև հաւատում են, թէ եթէ արածացնեն, ոչխարները կը սատակին:

Պեստ լեռ: Մոքս աւանի Դաշտ թաղի արևելեան կողմը բարձրացած Փոքր Պեստ (պարսկերէն ապաստան) լերան գագաթին նկատելի է մի ամրոցի և մի մատրան հետք: Ամեն տարի,

Ապրիլի 7-ին, Աւետեաց տօնի օրը, ամուլ կանայք գիշերանց ուխտ են գնում այդ լեռան գագաթը, և վերադառնում գիւղի եկեղեցին նախ քան «Փառք ի բարձունս» երգելը: Հնումը տղամարդիկ էլ էին գնում, բայց հիշերանց, այլ ցորեկին, սակայն այժմ միայն ամուլ կանայք են գնում՝ որդի հայցելու:

Քաջակայան լեռ.—Արճէշ գաւառի արեւելեան կողմը գտնւում է մի բարձր լեռ, որ Քաջակայան կամ «Քաջաց կայան» է կոչւում և նուիրական է համարւում հայերի համար:

Արտոս եւ Աննոս.—Նոյ նահապետի տապանը երբ հասել է Արտոս լեռան, Նոյը արտասուել է, ուստի և այս լեռը կոչուել է Արտոս, և երբ հասել է Շատախի լեռան, Նոյը ասել է՝ Առ Նոյս, ուստի և այս լեռն էլ կոչուել է Առնոս:

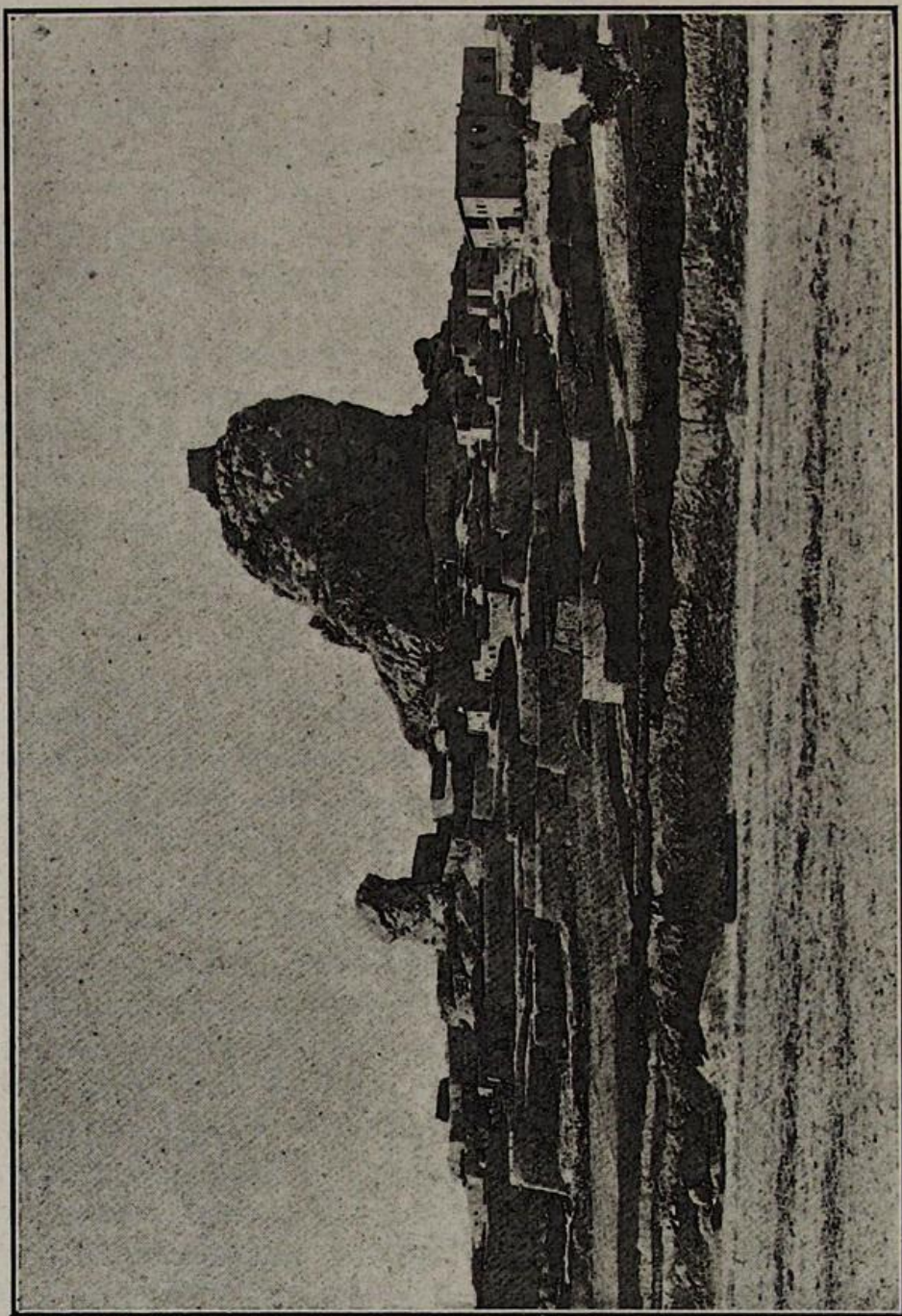
Արտոս լեռան գագաթին, Ոստանի մօտ, կայ մի գերեզման, որ աւանդութիւնը վերագրում է Սիմէօն ճգնաւորին, որի խորհրդով VII դարում Վարդպատրիկը կառուցել է 40 եկեղեցի: Սրանցից մինը համարւում է Աղթամարի կղզում եղած ս. Ստեփաննոսի եկեղեցին:

Ք Ա Ր Ի Պ Ա Շ Տ Ա Մ Ո Ւ Ն Ք

Հեզքի ժայռը.—Հեզք գիւղի մէջ բարձրանում է մի բարձր քարաժայռ, որի գագաթին, աւանդութեան ասելով, Շամիրամ թագուհին դրել է Արայի դիակը, որպէսզի Յարալիզ աստուածները լիզեն և կենդանացնեն: Այժմ այստեղ կանգնած է մի հասարակ մատուռ Ամենափրկիչ անունով, ուր ամեն տօն օր և մասնաւորապէս Աշխարհամատրան կիրակին ահագին բազմութիւն ուխտ է գալիս՝ ամենայն ցաւերից փրկութիւն հայցելու:

Այս քառաժայռի հանդէպ բարձրանում է մի ուրիշ, միակտուր, փոքր ժայռ, որի գագաթին կան կանաչ բոյսեր, որոնք իրենց թարմութիւնը պահպանում են և՛ ձմրան ժամանակ ու չեն չորանում: Աւանդութիւնն ասում է, թէ այս ժայռը տեսնելով, որ հազարաւոր մարդիկ բարձրանում են իւր մօտի մեծ ժայռը, աղօթելու՝ նախանձում է նրա փառքին և սկսում է ինքն էլ բարձրանալ, որպէսզի կարողանայ նրան հաւասարիլ, նոյն փառքին արժանանալ: Մի քիչ բարձրանալուց յետ խրոխտացել է՝ թէ ահա ես օր ըստ օրէ բարձրանում եմ մինչև որ հաւասարիմ քեզ և մի քիչ էլ անցնիմ: Բայց երբ բարձրանում է, հաւասարւում և նոյն իսկ անցնում Ամենափրկչի լեռից, վերջինս յանկարծ սաստիկ բարձրանում է և ձեռքով խփում հակառակորդի

գլխին, որ իսկոյն ցածրանում է և իւր նախկին դրութիւնն ստանում: Ահա այս Ամենափրկչի ժայռի ձեռքի տեղն է՝ որ ամառ ձմեռ միշտ կանաչ է մնում:

Լեզք.

Ամուսին պարզեւող առուի ժայռը.—Վանայ բերդի հիւսիսային կողմը, մի ահագին ժայռի մէջ, երկու կամարակապ բաց-
 ուածքներ կան, 1,75 մետր խորութեան, 2,50 մետր լայնութեան

և 3 մետր բարձրութեան: Սրանցից առաջնի մէջ երկաթագրով գրուած է՝

Յ Ղ Ը

†

ԶԳՈՒՐԳԷՆ ՅԻՇԵՑԵՔ Ի ՏԷՐ:

Միւսի մէջ կայ սեպածե արձանագրութիւն:

Հայ և թուրք կանայք գալիս են այստեղ ուխտ, և բամբակի կտոր, մի որևէ ցնցոտի հպում սրա պատերին, եթէ կպչում է՝ նշան է, որ նրանց ուխտը կատարուելու է:

Այս կամարածե բացուածքների առջև, միայն փոքր ինչ ցածրից, նոյնպէս ժայռի մէջ փորուած է մի առու, որ $\frac{1}{2}$ մետր լայնութիւն, նոյնքան խորութիւն և 20 մետր երկարութիւն ունի:

Աւանդաբար սլատմում են, թէ այդ երկու կամարակալ բացուածքները մի ժամանակ մեհեան Լն եղած, և դրանց առջև մարդկային զոհեր են տեղի ունեցիլ, որոնց արիւնն այդ առուով թափուել է ժայռից ներքև:

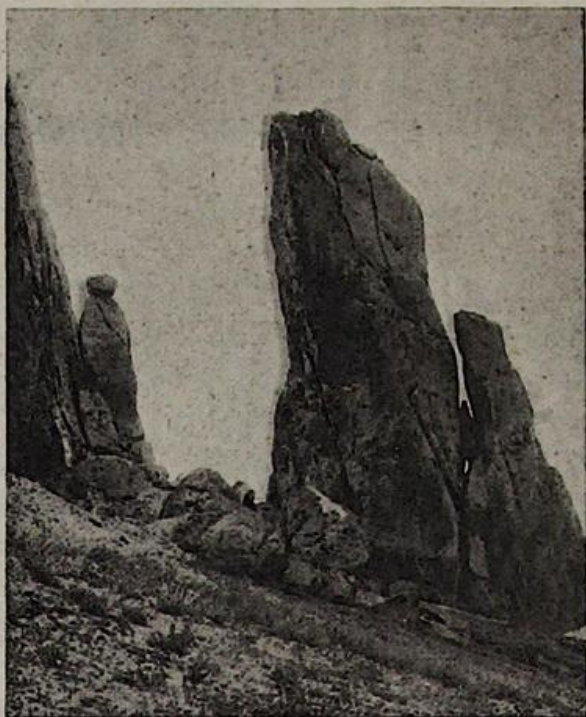
Այժմ ամուսնանալու փափագ ունեցող աղջիկները, թէ հայ և թէ թուրք, այդ կամարակալ բացուածքների մէջ աղօթելուց յետ՝ նստում են այս առուի մէջ և վայր սահում, յուսալով այսպիսով հասնելու իրենց մուրազին: Այսպէս սահելուց առուի ներքին երեսը բաւական յղկուել է:

Արեգին.—Կտուց անապատի Դրսի տան մօտ, բլրակների շարքի գագաթներից մինում կայ արհեստական երկու քարայր միմեանց վրայ, որոնք հաղորդակցւում են միմեանց հետ մի անցքով: Այս քարայրերը կոչւում են Արեգին, և սրբատեղի են համարւում: Ամուլ, ինչպէս և սանճու ունեցող, կանայք գալիս են այստեղ ուխտ, մում վառում, խունկ ծխում և 7 անգամ անցնում այս քարայրերի անցքով, հայցելով զաւակ ունենալ և կամ ազատուել սանճու ցաւից: Քարայրերի մօտ կան մի աւազան և մի քանի ծառեր, որ նոյնպէս սուրբ են համարւում:

Ակոքու խարս ու փեսի քար.—Վանի Այգեստան կոչուած արուարձանի հիւսիսային կողմը երկու ցից ապառաժներ կան, որոնց մասին պատմւում են հետեւեալները.

Ա. Շամիրամ թագուհու ժամանակ Գայլ գետը Շամիրամի բերդի արևմտեան ստորոտում մի նեղլիկ ծակ բաց անելով դուրս է հոսել և ողողել անհամար տներ: Անմիջապէս իմացել են Շամիրամ թագուհուն, որ իսկոյն թռել է իւր ամառանոցից, անցել ահարկու վեհեր, հասել Արտոս լեռան, իւր ոսկեթել մագերից ուլորել է պարսէտ և մի քանի մեծ ժայռեր նետել է Գայլ գետի

բերանը, մինչև բերդի ստորոտը, ապա եկել է այդտեղ իւր Նազնազ աղջկայ հետ, հազար հակ բամբակ խրել ջրի բերանը և աղջկայ օգնութեամբ այդ ահագին ժայռերը շարել այդ բամբակի վրայ, մի գղեակ շինել ու մէջը բնակուել, որպէսզի այսպիսով

Ակոբու խարս ու փեսի քար

ահաբեկուած ժողովուրդը վտանգից ապահովուի։ Այս ժայռերից մինն այժմ «Ծրտոտ քար» է կոչւում։

Պատմում են նաև, որ Կարդոս անունով մի քրմապետի որդի, հրապուրել է Նազու, Շուշան և Նարկիզ անունով աղջիկներին, որոնցից իւրաքանչիւրին յաջորդաբար մըշտնջինական սէր խոստանալուց յետ՝ դաւաճանել է, և այս երեքը յուսախափ թափառելիս պատահելով իրար՝ ուրաւմել են միմեանց իրենց ցաւերն

ու վշտերը և յուսահատ բարձրացել են այս Ծրտոտ քարի գլուխը և ձեռք ձեռքի տուած վայր են գլորուել, և ուր որ թափուել է նրանց արեան շիթերը, այնտեղ անթառամ ծաղկի պուրակներ են բուսել։

Այս ամէնը լսել են Կարդոսը և նրա հայրը, և միանգամայն անկարեկիր մնացել։ Կարճ միջոցից յետոյ Կարդոսը պատահել է մի ուրիշ աղջկայ, դեռատի Մանիշակին, որ լիովին նուիրուած է եղել իրանց տան հօտաղ Կարօին։ Կարդոս իւր հօր, քրմապետի և համախոհների միջոցով դրաւել է Մանուշակին և առևանգել, խոստանալով ամուսնանալ հետը։ Բայց երբ իւր հօր, քրմապետի և հարսնետոհմերի հետ, առաւօտ շատ վաղ, դեռ արևը չըծագած եկել են Ակոբու մօտ գտնուող մեհեանը պսակուելու, յանկարծ ծագում է արևը, սև ամպերը ծածկում են այս լեռը, երկինքը փայլատակում է, լսում են գոռ որոտումներ և մի լուսեղէն էակ, շրջապատուած երեք տոգոյն, կիսամերկ և զայրացկոտ նաժիշտ-

ներով, երևում է ամպերի միջից լեռնակի գագաթը և որոտում.
«Քարացեք, խաբողներ, և դուք, խաբողի մեղսակիցներ»:

Եւ անմիջապէս՝ հարսն ու փեսան, քուրմն ու հարսնետոբները
բարէ արձան են կտրում *):

Բ. Մի այլ աւանդութիւն ասում է, թէ մի երիտասարդ և
մի աղջիկ իրենց ծնողների կամքին հակառակ արեւածագից առաջ
եկել են այստեղ գտնուած մեհեանը պսակուելու, և երբ մեհեանից
դուրս են եկել, արեւը ծագել է և սրանք քարացել են իրենց
հարսնետոբներով ու քուրմով:

Այս «Պարս-փեսի» քարերին շատերը բախտափորձ քարեր
են կպցնում, այսինքն՝ մտքերում մի խորհուրդ դնելով վերցնում
են մի փոքրիկ քար և քսում այս ժայռի կրծքին, և բաց թող-
նում, եթէ կպչում է՝ նշան է, որ այդ խորհուրդը բարի է, կա-
տարուելու է, իսկ եթէ չի կպչում, վայր է ընկնում՝ չար է, չի
կատարուելու:

Միևնոյն նպատակով քար են ձգում. այս Պարս ու փեսի
ժայռերի վրայ, 3—4 մետր բարձրութեան գտնուած փոքրիկ խո-
ռոչների մէջ: Եթէ 1—3 անգամ ձգելիս յաջողացնում են բուն
խոռոչի մէջ ձգել, հաւատում են, որ իրենց մտքի մէջ պահած
խորհուրդը կատարուելու է:

Այս «Պարս-փեսայ»-ի մօտ մի ուրիշ բարձրութեան
վրայ կայ ս. Աստուածածնի անունով մի մատուռ, ուր ուխտ են
գալիս վանեցի առաւելապէս կանայք: Մրանք մատուռի մէջ ա-
ղօթելուց յետոյ, վերցնում են նրա հողից, շաղախում և քսում
ձեռներին ու երեսին, և գնում մօտակայ գետակի մէջ լուացում,
յուսալով, որ այսպիսով ազատուելու են իրենց վէրքերից ու ցա-
ւերից:

Ժամ-քար.—Արտամէա գիւղի մօտ ընկած է մի ահագին
քար, որ կոչւում է Ծամ-քար և որի մասին պատմում են հետե-
ւեալները.

Ա. Շամիրամ տղամարդի շորեր հագած թագաւորութիւն է ա-
րել և շարունակ Վանի կողմերից էլ աղջիկներ է տարել իւր հա-
մար, և իբր, առաջաստի երկրորդ օրը սրանց սպանել է տուել,
որպէսզի իւր աղջիկ լինելը չյայտնուի: Մի անգամ էլ մի քոսա
տղայ, կամենալով վրէժխնդիր լինել այնքան աղջիկների մահուան,
աղջկայ շորեր է հագնում և այնպիսի միջոցների է դիմում, որ
նրան ևս Շամիրամի պալատն են տանում: Այստեղ նա նկատում

*) Քաղուած է «Ծաղիկ» հանդիսի 1895 թ. № 10-ի «Քարա-
ցածները» աւանդավէպից:

է, որ Շամիրամը աղջիկ է եղել և ոչ տղայ, և պալատից դուրս փախչելով բղաւել է՝ «Շամիրամը աղջիկ է, Շամիրամը աղջիկ է»։ Շամիրամը սաստիկ բարկանալով, ընկել է նրա հետեից և իւր քառասուն հուսակ մազերը ձգելով մի մեծ քարի՝ շարտել է նրա հետեից, և որովհետեւ սաստիկ բարկացած է եղել՝ փոխանակ «վըր քոսին» ասելու, «մէջ փոսին» է ասել, ուստի և այդ քարը գնացել ընկել է Արտամիտու փոսի, ձորի, մէջ։

Բ. Շամիրամը համանուն առուն փորել տալիս ճանապարհի

Շամիրամի ծամ քարը

վրայ մի մեծ քար է պատահել, իւր քառասուն ծամը երկուսի բաժանելով՝ բռնել է այդ քարը և ձգել Արտամէտի մօտ։ Դեռ մինչև այժմ էլ այդ քարի վրայ նկատելի են Շամիրամի ծամերի նշանները։

Արծուաքար.—Մոքս գիւղաքաղաքի հարաւային կողմը մի բարձր ժայռ կայ, որ կոչւում է Արծուաքար։ Սրա մէջ բացւում է մի քարայր, ուր ապրում են հրեղէն հիւրի-փէրիններ։ Սրանք տարին միայն մի անգամ՝ համբարձման գիշերը՝ դուրս են գալիս այս քարայրից և պարում են խոտերի նուրբ ծայրերի և ծառերի բարակ ճիւղերի վրայ։ Այս քարայրի մէջ կայ նաև մի ոսկէ օրօրոց և շատ գանձեր ու հարստութիւն։

Շեղջայ դար.—Վանի հիւսիսային կողմը, Դուլաշէն գիւղից փոքր ինչ հեռու գտնւում է մի բլուր, որ կոչւում է Շեղջադար։ Սրա շուրջը նկատւում է մարդկանց և մի, գոմէշներ լծած սայլի նմանութիւն բերող, քարեր։ Աւանդութիւնն ասում է, թէ այս բլուրը մի ժամանակ ցորենի շեղջ է եղել, որի տէրը, չափազանց ժլատ լինելով, ոչ միայն ոչոքի ողորմութիւն չէ տուել, այլ և

երկնքի թռչուններին էլ արգելել է, որ մի քանի հատիկ կտցահարեն: այս պատճառով և Աստուած բարկացել է նրա վրայ, և նրան, նրա սայլն էլ իւր գոմէշներով, ինչպէս և ցորնի շեղջը քար է դարձրել:

Այնակայ տէգ.—Վարագայ լերան հիւսիսային կողմը, Կողբանց գիւղի մօտ, կայ քարակառուների մի ամբողջ խումբ, որոնց մէջ ուշագրաւ է մի ցից քար: Վերջինս կոչւում է Այնակայ (թերևս Առնակ աստծու) տէգ: Քարերից մինը, որ մարդուն մանուկներն է տալիս, կոչւում է Այնակայ հովիւ, մի ուրիշ քար՝ Այնակայ շուն, ուրիշներ՝ Այնակայ ոչխարներ: Այս քարերի մօտ կայ մի սուրբ ծառ և մի սուրբ աղբիւր:

Օձ-քարեր.—Արճէշի արևելեան սահմանի վրայ գտնւում է մի քարաբլուր, որի ծերպերի մէջ տեսնւում են բազմաթիւ քարաթօթօշներ և օձեր, խուրձ խուրձ միմեանց փաթաթուած: Տեղացիներն այս քարաբլուրը սուրբ և այս քարաթօթօշներն ու օձերը այստեղի հին, հարուստ բնակչութեան «տան դէովլէթներն» են համարում:

Անգղայ ս. քարը.—Անգղայ վանքի պարտիզի մէջ մի սև քար կայ, մօտն էլ մի աղբիւր. ջերմ ունեցողները գալիս են լուացւում այդ ջրով, քարի առաջ մոմ վառում, յաճախ մօտը քնում, յուսալով բժշկուել:

Մոգերի քարը.—Մոքսի Ամենափրկիչ վանքի մօտ, անտառի մէջ, կայ մի մետրաչափ քառակուսի քար, որի հիւսիսային կողմի վրայ նկատելի են երեք փոքր ինչ ներս ընկած տեղեր: Աւանդութիւնն ասում է, թէ Մելքոն, Գասպար և Բաղդասար մոգերը այստեղ կռթնել, հանգստացել են, որից և յառաջացել են այդ փոսիկները: Այժմ մէջքացաւ ունեցողներն այստեղ ուխտ են գալիս:

Ս. Թաղէոս առաքեալի բնեռ.—Թիմարի Ատէր գիւղի վերև, դեպի հարաւ, մի մեծ քար կայ, որի վրայ մի մեծ բևեռ է մեխուած: Պատմւում է, թէ Թաղէոս առաքեալն է այդ բևեռը մեխել, ըստ իւր սովորութեան, իւր անցած ճանապարհը յայտնի կացուցանելու նպատակով: Շատեր ուխտ են գնում այդտեղ:

Հովուի քար.—Վերին Խոշապի Պահանց գիւղի մօտ, Պաշլեթայ լերան լանջին, կան մի հովուի և մի քանի ոչխարների նմանութիւն բերող քարեր, որոնց մասին աւանդաբար պատմում են, թէ մի ճգնաւոր այս տեղով անցնելիս տեսել է մի հովիւ իւր ոչխարներն արածացնելիս և մի քիչ կաթ խնդրել, սակայն հովիւը մերժել է, այս պատճառով էլ ճգնաւորը սրան անիծել է և սա իւր ոչխարների հետ քար է դարձել:

Հովուի քար.—Առնոս լերան լանջին, Սոքան և Ծափանց գիւղերի միջև կան ոչխարների, գառների և մի հովուի նմանութիւն ունեցող քարեր, որոնց մասին ժողովրդական աւանդութիւնն ասում է, թէ սրանք մի ժամանակ կենդանի են եղել, մի գայլ ընկել է ոչխարների մէջ և սկսել կոտորել. հովիւը աղաչել է Առնոս լերան գագաթին գտնուող ս. Աստուածածնի վանքին, որ հեռացնէ գայլին, խոստանալով մի ոչխար մատղել. սակայն երբ գայլը հեռացել է, սա ծոցից բռնել է մի ոջիւ և ջարդելով ասել. «էս քու մատաղդ, Աստուածածին», և անմիջապէս իւր ոչխարների և գառների հետ քար կտրել:

Հայկայ-բերդի ժայռը.—Հայկայ բերդի գագաթին մի փոքրիկ ապառաժ կայ, որ սուրբ է համարւում. առաւելապէս այսպիսի կանայք, որոնք «թըպըղ» ունենալով, կամ մեռած երեխաներ են ծնում և կամ սրանք ծնուելուց յետ երկար չեն ապրում, գալիս են այստեղ ուխտ՝ բժշկութիւն հայցելու:

Այսպիսի կանայք իրենց նորածին երեխաները գրկած գալիս են այս ապառաժի առաջը, երեխային մերկացնում, և այս ապառաժի վրայ լողացնելուց յետ՝ երեխայի շապիկը մէջտեղից պատռում, երկու կտոր են անում և ձգում այս ապառաժի վրայ, և լուռ հեռանում, յուսալով որ երեխայի հիւանդութիւնն այդ շապիկի հետ թողին այս ապառաժի վրայ:

Թալալոսի քար.—Չաղար ս. Նշանի վանքում, ուր հանդուս են Նղիշէ պատմագրի նշխարները, գտնւում է մի ծակ քար, որ գիւղացիները ս. Թէոդորոս զօրավարի կամ Թալալոսի քար են կոչում: Սա մօտ 1,25 մետր բարձրութեան և մի մետր լայնութեան և 40 սանտիմետր թանձրութեան քար է՝ և մէջ տեղում մօտաւորապէս 20 սանտիմետր տրամագծով մի ծակ ունի: Այս քարի վրայ կայ մի եղծուած արձանագրութիւն, որից նկատելի է «Յի զթուականութեան Հայոց...» բառերը:

Թաղով ախտաւորուած և կամ սովորաբար թալկացող երեխաներին բերում երեք անգամ անց են կացնում այս քարի ծակով և ապա լողացնում, այսպիսով երկար կեանք և առողջութիւն հայցելով:

Ծակ-քար.—Նարեկ գիւղի գերեզմանատանը կայ մի ծակ քար, որի միջով անց են կացնում ջերմ կամ թուլութիւն ունեցող երեխային, որպէսզի առողջանայ:

Մոքս աւանի Քաղբի թաղում ևս կայ մի ծակ քար, որի միջից անց են կացնում թաղի ունեցող, նիհար, երեխաներին, որպէսզի լաւանան:

Սանդի քար.—Մոքս աւանի Աբրահամենց թաղում կայ մի

սանդի քար, որի մէջ լողացնում են այն երեխաներին, որոնք շուտով ոտք չեն ելնում:

Ֆալլիւս քար.—Արտամէտում, ձորի լանջին, աղբիւրից փոքր ինչ բարձր կայ մի ահագին քար, մօտ 2 մետր բարձրութեան և $1\frac{1}{2}$ մետր լայնութեան, որի վրայ քանդակուած է ֆալլիւս: Այս քարը այժմ, որքան նկատելի է, իւր նախնական տեղում չէ, այլ ներքև գլորուած և անխնամ ձգուած: Մի այսպիսի քար էլ այգիների մէջ կայ, միայն մէջ տեղից կոտորուած է:

Շահբաղ գիւղի (Վանի մօտ) արևմտեան կողմը, արտերի մէջ կայ մի մեծ քար, որի վրայ բարձրադիր քանդակուած է ֆալլիւս. չքեր կանայք ուխտ են գալիս այստեղ, եօթն անգամ պըտըտում այս քարի շուրջը և մէջքերը խփում այդ քարի կըրծքի ֆալլիւսին, յուսալով այսպիսով զաւակ ունենալ:

Շուշանց գիւղում, Ս. Գէորգ եկեղեցուն կից բարձրանում է մի քարաժայռ, որ իւր գագաթին ունի ֆալլիւսին նմանու-

Ս. Գէորգի ժայռը

թիւն բերող մի սուր, մի մասը կոտորուած ծայր: Եկեղեցին շատ հասարակ է և չունի մի առանձին սրբութիւն, միայն աւանդութիւնը նրա հիմնարկութիւնը վերագրում է Վասպուրականի Սենեքերիմ Թագաւորի դուստր՝ Շուշանին, որ և՛ գիւղի հիմնադիրն է: Ընդհանրապէս ամեն կիրակի և մասնաւորապէս ամեն տա-

րի ապրիլի 23-ին, ս. Գէորգի յունաց տօնին, մեծ բազմութիւն, մանաւանդ ամուլ կանայք ուխտ են գալիս այստեղ: Հաւանա-նական է, որ ժայռի պաշտամունքը փոխանցած լինի եկեղեցուն:

Ջ Ր Ի Պ Ա Շ Տ Ա Մ Ո Ւ Ն Ք

Տիգրիսի ակունք.—Տիգրիսի ակունքը, որ գտնւում է Շատախի Օլաման ասորի գիւղից մի ժամ դէպի հարաւ, մի դաշտի մէջ, մի յորդ աղբիւր է, որ կոչւում է Արքայութեան աղբիւր, կամ քրդերէն Կահնի բահաշտ և պաշտւում է ինչպէս հայերից, այնպէս և՛ ասորիներից ու քրդերից: Աղբիւրի վրայ մի հասարակ մատուռ է շինուած, ուր ընդհանրապէս միշտ, իսկ մասնաւորապէս Համբարձման տօնին, հայերի, ասորիների և քրդերի ահագին բազմութիւն ուխտ է գալիս: Շատախի հայերը հաւա-

տում են, որ Վարդավառի գիշերն այս ակից անմահութեան մի խնձոր է դուրս գալիս և գնում, անցնում Շատախի միջով, ուստի և՛ այդ գիշերը Շատախեցիներն անքուն հսկում են գետի ափին, որպէսզի նկատեն, և ի՞նչ տեսնի՝ ինչ խնդրէ՝ իսկոյն կը կատարուի:

Արքայութեան աղբիւրը բուժիչ է համարւում նաև ոչխարների մէջ տարածուած հիւանդութիւնների, այնպէս որ մի տարափոխիկ հիւանդութիւն երևեցած միջոցին այս երեք, հայ, ասորի և քիւրդ ժողովուրդներն էլ քշում են իրենց հօտերը դէպի այս աղբիւրը, մի ոչխար մատղում, և ապա այս աղբիւրի ջրից սրսկում են ոչխարների վրայ:

Բակշանց աղբիւր.—Շատախ գաւառի Սումար գիւղի արեւելեան և Ջրէշ բերդի հարաւային կողմը. Բակշանց անունով մի յորդ աղբիւր կայ, որի վրայ մի փոքրիկ մատուռ է կառուցուած: Գլխաւորապէս յօդացաւ ունեցող հայերն ու քրդերը ուխտ են գալիս այստեղ, մատաղ կտրում, այս ջրի մէջ լողանում, յուսալով առողջութիւն գտնել: Եթէ հիւանդը չի կարողանում անձամբ գալ, նրա համար գալիս ջուր են տանում, միայն ճանապարհին ջուրը գետնին չեն դնում, թէ չէ զօրութիւնը կը կորցնի:

Քրդերը եայլա (զօզան) գնալիս իրենց աւելորդ իրերը, զարդերը, իւղ, պանիր բերում դնում են այստեղ, իբրև զիարէթին ամանաթ, tabou, հաւատացած լինելով, որ ոչ ոք չի համարձակուիլ ձեռք տալ, թէ չէ սուրբ աղբիւրը խտօրէն կը պատժէ:

Մփրատ-գետ.—Ծանր երկունքի միջոցին մփրատ գետն անցած մարդու կանչում են, որ գայ երեք անգամ փչէ տղոցկանի բերանից, և իւր քղանցքի մէջ ջուր ածելով խմեցնէ նրան:

Երբեմն աղջիկ երեխաների անունը մփրատ են դնում, ինչպէս և Արաքս, Արաքսի, Արաք:

Մինի ջուր խմած միջոցին զգուշանում են նրան որևէ ֆուսս պատճառելու, մեծ մեղք համարելով այդ և նոյնիսկ կարծում են, թէ օձը մարդու ջուր խմած միջոցին չի մօտենալ, և այստեղից էլ յառաջացած է «օձ վեր ջրին խարամ չանի» դարձուածքը:

Եթէ երկու հոգի միաժամանակ ջուր խմեն, նրանցից մինը շուտով կը մեռնի:

Երբ առուն ջուր են կապում՝ երեխաները վազում են ջրի ծայրը համբուրելու, և ով առաջինը յաջողում է՝ հաւատում են թէ նրա մայրը մի արու գաւաղ է ունենալու:

Ծննդկանը քառասունքը լրացնելիս վերցնում է մի կամ երկու զոյգ հաց և առաւօտ վաղ, արշալուսին, առանց որևէ մէկի

հետ խօսելու գնում է աղբիւրի կամ գետի եզր, հացը դնում ջրի մօտ, սափորը ջուր ածում և վերադառնում:

Վարդավառին միմեանց վրայ ջուր սրսկելու ընդհանրացած սովորութիւնն այստեղ էլ կայ: Զուր սրկելիս ասում են գրեթէ երգելով՝

Վարդավառ,

Վարձքդ կատար:

Երեխային, կաթնատամները բշտելիս, երբ առաջին անգամ լողացնում են՝ հատիկ (խաշած ցորեն) են ածում գլխին, որը և տալիս են հաւերին:

Նորածնի ընկած ընկերքի վրայ մի ասեղ են շուլուլում և ձգում գետը:

Ծննդաբերութիւնը հեշտացնելու համար քահանային ջուր են օրհնել տալիս և խմացնում ծննդականին:

Ամկու-բերդի ականքի թասը.— Ամկու բերդի գագաթին սառն ջրի մի աւազան կայ, որի մէջ երկու թաս կայ ձգած: Ասում են, թէ ոչ թէ երկու՝ այլ երեք թաս է, և ով որ արժանանայ երրորդը տեսնելու, անշուշտ իւր սրտի սիրածին կառնի: Այս պատճառով էլ երիտասարդներն ու աղջիկներն ահագին դժուարութեամբ բարձրանում են այդտեղ, այդ ջրից խմում, և ժամերով նայում ականքի մէջ, բաղձալով տեսնել երրորդ թասը:

Եօթ-թոնիր.— Լեզք գիւղի հիւսիս-արեւելեան կողմը մի քանի աղբիւրներ կան, որ «Եօթ թոնիր» են կոչւում: Այստեղ գալիս են առաւելապէս կանայք և ամէն տեսակ հիւանդութեան համար բժշկութիւն հայցում: Աւանդաբար պատմում են, թէ այս աղբիւրների տեղում մի ժամանակ մի շատ բարեպաշտ քահանայի տուն էր բարձրանում, ուր ամեն օր եօթը թոնիր էր վառւում, թէ գերդաստանի անդամների և թէ բազմաթիւ հիւրերին հաց մատակարարելու: Մի օր քահանան պատարագ մատուցանելիս նկատում է, որ իւր կտրած նշխարը սովորականի պէս չի կտրւում, մնացել է միակտուր: Ուստի մտածում է, որ իւր գերդաստանի մէջ այդ օրը որևէ մեղք է գործուել, շտապում է տուն և հարցնում է տիրուհուն, թէ որևէ մեղք չի գործել:

Տիրուհին, որ քահանայից աւելի բարեպաշտ է եղել, խոստովանում է, ասելով, թէ առաւօտը մի աղքատ եկաւ և Քրիստոսի սիրոյն համար մի հաց խնդրեց, տուի, յետոյ նոյն խօսքերով մի կտոր էլ պանիր ուզեց, տուի, ապա յանդգնեցաւ և նոյն Քրիստոսի սիրոյն համար մի համբոյր ուզեց, այն էլ տուի, միջ-թէ կարելի էր մերժել, քանի որ Քրիստոսի սիրոյն համար էր: Քահանան բարկանալով ասում է. Եթէ ոչինչ չի կարելի մերժել

Քրիստոսի սիրոյն անունով, հապա դու քեզ ձգիր այդ թոնրի մէջ: Տիրուհին անմիջապէս ձգում է իրեն թոնիրը. իսկոյն բոցավառ թոնիրը մի աւազանի է փոխւում. քահանան այս հրաշքը տեսնելով ինքն էլ իրեն ձգում է աւազանի մէջ, ուր երկուսն էլ ձուկի են փոխւում:

Վանայ լճի զոհաբերութիւն.—Վանայ լիճը ալեկոծուելիս նաւաստիները զանազան իրեր են ձգում լճի մէջ, որ «չարը խափանուի», ալեկոծութիւնը դադարի:

Սուրբ աղբիւրներ.—Հայոց Ձորի մէջ Անգղ գիւղի մօտ, Գաբենից վանքի առջևից անցնող Անգղայ կամ Խոշապի գետի ափին բարձրացող ժայռից մի աղբիւր է բղխում, որ յայտնի է «Ջերմուկ» անունով: Թէ այս աղբիւրը և թէ այս ժայռը սուրբ են համարւում և հայ ու քուրդ ուխտաւորներ ուխտ են գալիս այստեղ, այս ջրով լուացւում, իրենց հանդերձի կտորներից դնում ժայռի ծերպերի մէջ, և փոքրիկ քարեր քսում ժայռի կրծքին որոշ խորհուրդ դնելով մտքերին, եթէ քարը կաշոււմ է ժայռին՝ սա նշան է, որ այդ խորհուրդը կատարուելու է, իսկ եթէ չի կաշոււմ՝ չի կատարուելու:

Մոքսի Ծափանց գիւղում կայ մի աղբիւր և մի մկնալոճ կամ սինձ ծառ, որ սուրբ են համարւում:

Ձէյվա գիւղում Ս. Վարդան վանքի մօտ կայ մի սառն աղբիւր, որ սուրբ է համարւում:

Ս. Աբրահամի վանքի մօտ կայ մի աղբիւր, որ սուրբ է համարւում: Աւանդութիւնն ասում է, թէ Աբրահամ Խոստովանողը վերադառնալով Խուժաստանից, այժմեան վանքի տեղում մի մատուռ է կառուցել և այդտեղ ճգնաւորական կեանք վարել: Մատրան մօտ ջուր չէ եղել, և Աբրահամը ստիպուած է եղել գնալ մի ժամ հեռու գտնուող աղբիւրից ջուր խմելու: Մի օր էլ աղբիւրից վերադառնալիս սաստիկ տապից նեղուած սկսում է արտասուել, գալիս տեսնում է, որ մատրան մօտ մի աղբիւր է բղխում և մի ձայն է լսւում, որ ասում է. «Աբրահամ, այս ջուրը ու քո գերեզմանը թող ցաւագարներին բժշկութիւն պարգևեն»:

Եւ երբ Աբրահամը մեռնում է, նրան թաղում են այս մատրան մէջ ու նոր տաճար կառուցանում: Այժմ էլ Աբրահամի գերեզմանը և այդ աղբիւրը իւր մօտի ուռենու հետ ուխտատեղի է համարւում:

Ներքին Խոշաբի Խառակոնիս գիւղի մօտ կայ մի աղբիւր որ կոչւում է ս. Սարգիս, սրա վրայ մի փոքրիկ, հասարակ մատուռ է կանգնած, շուրջը կան սուրբ ծառեր: Ամեն տարի ս.

Յարութեան և Համբարձման տօներին ուխտ են գալիս ոչ միայն Խառագոնեցիք, այլև շրջակայ գիւղացիները:

Վարագայ լեռան հիւսիսային ճիւղի վրայ, Կողպանց գիւղի մօտ, դարաւոր ուռենու ներքե կայ մի աղբիւր, որ սուրբ է համարւում:

Կաթն-աղբիւրներ.—Ս. Բարդուղիմէոս վանքի հիւսիսային կողմը, պարսպի ներքե կայ մի աղբիւր, «Կաթն աղբիւր» անուանով, որ սուրբ է համարւում: Թէ հայ և թէ քիւրտ բորոտները ուխտ են գալիս այստեղ, սրա ցեխից քսում են բորի վրայ, մի ժամ այսպէս թողնում և ապա գնում Աղբակայ գետի մէջ լողանում, հաւատալով, որ բորը պիտի անցնի:

Սակաւակաթ կանայք էլ գալիս ս. Բարդուղիմէոսի վանքից հաց են խնդրում, տանում այդ կաթնաղբիւրի ջրի մէջ թրջում և ուտում, որպէսզի իրենց ստինքների կաթը աւելանայ:

Աւանդաբար պատմում են, թէ Սանատրուկ Թագաւորը և իւր շունը բորոտ են եղել: Մի օր շունը գալիս անցնում է Աղբակայ ջրով, մտնում կաթն աղբիւրի մէջ, և ապա կրկին Աղբակայ ջրի միջով անցնում գնում իւր տիրոջ մօտ: Սանատրուկ Թագաւորը տեսնում է, որ շան վրայի բորը անցել է, ինքն էլ հետեւալ օրը միևնոյնն է անում, լողանում է Աղբակայ ջրի և Կաթ աղբիւրի մէջ, բորոտութիւնից սրբւում, ուստի և այս աղբիւրի մօտ, բլրի գագաթին, ս. Բարդուղիմէոսի գերեզմանի վրայ կառուցանում է այժմեան ս. Բարդուղիմէոսի վանքը:

Բ. Վերին Վարագում կայ սառն աղբիւր, որ կաթնաղբիւր է կոչւում. այստեղ ևս ուխտ են գալիս սակաւակաթ կանայք:

Գ. Վանի Այգեստանում կայ մի կաթնաղբիւր, որ սուրբ է համարւում: Արու և էգ զաւակների սակաւակաթ մայրերը առանձնապէս վերցնելով իրենց հետ հաց, պանիր, խաշած ցորեն (հատիկ), մոմեր ու խունկ, միասին գնում են այդ կաթնաղբիւրը, մոմերը վառում այդ աղբիւրի գլխին, խունկը ծխում աղբիւրի առջև, իրենց ծծերը լուանում այդ ջրով, և ապա ծիծ տալիս հետները բերած իրենց երեխաներին, բայց ոչ թէ իւրաքանչիւրն իւր, այլ միւսի երեխային: Վերջում միասին ուտում են իրենց բերած պաշարը՝ հացը, պանիրը և հատիկը, աւելացածը դնում աղբիւրի գլխին ու վերադառնում:

Դ. Շատախի Թաղ գիւղի արեւելեան կողմը, Տիգրիսի ձախ ափին, Շինու-մաղրա գիւղի մօտ կայ մի սառն աղբիւր, որ կոչւում է «Կաթն աղբիւր»: Սակաւակաթ կանայք վերցնում են եփած երկու ձու, մի ասեղ, երկու հաց, մի քիչ հատիկ (խաշած ցորեն) և գնում այս աղբիւրի մօտ ուխտ: Երկու ձուն և ասեղը

դնում են աղբիւրի մէջ, հացը՝ աղբիւրի գլխին, հատիկը ուտում են և աղբի ջրով իրենց ստինքները լուանում, ջրից կուշտ խմում և վերադառնում լի յուսով, որ իրենց ստինքի կաթը շատանալու է:

Ջերմից բուժող սուրբ աղբիւրներ.—Ա. Ս. Խաչ վանքում կայ մի սառն աղբիւր, որ ս. Գայիանէի աղբիւր է կոչւում և սուրբ է համարւում: Իւր այդ անունը, աւանդութեան ասելով, աղբիւրն ստացել է այն հանգամանքից, որ ս. կոյս Գայիանէն փախստեան միջոցին մի առ ժամանակ մնացել է այս ս. Խաչ վանքի տեղում և օգտուել այս աղբիւրից: Ջերմ ունեցողներն ուխտ են գալիս այստեղ, աղբիւրի առջև խոնկ ծխում, նրա ջրով լողանում և ապա իրենց հանդերձից մի կտոր պատռելով դնում աղբիւրի քարերի մէջ, հաւատալով, որ այդպիսով իրենց ջերմը փոխանցում են աղբիւրի քարին:

Բ. Թիմարի Սոսրատ գիւղի հիւսիսային կողմը մի աղբիւրի ական վրայ մի փոքրիկ մատուռ կայ, մի սուրբ Յովհաննէս և կամ Սրբոսանէս է կոչւում: Ջերմ ունեցողները ուխտ են գալիս այստեղ, այդ ջրից խմում և նրա կողքին պառկում: Ասում են, թէ երբ մի նախշուն օձ այդ տեղերից ելնէ ու քնած ջերմոցի վրայից անցնի՝ վերջինս կբժշկուի:

Գ. Կուռուպաշ գիւղի արևելեան կողմը կայ մի աղբիւր, որ կոչւում է Աւազանի խաչին (Աւազան խաչի). Ջերմ ունեցողներն ուխտ են գալիս այստեղ և սրա ջրով լողանալով բժշկութիւն հայցում:

Դ. Մոքսի Առնանց գիւղի մօտ, Առնոս լեռան դագաթին, Կաւալան ուխտատեղիում կայ մի սառն աղբիւր, որ պաշտուում է որպէս Ջերմի և յօդացաւի բուժիչ:

Ե. Ս. Յակոբայ վանքում ս. Յովհաննէսի անուան նուիրուած մատրան մօտ կայ մի աղբիւր, որի մասին պատմւում է, թէ ս. Յակոբն է բղխեցրել, ուստի և սուրբ է համարւում. առաւելապէս Ջերմ ունեցողները գալիս այս ջրով լողանում են, որ բժշկուին:

Զ. Ս. Թովմայի վանքում կայ մի սառն աղբիւր, որ սուրբ է համարւում և Ջերմի բուժիչ:

Է. Նարեկայ աղօթատեղու մէջ երկու մետրաչափ խորութեան ջրի փոս կայ, Ջերմ ունեցողները գալիս եօթն անգամ ցատկում են սրա մէջ, յուսալով բժշկութիւն գտնել:

Ը. Վանի հարաւային կողմը՝ Կենդանանց գիւղի սահմանում գտնւում է մի ծծմբային աղբիւր, Ջերմուկ անունով, ուր դիմում են Ջերմ և մորթու հիւանդութիւն ունեցող հիւանդ ուխտաւորներ:

Դողից բուժող սուրբ աղբիւրներ.—Գեաւառ գաւառի Ալվար գիւղում բղխում է մի աղբիւր և կազմում մի աւազան, լի ձըկներով: Տեղական հայ և քիւրդ բնակիչներից դող և դեղնուցք ունեցողներն ուխտ են գալիս այստեղ և բժշկութիւն հայցում: Իբրև սուրբ աւազանի, ձկներին էլ ֆեսա չեն հասցնում և հաւատում են, որ եթէ այդ ձկներից ուտեն, չեն ապրիլ:

Բորից բուժող սուրբ աղբիւրներ.—Ալիւր գիւղի արևելեան կողմը կայ մի հինաւուրց մատուռ. Կարի-վանք անունով: Այստեղ կայ մի աւազան, շրջապատուած ծառերով: Թէ աւազանը և թէ ծառերը սուրբ են համարւում: Բորոտները ուխտ են գալիս այստեղ, մոմ վառում, խոնկ ծխում և ապա այս աւազանի ցեխից քսում իրենց բորի վրայ, հաւատալով, որ պիտի բուժուին: Այստեղ ուխտ են գալիս նաև քեպէ կամ ալք ունեցող կանայք, որպէսզի իրենց նորածին երեխաներին վաղահաս մահից ազատել կարողանան:

Կարմրուորի վանքի մօտ կայ ջրի մի աւազան, որ սուրբ և բուժիչ է համարւում: Բորոտները նախապէս մի քիչ մուրալուց յետոյ, ստացած ողորմութեամբ խոնկ ու մոմ են գնում, բերում այս աւազանի առաջ ծխում ու վառում, և յետոյ լողանում մի անգամայն բորոտութիւնից սրբուելու խորը հաւատով: Հայոց-Ձորի էջմիածնում կայ մի աւազան, ուր բորոտները լողանում են սրբուելու յուսով:

Յօդացաւից բուժող սուրբ աղբիւրներ.—Մոքսի Առնանց գիւղում, Կաւդալան անունով տեղում կայ մի աղբիւր, շուրջը ծառեր: Թէ աղբիւրը և թէ ծառերը սուրբ են համարւում և առաւելապէս յօդացաւ ունեցողներն ուխտ են գալիս այստեղ, իրենց հետ բերելով մի մի աքաղաղ, իբր մատաղ:

Մոքսի Կճաւայ գիւղի տակ, Քաւայ Նարեկացի վանքի մօտ մի աղբիւր կայ, որ նոյնպէս սուրբ և յօդացաւի բուժիչ է համարւում:

Մոքսի Ամենափրկիչ վանքի մօտ, Ժայռի միջից բղխում է մի աղբիւր, որ սուրբ է համարւում: Յօդացաւ ունեցողները գալիս են այստեղ ուխտ, այս ջրով լողանում կամ ցաւող տեղերին քսում: Աղբիւրի մօտ կան մի քանի սուրբ համարուող ծառեր:

Ջանազան հիւանդութիւններից բուժող սուրբ աղբիւրներ.—Հայոց-Ձորի Քարավանց գիւղում կայ Զերմուկ անունով մի աղբիւր, որ սուրբ է համարւում: Այստեղ ուխտ են գալիս դող, ջերմ և բոր հիւանդութիւններն ունեցողները և այս ջրով լողանում հաւատալով, որ կարող են բժշկուիլ:

Շատախի Թաղ գիւղի արևելեան կողմը մի սառն աղբիւր կայ,

որ «Ջերմուկ» է կոչւում: Մի որևէ երեխայի ականջները ցաւելիս մայրը երեխային գրկած՝ առնում է մի զոյգ հաց կամ գաթայ, մի քանի մոմ և ուխտ գալիս այս աղբրին, մոմերը վառում, հացը կամ գաթան դնում աղբրի մօտ և նրա ջրից քսում երեխայի ականջներին՝ որ լաւանայ:

Ծվստան գիւղի մօտ (Վանի հարաւային կողմը), հազիւ 2 կիլոմետր հեռու դէպի հիւսիս, կայ մի սուրբ աղբիւր, «Փաշի աղբիւր» անունով, որի մօտ ուխտ են գալիս այն մայրերը, որոնց երեխաները հող ուտելու սովորութիւն ունին: Աղբիւրի առաջ մոմ վառելուց յետ, նրա հողից մի պտղուց վերցնում ուտեցնում են երեխային, որ դադարի հող ուտելուց:

Շատախի Թաղ գիւղից դէպի արեւելք, Կասըր գիւղի մօտ կայ մի աղբիւր, որ սուրբ է համարւում և որի մօտ ուխտ են գալիս նրանք, «որոնց փորում օձ է լինում» (թերևս սուլիտեր): Ուխտաւորը մատաղ է կտրում, երկու օր շարունակ աղի բաներ ուտում և ջուր բնաւ չի խմում: Երկու օրից յետոյ գալիս կռանում է ջրի վրայ և ցանկանում է ջուր խմել, սակայն մօտի մարդիկը թոյլ չեն տալիս, և յետ են քաշում: Վերջ ի վերջոյ «օձը ծարաւից նեղուած դուրս է գալիս այդ ուխտաւորի բերանից» և ընկնում ջրի մէջ, անմիջապէս յարձակւում են վերան և սպանում:

Սողկայ աւեր վանքում ևս մի ջրի աւազան կայ ծառերով շրջապատուած: Այստեղ ևս բորոտներն ու ջերմ ունեցողները գալիս են լողանալու, որպէսզի բժշկուին:

«Ակոբու քարի» մօտերքը մի սառն աղբիւր կայ, որ «Պըլթենից աւազան» է կոչւում, և մօտի հինաւորաց ուռննու հետ միասին սուրբ է համարւում: Այստեղ ևս ուխտ են գալիս զանազան հիւանդութիւններ ունեցողներ՝ բժշկութիւն հայցելու:

Օրհնած ջուր.— Օրհնած ջրով և կամ մեռնաջրով լուանում են հարամոտած ամանները, այսինքն այնպիսիք, որոնց դիպել է մուկը և շունը, որպէսզի սրբուին:

Բ Ո Յ Ս Ե Ր Ի Պ Ա Շ Տ Ա Մ Ո Ի Ն Ք

Սուրբ պուրակներ.— Ս. Յակոբայ վանքի հիւսիսային կողմում, ձորակի մէջ կայ թեղի ծառերի մի պուրակ, որ ամբողջովին սուրբ է համարւում. սրա չորացած ճիւղերն անգամ ոչ ոք չի համարձակւում կտրել կամ տանել: Մերձակայ Յախմանց գիւղի քիւրդ աղան մի ծառ էր կտրել տարել այս պուրակից և նոյն օրը կուրացել էր: Այս պուրակի մէջ թեղի հինգ ծառ բուսած են

միմեանց մօտ, շրջանաձև, և սրանցից ամենահաստի բնի մէջ կայ մի ծակ, որ $1\frac{1}{2}$ մետր խորութեամբ իջնում է դէպի արմատը: Շրջակայ հայերն այս հինգ ծառերի միջև քարեր դարսելով մի փոքրիկ տնակ են գոյացրել, ուր խունկ են ծխում և մոմ վառում: Վէրք կամ յօդացաւ ունեցող թէ հայերը և թէ քրդերը գալիս են այստեղ և մոմ վառում, աքաղաղ զինում և ապա՝ այն երկար ձողը, որ միշտ ընկած է այդ հաստ ծառի վերոյիշեալ ծակի մէջ, քաշում հանում են, և նրա վրայ մնացած ծառի հիւթը քսում իրենց վէրքերին և կամ ցաւող յօդերին, և ապա երկրպագելով սրանց մօտ եղած աղբիւրին, լողանում են սրա առջև տարածուած աւազանում և կամ այս աղբիւրի ջրից լցնում իրենց վրայ: Այս բոլորից յետոյ պատուում են իրենց հանդերձներից մի կտոր և կապում այս հինգ ծառերից մինի ճիւղին, հաւատալով, որ այսպիսով կապում են և իրենց հիւանդութիւնն այդտեղ:

Կենրի կոչուած դեղնագոյն ծառն ընդհանրապէս սուրբ է համարւում. եթէ նրա ստուերն ընկնի օձի վրայ, վերջինս անմիջապէս կը սատկի: Մարդիկ սովորաբար այս ծառի ճիւղերից առնում են իրենց ձեռը, որ իրենց օձ և չարքեր չմօտենան: Սովորաբար արօրի վարոցները այս ծառի ճիւղերից են շինում, հաւատալով նաև, որ սրա հարուածներից եզները չեն նեղանալ:

Այսպիսի ծառերի մի փոքրիկ պուրակ գտնւում է Շատախի Տաղասպար գիւղում, որ շատ հին ժամանակից իվեր պաշտում է:

Շատախի Նարի գիւղի մօտ, Սաչանիսայ և Նիւքիւսայ մէջ տեղ, Բիզանց գիւղի մօտ կան 8—10 ծառերից բաղկացած փոքրիկ պուրակներ, որ սուրբ են համարւում: Հայերը և մանաւանդ էզդինանց և այլ տոհմի քրդեր ոչ միայն ուխտ են գնում այստեղ, այլ և եայլա գնալիս իրենց աւելորդ և կամ թանգագին իրերը դնում են այդտեղ, «գիարէթին ամանաթ են տալիս», որ անկորուստ մնան վերադարձին, վերցնեն: Եւ յիշաւ, ոչ ոք չի համարձակւում այդ tabou արած իրերին ձեռք տալ:

Բաշկալէի վանք կամ Դէր կոչուած գիւղի (ուր է ս. Բարդուղիմէոսի վանքը) և Հասրիստանի միջև կայ 50—60 վայրի ծառերից բաղկացած մի պուրակ, որ սուրբ է համարւում:

Բաշկալէի մօտ, Ալալեան կամ ս. Յակոբ գիւղում կայ մի պուրակ, որ պաշտում է ս. Յակոբ անունով: Այս պուրակի անունով էլ յաճախ կոչւում է գիւղը:

Հայոց-Ձորի Հնդստան գիւղի արեւելահարաւային կողմում կայ մի փոքրիկ պուրակ, որ սուրբ է համարւում: Պատմում են թէ մի քիւրտ մի ծառ էր կտրել և թէպէտ տեսել էր, որ կտրելու միջոցին ծառից արիւն է հոսել, այնուամենայնիւ շալակել

տարել էր դէպի տուն, սակայն ճանապարհին սաստիկ յոգնել էր և նստել՝ հանգստանալու. միայն երբ կամեցել էր վեր կենալ, շարունակելու ճանապարհը, տեսել էր որ ծառը կպել է մէջքից և այնքան է ճնշում, որ չի կարողանում վեր կենալ: Գիշերը վրայ էր հասել և քիւրտն այդ դրութեամբ մնացել էր այդտեղ. երազում տեսել էր մի ծերունի, որ նրան ասել է, թէ յետ տար ծառը իւր տեղը, կազատուիս: Առաւօտեան դժուարութեամբ վեր էր կացել, վերադարձել և դրել ծառը իւր կոճղի վրայ, և այս ժամանակ միայն ծառը պոկ էր եկել նրա մէջքից:

Սուրբ ծառեր.— Թիմար գաւառի Ադեր գիւղի մօտ, Վանայ ծովի ափին, գտնւում է մի հաստաբուն ուռնի, որ «Թալալոց» է կոչւում և սուրբ համարւում: Դողացնող երեխաներին տանում են այս ծառի տակ, մոմ վառում, երեխայի շապիկը հանում, մէջտեղից պատում և կախում ծառի ճիւղից, հաւատալով որ անմիջապէս առողջութիւն պիտի շնորհէ ծառը: Այս ծառի ճիւղերը ևս ոչ ոք չի համարձակւում կտրել. պատմում են թէ ինչպէս մի վարդապետ և մի ուսուցիչ, որ յանդգնել են այդ անելու, խստիւ պատժուել են ծառից:

Վարագայ լեռան հիւսիսային ճիւղի վրայ, կողպանց գիւղից փոքր ինչ բարձր, կայ մի դարաւոր ուռնի, որ սուրբ է համարւում: (Տես նկարը) Սրա մօտ կայ նաև մի սուրբ աղբիւր, և մի սուրբ քար, որ Այնական ցից է կոչւում:

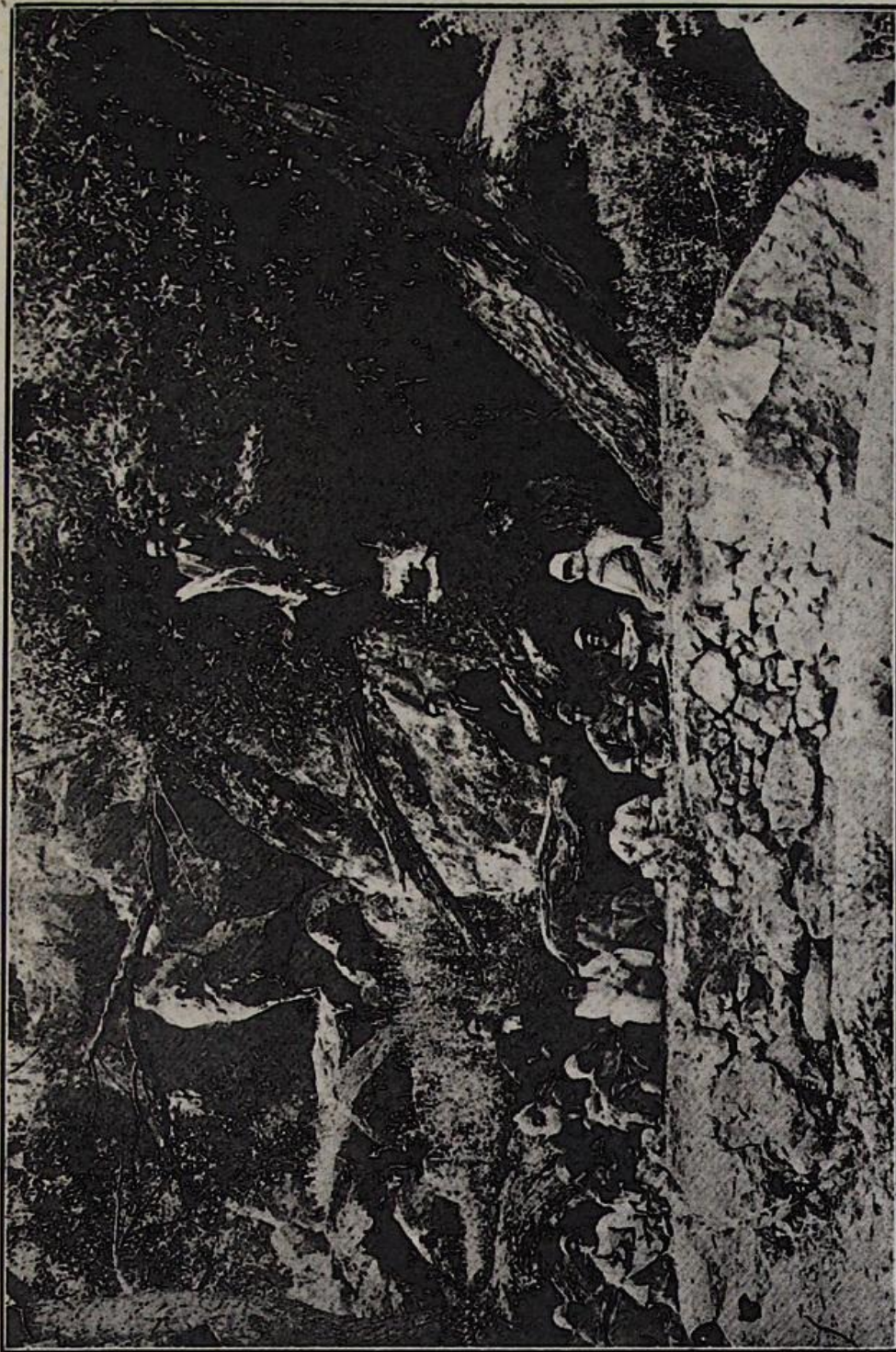
Ձէյվայում կայ մի կիհի ծառ, որ հաւասարապէս պաշտւում է թէ հայերից և թէ քրդերից: Հայկական աւանդութիւնն ասում է, թէ սա յառաջացել է Գրիգոր Նարեկացու տնկած սեփական վարոցից (եղ քշելու ճիւղոտ):

Ձեռնակ գիւղում (Հայոց-ձոր), ճանապարհի վրայ կայ մի հաստաբուն բարդի, որ երկու մարդ հաղիւ կարող է գրկել: Սա սուրբ է համարւում թէ հայերից և թէ քրդերից, որոնք սրա ճիւղերից փոքրիկ կտորներ կապում են հազացող երեխաների վզին, որ հազը կտրի:

Ձէյվա գիւղում կայ մի կիհի ծառ, որի մասին պատմւում է, թէ իբր Գրիգոր Նարեկացին է տնկել, և որը պաշտւում է թէ հայերից և թէ քրդերից:

Մահմուդէի գաւառակի Ուռիկ գիւղում կայ մի բարդի, մի մետր տրամագծով, որ նոյնպէս սուրբ է համարւում:

Նոյն գիւղում կայ նաև մի ուռնի, որ նոյնպէս սուրբ է համարւում և որի ճիւղերն ուխտաւորները բռնում ոլորում են, որպէսզի իրենց ձեռքերի շղատուկը կամ կոծոծը (մատների վրայի բշտեր) անցնի:

Կողպանց սուրբ ուռնին

Հայոց-Ձորի Նկմալ գիւղում կայ մի ուռնի, որ մի մետր տրամագիծ ունի, և պաշտւում է թէ հայերից և թէ քրդերից: Սրա մօտ կայ մի սուրբ աղբիւր, որի ջրով լողանում են ջերմ ունեցողները՝ բժշկուելու յուսով:

Հայոց-Ձորի Հնդստան գիւղի արեւելեան կողմը մի քանի ծառեր կան, որ սուրբ են համարուում: Սրանց մօտ գտնուում են երկու գերեզմաններ, որոնց մասին աւանդաբար պատմուում է, թէ հաւատի համար նահատակուած քոյր և եղբօր հանգստարան են:

Շատախի գաւառի Սոքանց գիւղի մօտ կան չորս չինարի ծառ: Սրանցից իւրաքանչիւրի տրամագիծը երկու մետրից աւելի է: Սրանք ևս սուրբ են համարուում թէ հայերից և թէ քրդերից:

Վանի Այգեստանի մէջ կայ երկու սուրբ ծառ, մինը Արարոց փողոցի հիւսիսային կողմը, միւսը՝ «Սիհքէ ճատէսի» կոչուած փողոցի վրայ գտնուած թրքաբնակ մի տան բակում: Այս վերջինը կոչուում է «Ականից ծառ», և կարելի է ենթադրել, որ այսպէս կոչուած է թերեւս այն պատճառով, որ երբեմն այստեղ է գտնուել Արճէշի Ականց գիւղաքաղաքի ս. Գէորգայ վանքի նուիրակի տունը: Ս. Գէորգի վանքն այժմ էլ ուխտատեղի է վզերի վրայ «խօխըժայ» կոչուած վերքն ունեցող հիւանդների համար:

Ականց գիւղի Ս. Գէորգ վանքի հացի ծառերը սուրբ և հրաշագործ են համարուում. սրանց առջև խոնկ են ծխում, մոմ վառում և սրանց տերեւներով լուացւում:

Կարճկանի Խարզինդ գիւղում, անտառի մէջ, կայ մի մեծ ծառ, որ պաշտուում է:

Բաշկալէից դէպի Ձուխ, դաշտի մէջ, կանգնած է մի մեծ բարդի ծառ, որ պաշտուում է ս. Յովհաննէս անուանով:

Դժնիկ չար փուշը խփում են տների դռների վերեւ, որպէսզի չար ոգիները չհամարձակին ներս մտնել:

Նաև ընկոյզի կեղեք չեն վառում, որպէսզի ընկուզենին չընթրանայ:

Կանաչ խոտը կամ ծառի ճիւղը կրակի մէջ ձգելը մեղք է համարուում:

Եթէ Ծաղկաղարդի ուռնիները տնկեն, կարող են յետոյ կտրել և նրանցով հրաշքներ գործել:

Աղբրանց արուն.—Եթե եղբայրներ լեռ գնացած միջոցին սպանուել են քուրդերից և նրանց արիւնից բուսել է «աղբրանց արուն» կոչուող արիւնագոյն, տխուր ծաղիկը, որի մօտ գրեթէ միշտ լինում է «լայլայ» կոչուած ծաղիկը, որը կախած իւր զանգակաձև պսակը միշտ կաթիլներ է հոսեցնում—լալիս է—այդ եղբայրների վրայ *):

*) «Մշակ». Ապրիլի նամակներ Թիւրքաց Հայաստանից: 1889 № 127.

Արիւնածաղիկ.—Այսպէս են կոչում Վանեցիք լուի ծաղկին, և պատմում են թէ ս. Վարդանի արիւնից է առաջացել:

Լոշտակի արմատն ամենայն տեսակ հիւանդութիւնների դեղ է համարւում: Լոշտակը հանելիս արմատի շուրջը փորում են և ապա արմատը մի թուղով կապում են կատուի պոչից, որին ծեծելով ստիպում են քաշել հանել: Պնդում են, թէ լոշտակը դուրս քաշելիս այնպիսի մի սարսափելի ձայն է հանում, որ կատուն անմիջապէս սատկում է:

Սպանդ բոյսը (Peganum), որ շատ վատ հոտ ունի, բուսնում է միայն զոհերի գերեզմանների վրայ:

Անուններ.—Վասպուրականում ևս գործ են ածւում Վարդ, Վարդուհի, Վարդան, Վարդգէս, Սիրվարդ անունները, որոնց արմատը վարդ է և որոնք ցոյց են տալիս, որ վարդը հայ դիցաբանութեան մէջ որոշ տեղ է բռնել: Գործածական են նաև Մանիշակ, Շուշան, Համասփիւռ, Անթառան անունները:

Խաղողի որթ.—Աստուած հայր Աբրահամին հիւր է եկել և սա մի հորթ է մորթել և հիւրասիրել նրան: Ճաշից յետոյ ոսկորները լցրել են վրանի կողքը: Երեկոյեան այս հորթի մայրը վերադարձել է հանդից և բառաչելով փնտռել նրան: Աստուած գթալով, հաւաքել է ոսկորները և վերստեղծել հորթը, սակայն վերջը նկատել է, որ մի ոսկոր մնացել է, վերցրել տնկել է հողի մէջ, որից և առաջացել է խաղողի որթը:

Գինի խմելիս բաժակը ամբողջովին պիտի դատարկել, այլապէս զոքանչը կը մեռնի:

Եթէ խաղողի կտրած որթից հոսող հիւթը երեսին քսեն՝ շատ շուտով մազ կը բուսնի:

Հաց.—Ծորեն ցանելու նախորդ և յաջորդ մի քանի օրերը ցանողներն առաջաստ չեն մտնում, այլապէս հացը նուազ կը լինի:

Ռշտունիքում պսակի հետեւեալ օրը բարեկամ կանայք մի մի բուռ ցորեն առած գալիս են թագաւորի տունը, ուր թախտի առաջ նստած են լինում թագաւորն ու քաւորը, իսկ թախտի վրայ կապուած վարազոյրի յետեւ կանգնած են լինում նորահարսն ու հարսնքուրը: Եկող կանայք ցորենը շաղ են տալիս, արդէն ի նշան յարգանքի՝ ոտքի կանգնած, թագաւորի, ինչպէս և վարազոյրի վրայով թագուհու գլխին՝ ասելով. Շնորհաւոր ձեր խարս փէսէն, Աստուած շատ տարիներ խաւսցնի իրարմով, խէրով մէրով. ծերանան: Թագաւորի մայրը պատասխանում է. Շնորհակալ եմ, նըխշ վըր քը լաճուն: Ոմանք էլ խնձոր են բերում և տալիս թագաւորին և կամ սրա մօրը:

Հացի սևացած կամ այրած մասն ուտողը դրամ կը գտնի։ Սեղանը աւարտելուց յետ անմիջապէս հաւաքում են, որովհետեւ հաւատում են, որ հացի հրեշտակը սուփրի գլխին կանգնած է լինում, եթէ սուփրան երկար ժամանակ ըցած մնայ, հրեշտակը կը յոգնի և կը փնասի։

Եթէ հացը թխելիս հացառը (մէզրէկ) հացթուխի ձեռքից պրծնի ու թոնիր ընկնի՝ նշան է՝ թէ նոյն տանից մինը մեռնելու է։

Հաց թխելիս եթէ թոնրի մէջ, կողք կողքի խփուած հրկու հացի եզրերը պատահամա՞ր միմեանց վրայ գան, սրանցից մինը հանում են և տան անդամներից մինի գլխի վրայ երկու կտոր անում, որպէսզի սա հարստանալու բաղդ ստանայ։

Նոր թխած հացերը միմեանց վրայ են դարսում և մի խորհուրդ մտքերում պահելով սկսում են հացերը համեել, եթէ վերջին հացը զոյգ թիւ կազմէ՝ նշան է, որ խորհուրդը կատարուելու է, բարի է, իսկ եթէ կենտ կազմէ՝ չի կատարուելու, ձախորդ է լինելու։

Եթէ թոնրի մէջ հացը ձայն հանէ... մէջը մնացած օդը դուրս գալով ձայն յառաջացնէ—նշան է թէ այդ տարին հացը պէտք է աժանանայ։

Բաղարջ եփելիս թոյլ չեն տալիս, որ տղամարդիկ թոնրատուն մտնեն, այլապէս բաղարջները թոնիր կթափուին։

Պանդխտողի ճամբու պաշարից մի հաց գաղտնի վերցնում են, և մի ապահով տեղ պահում, որպէսզի պանդուխտը շուտ վերադառնայ, իսկ եթէ պատահամա՞ր կամ սխալմամբ այդ հացը ուտեն կամ գողանան, այդ նշան են համարում, որ պանդուխտը այլևս չի վերադառնալու։

Գիշերը շանը հաց չեն ձգում, որպէսզի տան բարաքեաթը չը պակասի։

Կաթնուկ.—Ոչխարն օրական երկու անգամ կթել սկսելիս կանայք իրենց հետ կաթնուկ կոչուած բոյսը տանում են, ոչխարը կթելուց յետ մէկմէկ հատ դնում նրանց մէջքին, որպէսզի սրա նման, ստինքի կաթն էլ առատ լինի։ Նոյն օրը փոքր ինչ կթում են տկի մէջ, որպէսզի իւղն առատ լինի։

Գազ.—Ատիկիւզալ գիւղի հիւսիսային կողմը, մի բլրի վրայ մի փոքրիկ մատուռ կայ, որ ս. Սարգիս է կոչուում։ Սրա շուրջը բուսնող գազ փշաբոյսը սուրբ է համարում, և գիւղացիք ասում են, թէ ռով ս. Սարգսի գազեր վառէ, փուշ կը բուսնի անոր աչաց մէջ։

Արեւածաղիկ, պղպեղ, և սխտոր չեն ցանում իրենց տան առջևի պարտէզի մէջ, այլապէս տնեցիներից կը մեռնեն։

Սխտորի և սոխի կճեպը կրակի մէջ չեն ձգում, որպէսզի վէրք ունեցողների ցաւը չսաստկանայ:

Երեխային չար աչքից պահելու համար մի սխտոր փաթաթում են կանաչ ու կարմիր մետաքսի թելով, մէջտեղն էլ մի բուստ ամրացնում, կարում երեխայի գլխարկի մէջ:

Սեւ սունիճը, որ արջնդեղի (nigelle, черныш) հունտն է, դիւահալած են համարում. սրանից դնում են ծննդկանի բարձի տակը, որ չարերը չմօտենան, փաթաթում են հացի մէջ և երեք բրտուճ (պատառ) տալիս ծննդկանին ուտելու՝ որ չար ալքերին հալածէ փորից:

Դիւումի կուտն առանց աղելու չեն ուտում, որ բթամիտ չը դառնան:

Կ Ե Ն Դ Ա Ն Ի Ն Ե Ր Ի Պ Ա Շ Տ Ա Մ Ո Ւ Ն Ք

Ս. Գէորգի աքաղաղը.—Փութկու Ս. Գէորգ վանքում միշտ

Ս. Գէորգի աքաղաղը

կը թաղուի ս. Գէորգի եկեղեցու ժամատանը: Նա գոյնզգոյն ուլունքներով և արծաթէ դրամներով զարդարուած մի մանեակ էլ ունի, որ յաճախ ձգում են նրա վիզը: Մարդկանց նա շատ ըն-

պահւում է մի աքաղաղ, որ «ս. Գէորգայ դիկ» է կոչւում: Սա պատահական աքաղաղ չի լինում, պահանջւում է, որ ս. Գէորգը մարդկանց երազում երևայ և ասի, թէ այս ինչ աքաղաղը ինձ հուէր բերէք: Այս աքաղաղը վանքում կուսակրօնի կեանք է վարում, զրկուած հաւերի հասարակութիւնից, նա ազատօրէն օգտուում է վանքի բոլոր բարիքներից և ապահովուած է, որ ոչ ոք նրան վնաս չի հասցնիլ, և մեռնելիս էլ պատուով և պատանքով

տեղացած է, հեշտութեամբ բռնուում է, ազատ շրջում է եկեղեցու մէջ և գիշերում ժամատանը: Երբ սաստիկ բքից նեղուած ճանապարհորդներն ապաստանում են այս վանքում, սրտատրոփ սպասում են, թէ որ գիշերն աքաղաղը պիտի կանչէ, որովհետեւ հաւատում են, որ եթէ փոթորիկը շարունակուելու լինի, աքաղաղը չի կանչիլ, ուստի և նրա կանչը համարւում է ազդարար լաւ եղանակի, այնպէս որ աքաղաղը կանչած միջոցին ճանապարհորդները պատրաստուում են և ճանապարհ ընկնում, այլ ևս չկասկածելով, որ այդ օրուայ ընթացքում փոթորիկ է բարձրանալու: Ոմանք էլ բռնում են աքաղաղը և կանգնեցնում իրենց գլխի վրայ. վերջինս արդէն սովոր լինելով հանգիստ կանգնում է: Ապա բռնողն ուխտ է անում, եթէ պիտի արժանանամ ապահով տեղ հասնել, կամ եթէ վիճակուած է ինձ այս ինչ աղջկայ կամ տղի հետ ամուսնանալ, և կամ եթէ այս ինչ հիւանդը պիտի առողջանայ, թող աքաղաղը երեք անգամ կանչէ: Եւ շատ անգամ աքաղաղը մարդու գլխի վրայ կանգնած կանչում է:

Կռունկ, աղաւնի, անձեղ, ծիծեռնակ արագիլ, կրիա, գորտ, մրջիւն, ճպուռն դիտմամբ սպանելը մեղք է համարւում:

Ծովահայեաց ս. Աստուածածնի կոռնկը.— Աւանդութիւնն ասում է, թէ Ծովահայեաց ս. Աստուածածնի վանքի հնձուորններից մինը մանգաղով վիրաւորում է մի կռնկայ ոտ և բռնում բերում, տալիս է վանահօրը: Բարեպաշտ վանահայրը յանդիմանում է հնձուորին, որ մեղք է գործել՝ վիրաւորելով կռնկին, բռնելով է վէրքը և բաց թողնում: Մի առ ժամանակից յետոյ, մի օր, երբ այս վանահայրը ցանկանում է պատարագ մատուցանել, վանքում և շրջակայքում գինի չի գտնւում: Վանահայրը մոլորուած չի իմանում թէ ինչ անէ, մէկ էլ յանկարծ թռչում, գալիս է այս կռունկը և կացում բռնած երեք ողկոյզ խաղողը տալիս վանահօրը: Սա օրհնում է կռնկին, մի ողկոյզը ճմլում և նրանով պատարագ է մատուցանում, երկրորդը թաղում եկեղեցու սեղանի տակ, իսկ երրորդը բաժանում հիւանդներին, որ անմիջապէս առողջանում են:

Մի ուրիշ անգամ էլ, դարձեալ հնձի ժամանակ, երբ դաշտում մեծ կաթսայով կերակուր էր պատրաստուում վանքի հնձուորների համար, տեսնում են, որ այս կռունկը բարձր կանչելով պտոյտ է գալիս կաթսայի վերև և յանկարծ իրեն ձգում է կաթսայի մէջ: Գալիս հանում են կաթսայից և տեսնում, որ այդ տեղ մի աժդահա օձ էլ է ընկած: Հասկանում են, որ կռունկը տեսել է այդ օձը կաթսայի մէջ ընկնելիս և մի այսպիսի անձ-

նուիրութեամբ ազատել է բազմաթիւ հնձուորներին թունաւորուելուց։

Այս դէպքից յետոյ այս Ծովահայեաց ս. Աստուածածնի վանքը վերակոչուել է Կոնկան վանք։

Հաւալատան կամ կանչկան հաւ եւ կամ կանչկանց հաւ.— Մի կին է եղել, որ իւր ամուսնուն չափազանց սիրել է, սակայն ամուսինը գնացել է պանտխտութեան և այլևս չի վերադարձել. անձնուէր կինը իւր սէրն ամբողջովին տուել է իւր նորածին որդուն, բայց մի օր տեսնում է որ արծիւը նրան օրօրոցից փախցրել է։ Սարսափելի վշտից ճնշուած՝ խեղճ կինը հաւալատան թռչունն է դառնում, թռչում ու ողբազին կանչում. և հանդիստ է առնում միայն այն ժամանակ, երբ սրտից երեք կաթ արիւն է հոսում։

Աղանի.— Մրա մասին պատմում են թէ լեզու չունի, կարողանում է միայն վու վու անել, որովհետեւ երբ Նոյը տապանից արձակել է նրան լուր բերելու, նրանից առաջ արձակուած ագռաւը յարձակուել է նրա վրայ և նրա լեզուն կծել, կտրել սակայն աղանին հնար է գտել աւետիք տալու Նոյին, կտրել է կանաչած ծառի ճիւղը և այն տարել նրան, որից Նոյը հասկացել է, որ ջուրը ցամաքել է։ Այս պատճառով էլ Նոյն անիծել է ագռաւին և օրհնել աղանուն։

Սիրելով աղանուն, տուն շինելիս յատկապէս փոքրիկ նիշեր են թողնում, որպէսզի աղանինները սրանց մէջ բուն դնեն։

Աղանու պաշտաման մնացորդ կարելի է համարել և այն, որ մինչև այժմ Վասպուրականում շատ աղջիկների անուն Աղանի են դնում։

Կաթ պարգետոյ գորտ.— Վանի քաղաքամասի Իսկալա կոչուած դռան մօտ դըբախանի (խաղախորդի) պարտիզում մի աւազան կայ, որի մէջ ապրում է թէ հայերից և թէ թուրքերից սուրբ և անմահ համարուած մի գորտ։ Սակաւակաթ կանայք յատկապէս ցորեն են խաշում և բերում, այս աւազանի մէջ ածում, աղօթում և ջրիցը իրենց ծծերին քսում։ Մեծ ուրախութիւն է պատճառում նրանց, երբ գորտը բարեհաճում է այդ, յատկապէս իւր համար խաշած ցորենն ուտել, դա նշան է համարում, որ ուխտաւորի ուխտը պիտի կատարէ, առատ կաթ պարգևէ։ Ուխտաւորն անշուշտ երեք անգամ պիտի կրկնէ իւր այս զոհաբերութիւնը, երեք անգամ պիտի գայ՝ խաշած ցորենով։

Ս. Բարդուղիմէոսի գովմէշ.— Մինչև վերջին ժամանակներս «. Բարդուղիմէոսի վանքում պահուում էին մի կամ միքանի, էգ կամ որձ, գովէշներ, որոնք անշուշտ ամբողջովին սպիտակ

պիտի լինէին: Նոյնիսկ աչքերը և ոտներն սպիտակ պիտի լինէին: Սրանք համարուում էին ս. Բարդուղիմէոսի վանքի նշանակ և ուր էլ որ ծնուէին, հայի թէ քուրդի տան, բերւում և նւիրւում էին այս վանքին: Այստեղ սրանց չէին աշխատեցնում և ոչ էլ կապում, այլ ազատ թողնում էին իրենց կամքին շրջելու, որովհետև սուրբ համարուելով ոչ ոք չէր համարձակւում որևէ ֆրաս հասցնել: Դող հիւանդութիւնն ունեցողը գալիս այս սպիտակ գոմէշի մազերից մի քանիսը պոկում էր, տանում կրակի վրայ ձգում և ինքը կուսնում վերան, որպէսզի սրա ազդեցութեամբ դողն անցնի: Շատ ուխտաւորներ իրենց մատերը դնում էին գոմէշի վրայ և խնդրում, որ իրենց ուխտը կատարուի: Համարեա ամեն մի ուխտաւոր պոկում էր այս գոմէշի մազերից միքանի հատ և տանում ալիւրի շտեմարանի, ցորենի հորի մէջ ձգում, որ բարաքեաթով լինի:

Եթէ այս գոմէշները ծնէին՝ բոլորովին սպիտակ ձագը միևնոյն պաշտաման կարժանանար, իսկ սև ձագը կանցնէր սովորական գոմէշների շարքը: Երբ այս գոմէշները սատակէին՝ մեծ ցաւակցութեամբ թաղում էին վանքի բակում:

Եզան պաշտաման փնացող պիտի համարել Եզնիկ, Յուլակ անունները, որ այժմ էլ գործածական են Վասպուրականում:

Վանի և Առճակու ծովերում լինում են հրեղէն ծիր, որոնց երբեմն կտրիճները բռնում են և հեծնում. սրանք թեաւոր են, հարող են թռչել, լիզու ելնել և գալիք չարիքը գուշակել:

Երբեմն սրանք սովորական ձիերի հետ մերձենում են, և որ ծովից դուրս են գալիս աղբիւրի ջուր խմելու և կամ արածելու, և այս դէպքում ծնուած քուռակները նոյնպէս հրեղէն են լինում: Այսպիսի ձիերի մասին առաւելապէս պատմում են հէքիաթների մէջ, ասում են, որ կտրիճները պահում են իրենց մօտ այսպիսի ձիերի պոչերի մազից, որպէսզի երբ ցանկանան, կրակ տան, գան: Այս ձիերը շատ բծախնդիր են լինում, եթէ տէրը նստի հաց ուտելու նախ քան իրենց կեր տալը, կամ պառկի հանգստանալու, նախքան իրենց մասին հոգալը՝ վրէժխնդիր են լինում: Նոյն կերպ են վարւում, երբ անգթաբար խփում են իրենց:

Արջ.—Մի ասորի կին իւր խորթ հարսին տալիս է վրանի մի սև կտոր և ստիպում տանել գետը և այնքան լուանալ, որ սպիտակի: Կինը լուանում է, լուանում, սակայն տեսնելով որ ամենևին չի սպիտակում՝ յուսահատւում է և սկսում է լալ: Աստուած մեղքանում է այս հարսի վրայ և սկեսրոջը արջ դարձնում.—ահա թէ որտեղից է առաջացել արջը:

Հոգոց վանքի սարժի գերեզմանը.—Հոգոց վանքը կառուցանելիս մերձակայ այրում բնակուող դեերը շարունակ եկել՝ շինուածը քանդել են: Երբ շինողները յուսահատուել են, Տիրամայրը երևացել է նրանց և ասել, թէ մի օրում շինեցէք վանքը և օծեցէք, որպէսզի դեերը չկարողանան մօտենալ: Երբ վանքը շինել և օծել են, դեերը հալածուել, փախել են, միայն մինը ոտը կոտրել է և չի կարողացել փախչել, աղաչել է, թէ իմ կեանքը խնայեցէք, ես կը ծառայեմ վանքին, նրա թոնրի մոխիրը կը տանեմ կածեմ Փրաբաթման, որ գտնուում է Սղերդի թուլահ գիւղի տակ: Այդ կաղ դէին չեն փնասել, և այդ օրուանից մինչև այժմ Հոգոց վանքի թոնիրներում երբէք մոխիր չի մնում, նա հաւաքում, տանում, Փրաբաթման գետն է անում:

Այս վանքի շինութեան միջոցին էլ մի արջ ինքնաբերաբար եկել է և սկսել վանքին ծառայել, օրական երկու անգամ անտառից փայտ բերելով: Եւ երբ սատակել է, նրան թաղել են ս. Յովհաննէսի մատրան մօտ: Այժմ էլ ցոյց են տալիս նրա գերեզմանը և շատերն ուխտ են անում:

Եթէ արջին պատահած միջոցին՝ մարդու պէս բարեկեն, վերջինս ոչ մի փնաս չի հասցնիլ:

Շում.—Եթէ մինի խանութի առջև շան գանգ թաղուած լինի՝ կարծում են թէ շատ յաճախորդ պիտի ունենայ, ուստի և «անոր տան շէմու տակ շան կոտ (գանգ) կայ խորած» դարձուածքը գործ են անում, երբ կամենում են ասել, թէ շատ բարեկամ կամ այցելու ունի:

Եթէ շունը ունում է՝ ասում են թէ տանից մինը մեռնելու է, որովհետև շունը տեսել է զրոյին, դրա համար էլ սկսել է ունալ: Եւ որպէսզի այդ դժբաղդութեան առաջն առնեն՝ բարոջներից մինը թարս են դարձնում:

Մեծ պասի առաջի շաբթու ուրբաթ օրը կատաղած շան է նուիրուած, տօն են պահում, որպէսզի կատաղած շներն իրենց չը կծեն:

Կատոււն սուրբ է համարում և նրա սպանողը նրա մեղքից ազատուելու համար նրա մագերի թուի համեմատ պատարագ պիտի մատուցանել տայ:

Քրիստոս և Մահմէտ միմեանց զօրութիւն ցոյց տալու համար՝ որոշում են մի մի հրաշք գործել: Մահմէտ քթի մէջ երկու մուկ է պահում և Քրիստոսի առջև փռնչտալով դուրս է ցայտեցնում: Քրիստոս անմիջապէս ձգում է իւր թաշկինակը՝ ասելով. Օրհնած, զնա բռնէ զանիծած, և թաշկինակը կատու է դառնում, բռնում մկներին:

Օձերն իրենց շապիկը փոխում են և մի որոշ աղբիւրից, որ միայն իրենք գիտեն, ջուր են խմում և որոշ ծաղկից ուտում, որով միանգամայն նորոգւում են, և այսպիսով կարողանում են շատ երկար ապրել:

Օձի շապիկ են դնում վանեցիները իրենց ծոցերը, որպէսզի օձերը իրենց չխայթեն:

Մանր ուլունքներով օձ կամ կարիճի պատկեր են ասեղնագործում երեխաների գտակի կամ հագուստի վրայ, որպէսզի օձերը չխայթեն:

Եթէ ծկան գլխի խաչաձև ոսկորը պահեն գլխարկի մէջ, շատ փորձանքներից կազատուեն, ուստի և երբ կամենում են զարմանք արտայայտել, թէ ինչպէս մինը փորձանքից ազատուել է՝ ասում են. «Ձկան խաչ կար գլուխ»:

Կրիա կամ Ողնի չեն պահում տան մէջ՝ որպէսզի տունը չաւերուի:

Շերամ.—Դաշտանի ժամանակ կանայք շերամատուն չեն մտնում այլապէս շերամի որթերը կը կոտորուին:

Կ Ր Ա Կ Ի Պ Ա Շ Տ Ա Մ Ո Ի Ն Ք

Ծրագ.—Ցերեկը վառուած ճրագը փչելով չեն մարում, մեղք է, այլ ձեռքի շարժումով օդի հոսանք յառաջ բերելով, այլապէս տան ճրագն էլ կը մարի:

Ննջեցեալը տանից հանելուց յետ, նոյն գիշերը նրա մեռած սենեակում ոչ ոք չի քնում և մինչև լոյս ճրագ են վառում: Գիւղերում սովորութիւն կայ, որ ազգական և բարեկամ տներից մի մի ձիթի ճրագ է ուղարկւում այս սենեակում վառելու, այնպէս որ երբեմն 40—80 ճրագ են վառում մինչև լոյս:

Հարս ու փեսի եկեղեցուց տուն վերադառնալիս՝ փեսի մայրը գլխին դրած կամ ձեռին բռնած մոմերով զարդարուած մի ափսէ, լի շաքարեղէններով ու զաթաներով, դուրս է գալիս և պարելով ընդ առաջ է գնում թագաւորին ու թագուհուն և համբուրելով նրանց, առաջնորդում հարսնացուի սենեակը:

Հարսանիքներին վառուած մաշալաներ (ջահեր) տանում են հարս ու թագաւորի առաջից *):

Եթէ ճրագը յանկարծակի անցնի՝ նշան է որ այդ տանից մինը յանկարծամահ է լինելու:

*) Պարսից զրադաշտական թագաւորների առաջից քուրմերն արծաթէ ատրուշան էին տանում. այս սովորութիւնն անցել էր նաև Հռոմի կայսրներին, Քրիստոսի II դարի վերջում:

Յիմար և իմաստուն կուսանաց տօնին տիրացուներին տա-
սը մոմ են բաժանում, և դիտում, ում մոմը որ շուտ հանգչի՝
յիմար է, ումը ուշ՝ իմաստուն:

Գիշերը, ճրագի մօտ փռնչտալը, նոյն իսկ մէկ անգամ, յա-
ջող է համարում:

Եթէ վառարանի փայտերը կայծակտելով վառուին, և կամ
ձայն արձակեն, նշան է, որ տնեցիների մասին չարախօսում են:

Եթէ ճրագը պատահամաճախ կայծեր ցատկեցնէ՝ նշան է թէ
ճրագի տիրոջը բամբասում են:

Կիրակատին ճրագի վրայից ծխամուրճ չեն վառում, մեղք
համարելով այդ:

Կրակ.—Կրակի վրայ թքնելը մեղք են համարում և կար-
ծում են, որ թքնողի բերնում վէրքեր են գոյանում, այս պատ-
ճառով և պառաւ կանայք հաց կամ բաղարջ թխելիս բերանները
կապում են, որպէսզի նոյն իսկ պատահամաճախ թուքի կաթիլներ
չցայտեն կրակի վրայ:

Ծննդաբերութեան միջոցին ծաղկաւելը վառում են և ծննդ-
կանին ստիպում վերայից երեք անգամ անցնիլ, որպէսզի ծնն-
դաբերութիւնը հեշտանայ:

Վախեցած երեխային բժշկելու հաւատով, նրա օրօրոցում
պառկած միջոցին, խանձարուրի վրայ բարակ բամբակից մի
խաչ են դնում և չորս ծայրերը միաժամանակ վառելուց յետ՝
շուտով վերցնում են, որ կրակը խանձարուրին չանցնի:

Տեառնընդառաջին վառուած խարոյկի վրայով տղամարդիկ
ցատկում են, նրա բոցերով մարմնաւոր և հոգեւոր ախտերից ա-
զատուելու յուսով, տղամարդիկ իրենց փէշերի ծայրը խանձում
են՝ ցաւ ու չոռից ազատ մնալու համար, կանայք իրենց ուշխուրի
ծայրն են վառում՝ երեխայ ունենալու փափագով, աղջիկներն
ու հարսներն էլ իրենց «դեղդիր» կոչուած գործիքն այս խարոյկից
վառուած մոմի ծուխի վրայ բռնելով մրոտում են և այդ մուրը
քաշում աչքերին, որպէսզի զօրեղանայ տեսողութիւնը. տան
տիկիներն այդ խարոյկի մոխրից ածում են հաւանոցն, որպէսզի
հաւերը շատ ձու ածեն, տղամարդիկ խանձողները տանում
ձգում են արտերը, որ արդիւնաբեր լինին:

Տէրընտաղի (տեառնընդառաջի) երեկոյեան ծնուած երեխան
շատ չար և կրակոտ է լինում, որովհետեւ «կրակի հետ է ծնւում»:

Թոնիր.—Եթէ գիւղում եկեղեցի չի լինում և կամ շատ հե-
ռու է լինում, պսակը կամ մկրտութիւնը կատարում են թոնրի
կամ բուխերիկի առջև:

Թոնրի վրայ, քուրսու շուրջը նստած միջոցին, երբ ոտները

կախ են անում թոնրի մէջ, զգուշանում են թոնրի շուրթերին խփելու, որպէսզի հացի թանգութիւն չյառաջանայ:

Երբ մի պանդխտի կարօտը քաշեն և ցանկանան, որ շուտ վերադառնայ, թոնրի սնուածքի ակը բանալով՝ գլուխը մօտեցնում են և կանչում. «Աղոթ, Զմրութ, այսինչին կանչէ գայ»:

Երբ թոնրի մուխը լցւում է տունը, չի քաշւում, ասում են. «Մուխ բռնէք աղ բառնանք» որպէսզի մուխը սոսկալով սպառնանքից շուտով քաշուի:

Եթէ երեսայի բերնից «թառ» (ջուր) է գնում, մայրը գլրկած բոլորովին լուռ գնում է մի այնպիսի տուն, ուր այդ երեսայի հետ դեռ ևս չի եղել, և այստեղի թոնրի ական շորով երեք անգամ սրբում է երեսայի բերանը:

Թոնրի անունով շատ անգամ երդւում են ասելով. էսա թորուան խէր բէարաքէթ, որ Աստծու տաճարն ի:

Ա Ր Ե Ի Ի Պ Ա Շ Տ Ա Մ Ո Ի Ն Ք

Արեւ.—Մոկաց գիւղաքաղաքի «Դաշտի-թաղ» անուն տեղի հիւսիսային կողմը, բարձր ապառաժների վրայ, գտնւում են 2 հին բերդ, «Վերին և Ներքին Պէստ» անունով: Սրանցից Վերինի վրայ կայ մի մատուռ, որտեղից շատ գեղեցիկ կերպով երևում է արևի ծագումը: Գլխաւորապէս վարդավառին առաւելապէս ամուլ կանայք ուխտ են գնում այս մատուռը, միայն այնքան վաղ, որ արեւածագից առաջ պիտի գտնուին մատրան առաջ, և արևի ծագած միջոցին դառնալով դէպի արևը, աղօթում են ու նրանից «կանաչ արև» զաւակ խնդրում:

Էգ քարեւ այսինքն այգաողջոյն.—Արևապաշտութեան ամենալաւ մնացորդներից մինը կարող է համարուել էգ քարեւը, որ կատարում են հարս ու փեսան պսակի հետեւալ առաւօտը այսպէս՝ դեռ արևը չծագած, հարսնեղներ և նուագածուների, երբեմն նաև քահանայի, առաջնորդութեամբ բարձրանում են տան կտուրը և կամ մի բարձր տեղ, որտեղից շատ լաւ երևում է արեգակի ծագումը: Այստեղից թագուհին ու թագաւորը բռնում են մի թաշկինակի ծայրերից և երեսները դէպի արևելք դարձրած կանգնում: Ազգայները զուռնի ներդաշնակութեամբ երգում են.

Էգ (այգ) բարև, մյ էգ բարև,
 Էգն արևուն տանք բարև,
 Տայ թագաւորին շատ բարև,
 Վահէ, Վահէ:

Այս և այլ երգեր երգելով ազապները պարում են, մինչև որ արևը ծագում է: *)

Անուններ.—Արեգ, Արեգնազան, Արփի, Արշալոյս Վերջալոյս անունները, որպէս արևապաշտութեան մնացորդ, դեռ մինչև այժմ էլ գործածական են Վասպուրականում:

Հրանտ, Հրանոյշ, Հրիկ, Հրահատ և Միհրան անունները, որպէս հուրի և Միհր աստծու պաշտաման մնացորդ, մինչև այժմ էլ գործածական են Վասպուրականում:

Ծանդաբերութեան միջոցին ծննդկանի երեսը դարձնում են դէպի արևելք:

Դէպի արևելք դարձրած չեն միզում, մեղք է, այլապէս մատերի եղունգների մօտ եղած կաշին կը պատառոտի:

Շ Է Մ Ք Ի Պ Ա Շ Տ Ա Մ Ո Ւ Ն Ք

Ընդհանրապէս տան շէմքը նուիրական է համարւում և յաճախ սրա վրայ ևս երգւում են ասելով, «Քո տան շէմքի խէր պէրէքէթ գիտէ, որ էսպէս է»: Նորափեսան ու նորահարսը առաջին անգամ թագուորի տունը մտնելիս՝ դրսի դրան առջև հաւկամ գառ են մատողում, գլուխը դռան շէմքին դնելով և արիւնից խաչաձև քսելով դռան կամարակալ քարին:

Եւ երբնոյն հարսն ու թագուորն ուզում են անցնել սենեակի շէմքով, սրանց ոտների տակ երկող ափսէ են դնում, որը թագուորը կոտրատելով ներս է մտնում:—Սա ևս մի նուիրաբերութիւն է շէմքին, որ կատարւում է, որպէսզի հարսի մուտքը բարի լինի այդ տան համար:

Շէմքի վրայ կանգնած միջոցին բարեկ և կամ սակարգել չարագուշակ են համարում:

Երբ մի տանից նշանաւոր կամ չափազանց վատ մարդիկ յառաջանան՝ ասում են. «Էն տան շէմք էնպէս կը խանէ»:

Երբ մի տուն շատ յաճախորդներ ու բարեկամներ ունենայ, ասում են. «Անոնց շէմքին տակ շան կօտ (գանգ) կայ խորուկ (թաղուած):

Նորահարսը առաջին անգամ կեսրանց տուն մտնելիս՝ նախ աջ ոտքն է դնում շէմքի վրայ, որպէս զի նրա ոտնամուտը բարի լինի:

*) Մանրամասնութիւնը տեսնել Հարսանիքի նկարագրութեան մէջ. Ազգ. Հանդէս XX դ. Արտատպութիւն՝ Վասպուրական. Ազգագրութիւն. Ա. պրակ. երես 43—45.

Եթէ նորահարսը կեսրանց տանն սկսում է լղարիլ՝ ասում են. «Շէմք չեկաւ վրան», իսկ եթէ գիրանում է՝ ասում են. «Շէմքն էկաւ վրան»:

Երեխայի կաթնատամները թաղում են տան շէմքի տակ, ասելով. Առ քե շան ատամ, տու ձիկ գառու ատամ:

Տունը չարքերից և չար աչքից ազատ պահելու համար շէմքի վերև չոր փուշ, գխտոր, հին կօշիկ, կոտոշ և այլ իրեր են կախում:

Երբ ցանկանում են բաց դուռը գոցել տալ, «գոցէ», «փակէ» չեն ասում, այլ «շինէ», որովհետև դուռը «գոցուիլը», կամ «փակուիլը» տան աւերուելու նշան է համարւում, և իբր անէծք գործ է ածւում «դուռդ գոցուի» դարձուածքը:

Եկեղեցու դռան վերաբերմամբ էլ նոյն գոցուած բառը չեն գործածում, այլ «խաչուած» է, ասում են:

Ն Ա Խ Ն Ի Ն Ե Ր Ի Պ Ա Շ Տ Ա Մ Ո Ի Ն Ք

Սովորաբար աւագ որդու վրայ է ընկնում հօր և նախնիների գերեզմաններն օրհնել տալու պարտականութիւնը. նա է թէ տարելիցին և թէ այլ ժամանակ պատարագ մատուցանել, գերեզմաններն օրհնել և հոգու հաց տալիս, զոհելով մի քանի ոչխար կամ եգ: Աղջիկներն ընդհանրապէս ազատ են այս պարտականութիւնից, ուստի և ծնողներն աւելի ուրախ են լինում, երբ արու զաւակ են ունենում, որովհետև իրենց գերեզմանները պահող պահպանող, օրհնել տուող են ունենում:

Ամէն մի արհեստաւոր շաքաթ երեկոները խունկ է ծխում իւր արհեստի փիրի (նախահօր) հոգու փրկութեան համար:

Շուշանի գերեզմանը.—Շուշանց գիւղում Սենեքերիմ թագաւորի դուստր և այդ գիւղի հիմնադրուհի Շուշանի գերեզմանը ուխտատեղի է համարւում և գիւղացիներն ամեն շաքաթ երեկոյ մօմ են վառում նրա խաչքարի առջև և խունկ ծխում*):

Կլոր դար.—Վան քաղաքի հարաւային կողմը, Այգեստանեայց մէջ կայ մի կլոր բլուր, որ կոչւում է Կլոր-դար, և՛ սրա անունով էլ սրա շրջակայքը կոչւում են Կլոր-դարի թաղ: Սա ըստ երևութին կռապաշտական մի շատ լաւ դամբան է, միանգամայն արժանի պեղման: Սրա գագաթին կայ մի հինաւուրց մատուռ, որ կոչւում է Թուխ մանուկ**): Բլրի ստորոտում գտնւում է Թուրքերի գերեզմանատունը:

*) Տես պատկերը նշանաւոր վանքերի բաժնում:

**) Թուխ-մանուկ կոչուած ուխտատեղիները հաւանականօրէն նախահայրերի գերեզմաններ են:

Ամէն կիրականամտին վանեցի հայ կանայք ուխտ են գնում այդ ուխտատեղին, մոմ վառում, խուսկ ծխում, և ձէթ ածում նրա կանթեղի մէջ:

Պատմում են, թէ երբ կանթեղի ձէթը պակասում է, մատուռի շուրջը լոյս է փայլում, և այս տեսնելով վանեցիներն շտապում են ձէթ տանելու:

Յաճախ աղօթողների բերանից լսում են հետեւեալ խօսքերը. «Ով թուխ (սև) մօրուս Թուխ մանուկ, դու իմ մանուկը սիւլտակ մօրուս անես, արև շատութիւն տուր իմ կտրճին՝ իր խօր տան ճրագ էլնի, գայ բեզ հա ճրագլոս պիրի, քո կիւրականամուտ վառ պահի»:

Ջերմ կտրող գերեզմաններ.— Ա. Զրուանդանց գիւղում հայկական հին գերեզմանատանը կայ մի գերեզմանաքար, որի վրայ շրջանաձև մի փոս է փորուած, որի մի ծայրը յանկում է գերեզմանաքարի եզրին: Ջերմ ունեցողները բերում ջուր են ածում այս շրջանաձև փոսի մէջ և ծայրից խմում, որ առողջանան:

Բ. Կտուց անապատում Շիւի-բէկ քրդից նահատակուած Սիմէօն եպիսկոպոսի գերեզմանաքարի վրայ մի փոքրիկ փոս կայ, ուր ջերմ ունեցողները ջուր են ածում և խմում, որպէսզի ջերմը կտրի:

Հայկ նահապետ.— Հայկ Բէլի վրայ պատերազմի գնալիս իւր ծանր իրերը թողել է այնտեղ, ուր յետոյ հիմնուել և մինչև այժմ կանգնած է Հայկայ վանքը, ինքը անցել գնացել է Հայոց-Ջոր, մտել է Աստուածաշէն գիւղը, ուր բոլոր բնակիչներն աստուածներ շինելով էին զբաղւում և սրանց բոլորին կռապաշտութիւնից աստուածապաշտութեան է դարձրել: Պատերազմի միջոցին Հայկ իւր նետը մխել է Բէլի կուրծքը, որը շնչասպառ ընկել է գետին: Այս ժամանակ սրա թողը, որ մօտը կանգնած է եղել, հարցրել է թէ ի՞նչ եղաւ: «Ոհ, գառնիկ, խաբատեց զիս», պատասխանել է Բէլը և այս պատճառով էլ այդ տեղը կոչուել է «Խաբատեց»: Առանց նետը Բէլի կրծքից հանելու, տարել են թաղելու, մի տեղ վայր են դրել, և նետը հանել. այս ժամանակ արևը Բէլի կրծքին խփելով շող է տուել հանդիպակաց պատի վրայ և Հայկի թողը այս տեսնելով ասել է պապին. «Տես շող» և այս պատճառով այստեղի գիւղը կոչուել է Տըշող: Այստեղից Բէլի մարմինը տարել թաղել են այնտեղը, որ մինչև այժմ էլ կոչւում է Բէլու:

Այժմ էլ վարդափառին վանեցիները թաղ թաղ բանակ են կազմում և պարսատիկներով ու նետ ու աղեղներով միմեանց հետ կռւում են իբրև խաղ:

Հայկ կամ Խէք են կոչում վանեցիները Որին համաստեղութիւնը և պատմում են, թէ Հայկ նահապետն է աստղի փոխարկուած:

Վանեցիները «Կշիռ» կոչուած աստղերն անուանում են «Խէքեր»:

Երբ «Բագումք» աստղերից յետոյ հորիզոնի վրայ բարձրանում են «Կշիռ» աստղերը, վանեցիներն ասում են. «Խէքեր էլան» երբ մտնում են դէպի արեւմուտք, ասում են. «Խէքեր մտան». միաժամանակ նաև ասում են. Հայկ երեք լաճ ունէր, երեք աղջիկ, որ ասոնք են, ցոյց տալով խէքերը *):

Ո Ք Ի Ն Ե Ր Ի Պ Ա Շ Տ Ա Մ Ո Ի Ն Ք

Առնակ.—Վանում մայրերն իրենց չար երեխաներին «Առնակայ շուն», «Առնակային երեխայ» են անուանում, առանց կարենալու բացատրել այդ խօսքերի նշանակութիւնը**):

Գրող.—Հոռոմ-մամիկը Վանում պատմում էր թէ իւր քեռին և քեռաղէն (պապը) Լօթնական տարի գրողներին ման են ածել: Այս ոգիները մի մի սպիտակ տոպրակ անց էին կացնում սրանց զխններին, որով նրանք աներեւոյթ էին դառնում: Ապա հանում էին իրենց մօտի դաւթարը և կարդում թէ ի՞նչ անուէն է գրած, քեռին ու քեռաղէն առաջնորդում էին դրանց այդ մարդկանց տները և ցոյց տալիս անձնաւորութիւնները, գրողները իրենց ձեռի ճիպոտով խփում էին սրանց, որով նշան էր գոյանում, յետոյ հոգեառ հրեշտակը գալիս էր, այս նշանով գտնում սրանց և հոգին առնում:

Գրողի տարած, գրողի դաւթար գրուես, գրող քե տանի, գրող քե խեղդի, գրող տեսար, գրող, մախ քեռ արև էլնի, քիյ տանի,—մինչև այժմ էլ գործ են ածւում իբր անէծք:

Փովթիկ կամ Շուտիկ, մի արագընթաց ոգի է, որ նոյնացնում են գրող աստծու հետ, որովհետև յաճախ «գրող տանի քեզ» ասելու փոխարէն «Շուտիկ տանի քեզ» են ասում:

Ծաղրաբար նոր ոտք ելնող երեխաներին էլ փովթիկ են կոչում:

Զաչանք.—Սրանք աներեւոյթ, բարի ոգիներ են, մարդկային կերպարանքով. նրանք մեզ տեսնում են, իսկ մենք նրանց չենք տեսնում: Արանց ծագման մասին պատմում է հետևեալը.

*) Աղուանեան, Լումայ. 1898, Բ. գ. 289:

**) Պարզ է, որ սա մնացորդ է մեր նախնեաց Առնակ հոգեառ չար ոգուն:

Քրիստոս երեխաներից տասանորդ էր հաւաքում: Մի կին որ տաս որդի ունէր, մի քանիսը թաքցնում է, որ Քրիստոսին տասանորդ չըվճարէ: Քրիստոս գալիս է այս կնոջ մօտ, սա ցոյց է տալիս իւր մի քանի երեխաները: Քրիստոս հարցնում է թէ էլ որդիք չունի: Ձէ, պատասխանում է կինը: Քրիստոս ոչինչ չի ասում, ու հեռանում է: Կինը գնում բաց է անում պահարանը, ուր թաքցրել էր երեխաներին, սակայն ոչ ոքի այնտեղ չի գտնում. բոլորը դարձած էին չաչանք:

Ձորեքմուտ, ուրբաթմուտ և կիրակմուտ. Սրանք ոգիներ են, որ հովանաւորում են այն ծննդականներին, որոնք երեքշաբթի, հինգշաբթի և շաբաթ երեկոները կիրակի են բռնել և առագաստ չեն մտել:

Պատմում են թէ մի կին բաց է արել իւր դրկցի դուռը և տեսել է որ տանտիկինը չոքել է, մի անծանօթ կին մտել է մի թևը՝ մի ուրիշը միւս թևը, մի երրորդն էլ պատրաստութիւններ է տեսնում: Ձշանաչելով այդ կանանց՝ կինը ծածկել է դուռը և սպասել, որ դուռս գան, տեսնի ովքեր են: Երբ բաւական ուշացել են, նորից բաց է արել դուռը և տեսել է, որ տանտիկինը ծննդական պառկած է և երեխան խանձարուրած դրուած է կողքին, նախկին կանայքն էլ չեն երևում: Մտել է ներս և հարցրել, թէ ովքեր էին մի քիչ առաջ այնտեղ եղած կանայք: Ծննդկանը պատասխանել է, թէ Ձորեքմուտ, Ուրբաթմուտ և Կիրակմուտ ոգիներն էին, որոնք օգնեցին իւր ծննդաբերութեանը:

Սովորաբար չորեքմուտ, ուրբաթմուտ և կիրակմուտ երեկոները ճրագը մինչև լոյս վառ են թողնում: Այս կիրակմուտները աւելի ամուր են պահում, քան կիրակին. ուստի և յաճախ ասում են. կիրակին, ոչ կիրակմտին:

Կիրակմուտը երեկոները չեն լողանում, մեղք համարելով այդ. իսկ եթէ ստիպուած են լինում, տաշտի մէջ կայծհան կամ պողպատէ մի այլ իր են ձգում, որպէսզի սրանց ազդեցութեամբ չարքերը հալածուին:

Տան տէօվլաթ.—Ամէն տուն ունենում է մի բարերար ոգի, որ յայտնի է «տան տէօվլաթ» անունով: Սրանք սովորաբար լինում են օձի, կամ հիւրի-փերիի և կամ արհեստաւոր մարդու կերպարանքով: Սրանք բնակւում են տան պատի մէջ, կտրի տակ, նկուղում և ժամանակ առ ժամանակ երևում տնեցիներին կամ լսելի անում իրենց ձայնը կամ իրենց արհեստից յառաջացած թխթխկոցը: Տնեցիները մեծ յարգանքով են վերաբերում դէպի այս ոգիները, հաւատացած լինելով, որ իրենց տան բարօրութեան պատճառը սրանք են: Օձի կերպարանք ունեցող ոգիներն

խակական օձերից որոշուում են նրանով, որ երբ կամենում են սրանց սպանել, սրանք հանում են իրենց լեզուները՝ և աշաւորի շարժումներ անում:

Ճրագ կպոցից յետոյ, մանաւանդ կիրականամտին, տունը չեն աւելում, այլապէս տան դովլէթը կը խռովի կերթայ: Իսկ եթէ ստիպուած են աւելելու՝ աւելի ծայրը փոքր ինչ վառում են ճրագի վրայ, որպէսզի տան դովլէթը ներէ և չխռովի գնայ:

Փուռղիք կամ Պուպուշիկ, միանգամայն համապատասխանում է ուրիշ գաւառների շվոտ չար ոգուն: Սրա վերաբերութեամբ էլ փետրուարի վերջին անում են այն, ինչ որ անում են շվոտի վերաբերմամբ, այսինքն՝ հալածում են տներից այսպէս.

Տանուտէրը գլուխը այծի մորթի փաթաթած, վերցնում է մի ձեռք մի ուրիշ մորթի, միւսը՝ մի մանգաղ՝ պտտում է տան բոլոր սենեակները և մանգաղով խփում պատերին՝ ասելով. «Փուռղիք, դուրս, Փուռղիք՝ դուս», և այսպէս երբ հասնում է փողոցի դուռը, աւելացնում է. «Փուռղիք, գնա զոզան, պաղ աղբիւրներ, կանաչ դաշտեր, քիւրդի տներ», և անմիջապէս դուռը փակում, բայց որպէսզի փուռղիկը տան հերթիկից նորից ներս չմտնէ՝ նախապէս փայտի երկու ձողեր խաչաձև դնում է հերթիկի վրայ, որպէսզի փուռղիքը խաչի զօրութիւնից հալածուի:

Կառակուրա (մղձաւանջ): Ոմանց ասելով սրանք հսկայ մարդիկ են, ուրիշների ասելով թանձր ստուեր, որ երբեմն ընկնում են պառկող մարդկանց վերմակի վրայ և սաստիկ ճնշում, երբեմն էլ մկան կամ կատուի կերպարանքով մտնում են անկողնի մէջ և սարսափեցնում պառկողին. երբեմն էլ պառկողի գլխի տակից բարձր քաշում, քցում են մի կողմ:

Կէօռնէատապ.—Հայերը հաւատում են, թէ իրենց մեծ չարիք նիւթող մահմեդականները մեռնելուց և թաղուելուց յետոյ չեն հանգստանում գերեզմանում, այլ գիշերները կատուի կամ շան կերպարանքով դուրս են գալիս ու թափառում, գնում իրենց տները, և լուսաբացին վերադառնում գերեզման: Իրենց տնեցիներին ևս սաստիկ անախորժ լինելով սրանց այս այցելութիւնը, դիմում են միակ միջոցին—կանչում են մի քրիստոնեայի, որ բռնում է այս կատուն և կամ շունը, վիզը դնում այդ տան շէմքի վրայ և տապարով կտրում: Երբ լուսանում է՝ տեսնում են ոչ թէ կատուի կամ շան դիակ, այլ վախճանուած մարդու ամբողջ մարմինը, որը նորից տանում թաղում են:

Մարդագէլ.—Ս. Բարդուղիմէոսի վանքի գիւղից մի աղքատ մարդ, Յակօի տղայ Յովսէփը, գնացել էր Հաւթըւան, ուր այդ միջոցին մարդագէլներ էին երևացել և շատ կոտորածներ էին ա-

նում: Սա շատ դժներ է բաղխել հիւրնկալութիւն հայցելով, սակայն *հէ ոք* չէ ընդունել, երկիւղ կրելով թէ մի գուցէ նրան էլ մարդագէշը տանի և իրենք պատասխանատու մնան: Բոլորից մերժուած Յովսէփը քուչուրել է փողոցի մի անկիւնում: Կէս գիշերին տեսել է մի մարդագէշ, գայլի մարմնով, մի աչքանի, մի ձեռք բահի, միւսը փայտատի նման: Յովսէփը զարգանդել է, կարծելով թէ իսկոյն իրեն պիտի լափէ, սակայն մարդագէշը ասել է նրան. *Ես հիմայ քեզ կուտէի, սակայն քո տէրը (Ս. Բարդուղիմէոս, որովհետեւ նա սրա գիւղից էր) շատ զօրաւոր է, չեմ կարող քեզ մօտենալ: Յետոյ թռել, մտել է մի տուն, երկու երեսայ հանել օրօրոցներից և տարել:*

Երբ առաւօտը Յովսէփը պատմել է Հաւթըւանցիներին այս պատահածը, նրանք շուտով եկել են *ս. Բարդուղիմէոսի վանքը* և *ս. առաքեալի Աջը տարել, թափոր կատարել, բոլոր մարդագէշերն անհետացել են:* Շարունակ երկիւղ կրելով մարդագէշերից Հաւթըւանցիք մինչև հիմայ էլ պահում են *ս. Աջը* և չեն վերադարձնում:

Դսպլիկ.—Սրանք շատ մանր չար ոգիներ են, որոնք մարդկանց յօրանջելիս կարող են բերանը մտնել, եթէ որ չեն շտապում խաչակնքուել: Իսկ փռնկտալիս այս՝ արդէն կուլ գնացած խալիկները դուրս են նետուում, ուստի և ներկայ եղողները բարեմաղթում են՝ թէ «*խէր էլնի*»:

Երբ այս խալիկները մտնում են մարդկանց փորը՝ նրանց խենթացնում են, և տրամադրում շարունակ իրենք իրենց խօսելու, ուստի և ժողովուրդը միմեանց հետ զուարճացող, ասող խօսողների վերաբերմամբ ասում է. *դարձել են խե խալիկ:*

Թըպղ.—Ժողովուրդը երևակայում է գորտանման մի չար ոգի, որ յղի կանանց արգանդը մտնելով թունաւորում է նրանց սաղմը, որի պատճառով և՛ նորածինը կամ մեռած է ծնւում և կամ չափազանց սակաւակեաց է լինում: Այս չար ոգին թպղ է կոչւում և նրանից զարնուած կինը՝ թպղոտ: Շատ անգամ ճահիճների միջից գորտեր բռնելով թալիսմաններ են շինում և յղի կանանց մօտ պահում, որպէսզի թպղդները չմերձենան նրանց:

Սեղանայս.—Վանի լճի նաւաստիները լճի վրայ տեղի ունեցող փոքրիկ թաթառները սեղանայս են կոչում, և կարծում են, որ մի չար ոգի է, որ գալիս է նաւերը խորտակելու, ուստի և անմիջապէս առագաստները իջեցնում են և սրբերին օգնութեան կոչում:

Սատանի խարսնիս.—Երբ երկրի վրայ փոքրիկ թաթառներ են տեղի ունենում, վանեցիք սատանի խարսնիս են կոչում,

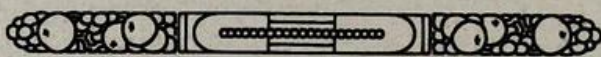
և կարծում են, թէ սատանաների մի խումբ վիշապ են քաշում վերև, որպէսզի յետոյ այդ բարձրութիւնից վայր ձգեն և սպանեն:

Վիշապ.—Եթէ օձը հարիւր տարուայ ընթացքում մարդի երես չտեսնի, այնքան կը մեծանայ, որ վիշապ կը դառնայ, մինչդեռ մարդ տեսնելիս հալւում, մաշւում է:

Նարեկայ գիւղի ոէս Աւետիս ծերունին պատմում էր, թէ նոյն վանքի հարաւային լեռան վրայ մի ահագին վիշապ կայ, որ երբեմն հովիւներին երևում է, վերջիններս անմիջապէս փախչում մօտակայ այրերի թփերի մէջ թաք են կենում: Վիշապն անցնելիս այնպէս ֆըշշոց է տիրում, որ սար, քար դողում է, սրա պոչի շարժուելուց ամպի նման փոշի է բարձրանում: Ինչ կենդանի պատահի, մարդ, անասուն, վիշապն ամբողջովին կուլ է տալիս և յետոյ գնում փորը խփում ժայռերի, մեծ մեծ քարերի, որ կուլ տուածը կարողանայ մարսել:

Վիշապ.—Թաթար: Վանի լճի մէջ սարսափելի մեծութեան վիշապներ կան: Երբ սրանցից մինը հազար տարեկան է դառնում, հրեշտակները վերև են քաշում նրան, տանում մօտեցնում արեգակին, որի տաքութիւնից նա այրւում է և մոխիր դարձած թափւում երկրի վրայ, ահա այդ ժամանակն է, որ այնպիսի թանձր մառախուղ է տիրում, որ մի քանի քայլի վրայ մարդիկ իրար չեն տեսնում:

Օձերի թագաւորը իւր գլխին կրում է մի լուսատու ուլնիկ, որ գիշերները լոյս է սփռում: Երբ նա գալիս է աղբիւր ջուր խմելու, պատահել է, որ յետեից խփել են գլխին և ուլնիկը, որ օձաուլնիկ է կոչւում, ձգել են ջուրը, յետոյ որոնել գտել: Այս օձաուլնիկն ամեն տեսակ հիւանդութիւնների դեղ է համարւում. և հրբ ոչխարներն օձահար են լինում, այս ուլնիկը ջրի մէջ են ձգում, և այդ ջուրը խմացնում ոչխարներին ու նրանց վրայ սրսկում, որ առողջանան:

Վ Ա Ս Պ ՈՒՐ Ա Կ Ա Ն

Ե. ԼԱԼԱՅԵԱՆԻ

Հ Ա Ի Ա Տ Ք*)

ԼԵՌՆԵՐԻ ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔ

Առնոս.—Նոյեան տապանը լողալով գնացել է Կոռաշապ լեռան մօտ և կամեցել է սրա վրայ հանգչիլ, սակայն սա «կօռուելով»—կռանալով՝ ճանապարհ է տուել դէպի հանդիպակաց լեռք, և սա մօտենալով ասել է. «Առ դնոյս», որից և յառաջացել է նրա անունը՝ Առնոս:

Բազմաթիւ ուխտաւորներ ոչխարներ առած արևածագից առաջ բարձրանում են Առնոսի գագաթը՝ արևի ծագելը դիտելու. միևնոյն ժամանակ այդտեղ, մի ակեր մատուռի առջև մատաղներ են կտրում:

Առնոս.—Սաստիկ ծարաւած մի հովիւ բարձրանալով Առնոսի գագաթը, խնդրել է այդտեղի սրբից ազառածից մի աղբիւր բղխեցնել, խոստանալով մի «անծին շուշաք» (գառ) մատաղ անել: Սրա խնդրի կատարում է, բղխում է մի յորդ աղբիւր և հովիւն լաւ յագենալուց յետ՝ ասում է. «Մատաղը մատաղ է» և հանելով ծոցից մի ոջիլ՝ կտրում է: Սուրբը նրա վրայ բարկանալով՝ քար է գարձնում.—այժմ էլ ցոյց են տալիս այդ քարը: Այս հովիւի քոյրը իմանալով իւր եղբոր գլխին եկածը՝ գալիս է նրա մօտ և իրեն ժայռի գագաթից վայր գլու-

*) Տես Ազգադրական Հանգէս գիրք XXV.

Այս նիւթերը հաւաքել են 1910 և 11 թուերին Վասպուրականում կատարած ճանապարհորդութեան միջոցին, և փոքր ինչ լրացրել 1915—16 թուերին. տաճկահայ փախստականներից հայ բանահիւսուիքն Վերաբերեալ նիւթեր հաւաքող արշաւախումբը ղեկավարելիս:

բուս, խնդրելով սրբից իրեն ընդունել իբրև եղբոր խոստացած մատաղը, և ազատել եղբորը, սակայն սա էլ այդ ընկած տեղում քար է կտրում:

Արտուս.— Սրա գազաթին կայ Սիմոն ճգնաւորի գերեզմանը, ուր ուխտ են դնում ամուլ կանայք և փորացաւ ունեցող մարդիկ, ինչպէս և՛ բաղդը փորձել ցանկացողներ: Վերջիններս ձեռները մեկնում են ճգնաւորի գերեզմանի մէջ բացուած ծակը և ախտեղից մի բուռ հող հանում: Եթէ այս հողի մէջ երկաթի կտոր, կամ կտաւ, ոսկոր լինի, որն է բացատրութիւն տալով իրենց իրենց մխիթարում են:

Սինէզրը լեւոռ.— Ներքին Կարկառի և Կեցանի միջև բարձրացող այս լեռան գազաթին կայ մի ուխտատեղի ս. Սինամ կոյսի անունով, որ այդտեղ ճգնել է: Այստեղ մի քանի ծարեր իրար բերելով մատուռ են կաղմել, ուր ուխտաւորները մոմ են վառում և մի քար դնում այն ճոճքի (յակուրջի) մէջ, որ կախւած է երկու հանդիպակաց ծարերի միջև. եթէ ճոճքը ինքն իրեն շարժուեց, գուշակում են, որ իրենց ուխտը կատարուելու է, եթէ չշարժուեց՝ չի կատարուելու:

ՔԱՐԻ ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔ

Քրմենուց քարէ կամուրջ.— Շատախի Քրմենց գիւղի վերև գտնւում է մի բնականից քարէ կամուրջ:— Թաղի եղտծ երեխաներին տանում են այս կամուրջի տակով եօթն անգամ անցկացնում և ապա մէջքին պռկեցնում կամուրջի վրայ և մի բռնափ քար դնում փորին. եթէ երեխան ձեռքը տանի և քարը վայր գլորէ, նշան է, որ Թաղի հիւանդութիւնից բժշկուելու է, իսկ եթէ ոչ՝ մեռնելու է:

Քօսենց քարէ կամուրջ.— Շատախի Թաղ գիւղից 15—20 բռայէ հեռաւորութեան վրայ, Սիւտըկնայ գետի ձախ ափից քիչ վեր, Քօսենց արտի վերև կայ մի բնական քարէ կամուրջ, որի տակով եօթն անգամ անցնում են ջերմ ունեցող կանայք ու տղամարդիկ, բժշկուելու յուսով:

Սեպաւ-քար.— Գտնւում է Մոկսի Սեպ գիւղի վերև, մի մեծ քար է, որի մասին պատմում են, թէ մի ժամանակ սրանից շարունակ ձայն է լսուել թէ՛ Տը գամ, տը գամ (պիտի գամ, պիտի գամ): Եւ որովհետեւ նրա անմիջապէս ստորոտում գտնւում է գիւղը, հետեապէս և եթէ գլորուէր, գիւղը պէտք էր աւերէր, գիւղացիները մատաղ են արել, աղաչել են, որ չգայ, սակայն նա դարձեալ ասել է «իկը, իկը» (եկայ, եկայ): Այս միջոցին երիտասարդներից մինը բղաւել է՝ թը չգաս... Եւ անմիջապէս քարի ձայնը կտրուել է:

Անծաքար.—Սա մի մեծ քար է Մոքսի Աբրահամաննց գիւղի վերև, որի մէջ ապրում են հիւրի փէրիններ: Սրանք Համբարձման հինգշաբթի փշերը դուրս են գալիս և մարդկանց երևում:

Աստուածամօր քար.—Սա մի մեծ քար է Մոքսի Դաշտ թաղի բարձրում: Պատմում են, թէ Աստուածածինը յղի ժամանակ մէջքը տուել է այս քարին և հանգստացել, այս պատճառով էլ այժմ յղի կանայք դնում, իրենց մէջքը տալիս են այդ քարին, որպէս զի հեշտութեամբ ազատուին:

Այդ քարի վրայ կան մի քանի փոսիկներ. տենդ ունեցողները ջուր են ածում դրանց մէջ և խմում, որ տենդն անցնի:

Հանգելաքարեր.—Նարեկայ վանքի շրջակայքում դառնում են մի քանի քարեր, որոնց մասին պատմում են, թէ ս. Գրիգոր Նարեկացին իւր ճանապարհորդութեան միջոցին նստել է դրանց վրայ, հանգստացել և հրաշքներ գործել: Այսպիսի քարերին «Հանգելաքար» են կոչում, և սրանց միջոցով գուշակում, թէ իրենց մօտազը կատարուելի՞ւ է թէ ոչ. վերցնում են չորս փոքրիկ քարեր և ձգում այդ քարի վրայ, եթէ խաչածն դասաւորուեցին, նշան է, որ մօտազը կատարուելու է, իսկ եթէ ոչ՝ չի կատարուելու: Այսպիսի քարերից մինը գտնւում է Նարեկայ վանքից կէս ժամ հիւսիս՝ Նոր-Գիւղ տանող ճանապարհի Տրայու գետակի եզրերին, մինն էլ Նարեկայ վանքից 7 ռուպէ հեռաւորութեամբ դէպի արևելք, Բարդիվանի փոսի մէջ:

Բարացաւ ճովիլ.—Պատականց գիւղի արևելեան կողմը Իլի-վանք տանող ճանապարհին կայ մի մարդածն և մի քանի ոչխարների նմանութիւն բերող քարեր, որոնց մասին պատմում են, թէ երբեմն հովիւ և իսկական ոչխարներ են եղած, որ քարացել են, մի անցորդի կաթ չտալու պատճառով:

Քոյր եւ եղբայր.—Շատ վան գիւղի հիւսիսային զառիվայրի վրայ կայ մի մարդածն, մեծ քար, քամակը ուռած: Աւանդութիւնն ասում է, թէ մի աղջիկ, փոքրիկ եղբօրը շալակած, դնալիս է եղել, քրդերը սկսել են հետապնդել, և նա Աստծուց խնդրել է քար կտրիլ, որ քրդերի ձեռքը չընկնի: Աստուած կատարել է նրա խնդիրը:

ՋՐԻ ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔ

Ծփրատ.—Ծփրատ գետից անցնողը նուիրական է համարւում և զօրութիւն է ստանում «էրթիկ» կոչուած երեսի մորթային հիւանդութիւնը բուժելու: Սա կայծքարը բռնում է հիւանդի երեսի մօտ և կայծառը խփում այնպէս՝ որ կայծերը ցայտեն վէրքերի վրայ:

Ատամնաղբիւր.—Սա գտնուում է Մոքսից Հաղին տանող ճանապարհի վրայ: Ատամնացաւ ունեցողն այդ ջրից անում է բերանը և տանում թափում «Զիստրի նուռ» կոչուած աղբիւրը: Վերջինիս մասին պատմում են, թէ Սասունցի 'Իսաթի ձին սաստիկ ծարաւած միջոցին խփել է այդ տեղ իւր սմբակը և այդ աղբիւրը բղխեցրել:

Կաթնաղբիւրներ.—Մոքսում նշանաւոր է Բառի կաթնաղբիւրը, որ գտնուում է Բառի և Սեպի գիւղերի միջև բարձրացող լեռան վրայ, մի գեղեցիկ տեղում, ուր ուխտ են գնում առաւելապէս համբարձման հինգշաբթի օրը:

Նշանաւոր է նաև Սըփկանից և Մարականց գիւղերի միջև գտնուող աղբիւրը: Այստեղ ուխտ եկող կանայք մոմ են վառում և իրենց գլխի յարդարանքի ասեղները խրում աղբրի ական մէջ և այդ ջրից քսում իրենց ծծերին, որպէս զի իրենց կաթն աւելանայ:

Յօղացաւ բժշկող աղբիւրներ համարուում են Մոքսում Գնիկանց աղբիւրը՝ համանուն գիւղի մօտ, Ամենափրկչայ աղբիւրը, որ գտնուում է Առնանց գիւղի վերև, Կճաւի վանքի աղբիւրը, որ կոչուում է Քաւաւանք: Այս աղբիւրների ջրով ուխտաւորները լողանում են և կամ սրանց ջրիցը յանկարծակի իրենց վրայ ածում:

Ս. Նշանի Թուխ Մանուկի ջրնոր գտնուում է Վան քաղաքի Ս. Նշան եկեղեցու մօտ, Թուխ-Մանուկ կոչուած մատրան մէջ: Զրհորի ջուրը Հափազանց սառն է. ջերմ ունեցողները, թէ հայ և թէ թիւրք, ուխտ են գալիս այստեղ, մոմ վառում և այս ջրով լուացւում, երբեմն և լողանում:

Խաչ-աղբիւր.—Շատ վան գիւղում մի աղբիւր կայ, որ Խաչ-աղբիւր է կոչւում և սուրբ համարւում: Սրա ջրից ածում են խնոցու մէջ, որպէս զի կարագը շատ լինի:

Մըզըլ-հէր.—Փութկիից Մոքս տանող ճանապարհի վրայ, Մոքսի գետի ակի հանգէպ մի այր կայ. սրա մէջ բղխում է մի աղբիւր, որի ջուրն անմիջապէս ծծւում է գետնում: Ականջի ցաւ ունեցողներն ուխտ են գալիս այստեղ և այս ջրից լցնում ցաւող ականջի մէջ:

Պատմում են, թէ այս այրում բնակուել է մի ճգնաւոր, որը հոգեվարքի միջոցին մի հովուի ուղարկել է հանդիպակաց այրում բնակուող վարդապետի մօտ՝ խնդրելու, որ գայ հաղորդութիւն տայ իրեն: Վարդապետը ուշացել է, սա կրկին անգամ է ուղարկել կանչելու և երբ տեսել է, որ չի գալիս, խնդրել է Աստուծոց, որ քար դառնայ: Եւ նա քար է դառել, ու բերանից այժմեան Մոքս գետն է սկսել բղխել: Ճգնաւորը տեսնելով, որ Աստուած

իւր խնդիրը կատարեց և փրփրադէզ, յստակ ջուրն այրից դուրս է հոսում, նախանձում է և խնդրում, որ իւր վերայից ևս ջուր հոսի, միայն այս ականջացաւի դեղ լինի: Այդպէս էլ լինում է:

Ս. Լուսատորչի աղբիւր.—Հոգոց վանքի հիւսիսային կողմը, մի խոր ձորի մէջ, գտնւում է մի սուրբ աղբիւր, որ կոչւում է Լուսատորչի անունով: Հոգոց վանքի ուխտաւորներն իջնում են այդ աղբիւրի մօտ, իրենց հիւանդութիւններին բժշկութիւն հայցելու:

Լուսատորչի աւազանը գտնւում է Վանի Այգեստան թաղի մօտ Թոփրակ-Կալէ բլրի ստորոտում: Առաւելապէս կանաչ կիւրակին այստեղ ուխտ են գալիս ամէն տեսակ հիւանդներ:

Գրոռտի աւազան գտնւում է Կենդանան գիւղում և համարւում է բորոտութեան (գռոտ) բուժիչ: Բորոտներն ուխտ են գալիս այստեղ, մոմ վառում և սրա ջրով լուացւում: Թէպէտ ջրից վատ հոտ է գալիս, սակայն ուխտաւորները ռօխ, օխս են ասում, երկիւղ կրելով, որ եթէ զղուանք արտայայտեն, իրենց բորոտութիւնը փոխանակ բուժուելով՝ կը սաստկանայ:

Պանդխտութեան գնացողի յետևից ջուր են թափում, որպէս զի ջուտ վերադառնայ:

Կաշու գործարանների (գաբախանայ) ջուրը բախտ բացող է համարւում: Ամուսնանալ ցանկացողները՝ իրենց վրայ հն սըրսկում այս ջրից, որ բախտերը բացուի՝ ամուսնանան:

Նրազում մաքուր ջուր, այսինքն գետ, աղբիւր տեսնելը՝ բախտաւորութեան նշանակ է համարւում, իսկ պղտոր ջուրը՝ նարագուշակ:

ԲՈՅՍԵՐԻ ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔ

Սուրբ պուրակներ.—Շատախի Թաղ աւանից հարաւ-արեւելք, Եզտինան աշիրաթի Խաչանէս գիւղի տակ գտնւում է կաղնի ծառերի մի պուրակ, ցանկապատով: Սա պաշտւում է ինչպէս քրտերից, այնպէս և՛ հայերից: Առաջինները եայլա գնալիս բերում են այս տեղ, այս սուրբ ծառերի տակ են դնում իրենց այն իրերը, օր շին կարողանում հետները տանել, օրինակ պղնձէ կամ կաւէ ամաններ, հին զէնքեր, կահ-կարասիք և այլն: Այս սրբին պահ տուած, tabou արած իրերին ոչ ոք չի համարձակւում դիպչել. նոյն իսկ կինը իր ամուսնու, հայրը իւր զաւակի դրած իրը չի կարող վերցնիլ, տանել: Այստեղ կան իրեր, որոնց տէրերը մեռած են, ուստի և երկար տարիներից ի վեր մնում են:

Այսպիսի սուրբ պուրակներ կան նաև Եզտինանից Նար (որտեղից է Գրիգոր Նարեկացին), Խաչափօտան (Խաչափայտ),

և Փական գիւղերի մօտ և այս բոլոր տեղերումն էլ քրտերը իրեր են պահ տալիս սրբերին:

Պատականից արևմտեան կողմը Շախսիկ անունով մի պուրակ կայ: Սա ևս սուրբ է համարւում:

Շէյխ-Հասան.—Նորտուգի Օլաման գիւղի հանդէպ, Տիգրիսի ձախ ափին, կայ սալորի մի քանի թուփ, որ հաւասարապէս պաշտուծ է թէ հայերից, թէ քրտերից և թէ ասորիներից: Քրտերը այս ուխտատեղուն կոչում են Շէյխ Հասան, ասորիները՝ Մար Աւդի շու, իսկ հայերը առանձին անուն չեն տալիս. ուշագրաւն այն է, որ այս երեք ազգութիւններն էլ Հայոց ս. Պաշի Կիրակի օրն են այդտեղ ուխտ գնում: Եւ եթէ այս երեք ազգերի անհատների մէջ երգում տալու կարիք է լինում, այդ ուխտատեղին են գնում, որին բոլորն էլ հաւասարապէս պաշտում են:

«Ջրածու»-ի սուրբ ծառերը.—Շատախի Թաղ աւանից արեւելահիւսիս, Տիգրիս գետի աջ ափին, կան մի քանի, սուրբ համարուած, ծառեր: Սրանց մօտով անցնում է մի փոքրիկ առուակ. աւանդաբար պատմում են, թէ այս առուի մօտ մի ջրաղաց է եղել, որի ջրաղացպանն այնքան արդար է եղել, որ ձէթի փոխարէն այս ջրիցն է լցրել ձէթի ճրագի մէջ և վառել: Մի օր մօտակայ լեռից մի ճգնաւոր իջել է այս ջրաղացպանի մօտ և տեսնելով այս հրաշքը, խնդրել է, որ այդ ջրից իրեն էլ տայ մի քիչ, իւր այրում վառելու: Ջրաղացպանը ման է եկել և աւելի յարմար աման չգտնելով, վերցրել է մի կողով և սրա մէջ ջուրն ածել ու դրել ճգնաւորի շալակը: Ըգնաւորը մի քիչ գնալուց յետ՝ երկմտել է, թէ մի գուցէ ջուրը կողովի միջից թափւում է, յետ է նայել, այս երկմտելու պատճառով՝ ջուրը վայր է թափուել: Վերադարձել, կրկին եկել է ջրաղացպանի մօտ և նորից ջուր խնդրել, սակայն այս անգամ էլ դարձեալ երկմտել է, յետ նայել և ջուրը թափուել է: Ըգնաւորը ամաչելով այլևս չի վերադարձել: Այս արդար ջրաղացպանը թաղուած է այդ ջրաղացից փոքր ինչ հեռու, մի փոքրիկ պուրակի մէջ, որը նոյնպէս սուրբ է համարւում:

Մկնատամի սուրբ.—Շատախի Թաղ գիւղի հիւսիս-արեւելեան կողմը, ութ ժամ հեռաւորութեան վրայ, Սիսեարկայ ձորում կայ մի լըլեկի (մըկնալուջի) ծառ, որ սուրբ և կոծոծ (մկնատամ) հիւանդութեան բուժիչ է համարւում թէ հայերից և թէ քրդերից: Մկնատամ ունեցողը և կամ սրա փոխարէն մի ուրիշ անձ, գալիս է այստեղ ուխտ, և այս սուրբ համարուած ծառի մի փոքրիկ ճիւղ ուրրում, տալով մկնատամ ունեցողի անունը, Հաւա-

տում են, որ երբ այդ ոլորած ճիւղը չորանայ, նրա հետ միասին կը չորանայ նաև այդ անձի մկնատամը:

Շէրկէ ս. Յովսէփէս.—Շատախի Թաղ գիւղի հիւսիսային կողմը, մի ձորակի մէջ, Սիւտրկնայ գետի ձախ ափին կայ մի հինաւուրց ուռնի, որ սուրբ է համարւում և որի տակով գնում, ակնածութեամբ անցնում են դող հիւանդութիւն ունեցողները դողը բռնած միջոցին, որպէս զի բուժուին:

Նարեկացու գիշին.—Զէվէ բրտաբնակ գիւղի ծայրը մի վիթխարի գիհի ծառ կայ, որ պաշտւում է թէ հայերից և թէ քրտերից: Սրա մասին պատմում են, թէ Գրիգոր Նարեկացին Զէվեցի մի մարդու տան հօտաղ է եղել, մի անգամ տան պառաւը բարկանալով անթրոցը (թոնիր խառնելու ձող) ձգում է նրա յետևից: Նարեկացին վերցնում է անթրոցը, տնկում և անյայտանում: Այդ անթրոցից յառաջացել է այդ գիհին:

Վանքիկի ընկուզնին.—Մոքսում Վանքիկի վերև մի ահագին ընկուզնի կայ, որի արմատների միջև ընկած է մի մեծ քար: Թէ ծառը և թէ այս քարը սուրբ են համարւում, ամէն կերակնամտի այդտեղ ճրագ կամ մոմ են վառում, հաւ կամ աքաղաղ մատղում, որի միսը իրենք չեն ուտում, այլ տալիս են նոյն գիւղի երեսփոխին և կամ աղքատներին:

Կանաչ խոտ կամ ծառ ֆլասելը մեղք է համարւում. և երբ կամենում են մինին որպէս անգուլթ, մեղաւոր որակել՝ ասում են. «Կանաչ խոտեր կը վառի»:

Ծառերին սուտել.—Աւետեաց տօնին «ծառերը կաւեան», այսինքն նրանց ճիւղաւորման տեղում քար են դնում, որպէս զի ծառը պողաբերի:

Դոնձոր.—Մինչև Վարդապառ խնձոր չեն ուտում, մեղք համարելով այդ, այնպէս ինչպէս որ զգուշանում են խաղողից մինչև Աստուածածնի տօնի օրը՝ երբ օրհնում են խաղողը:

Սխտորը, հաւկթի կճեպը և կապոյտ ուլունք (ռլինիկ) թելով կապում են պողատու ծառերի վրայ, տան պատշգամբում, որպէս զի աչք չտան ծառին, տանը:

Սխտորը պահում են գրպաններում իբրև ջիրմի և այլ հիւանդութիւնների դեղթափ, մանաւանդ ամառուայ տաք օրերին:

ԿՆՆԴԱՆԻՆԵՐԻ ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔ

Ընդհանրապէս կարծում են, թէ կենդանիները հասկանում են մարդկանց ապագան և այդ մասին խօսում են իրենց մէջ:

Արագիլ.—Արագիլը գարնան վերադառնալիս բերում է իւր հետ ապագան գուշակող նշաններ և վայր ձգում իւր բնից, ուստի

և զնում որոնում, նայում են. եթէ կտաւ բերած լինի, սով և խոլերա է լինելու, եթէ դանակի կամ երկաթի կտոր՝ պատերազմ, մոմ՝ խաղաղութիւն և եկեղեցիների պայծառութիւն, աւել՝ հարստութիւն և առատութիւն:

Սատկած արագիլին թաղում են և քար ձգում վերան:

Սարեակ.—Կանայք Տեառնընդառաջին նայում են երկինք, յատկապէս սարեակներ տեսնելու և ով քանի սարեակ տեսնի, այնքան աման այդ տարի իւր է պատրաստելու:

Աղանի սպանելը մեղք է համարւում, սակայն սպանուածի միսն ուտողը՝ արքայութիւն է զնում:

Շնորհուկ սպանելը մեղք չի համարւում, որովհետեւ սա Գրիստոսի գերեզմանի վրայ քջիջ է արել, ուստի և Գրիստոս անիծել է նրան, և արգիլել ոտով ման գալ, այս պատճառով և նա չի քայլում, այլ շարունակ թռչկոտում է:

Շունը եւ ոչխարը տաճիկ են համարւում, իսկ տաւարը՝ հայ, ուստի և թէ հայերը և թէ քրտերը շան և ոչխարի հետ քրտերէն են խօսում, իսկ տաւարի հետ՝ հայերէն:

Շան յարձակումից ազատուելու նպատակով ասում են հետեւալը.

Մէ շունըմ կէր՝ պէրան չըկէր,

Աստուածամօր որդի մը կէր,

Կալէր, կապէր, վէր մի չիգէր:

Կատուից չեն գանում և երբ նա լիզում է ամանները, հարկ չեն համարում լուալ, այլ ասում են. «Պզտիկ խարս լուացել ի»:

Գայլի իգանդամը իւր մօտ պահողը գործի և ընկերական յարաբերութիւնների մէջ յաջողակ կը լինի:

Գորտ սպանելը մեղք է համարւում, որովհետեւ սպանուած միջոցին նա շուռ է գալիս մէջքի վրայ և մատները չոքելով դէպի վեր՝ Աստուծոն գրող է չափում (ճիտ կը հանէ):

Կրիայ.—Շատ փոքր կրիայի պատեանը կախում են խնոցու թոկից, ու սրա ազդեցութեամբ մածնից շատ կարագ պատրաստուի:

Օձի գլխի ունիկը դեղ է ամէն տեսակ ցաւերի:

ՈՐԻՆՆԵՐԻ ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔ

Սատանայ.—Սատանաներին երեւակայում են սևադէմ, գիւսախոիւ մազերով, եղջիրաւոր և պոչաւոր, երկար եղունգներով, ծուռ ոտներով, այսինքն կրունկը դէպի առաջ դարձած, այնպէս որ շատ անգամ ասում են. «Սատանի թէրս (ծուռ) կրունկն անիծած»:

Երբեմն սատանաներին «մեղնէ աղէկներ» են կոչում, շողոքորթելով, որպէս զի ֆլաւս չոտան:

Սատանաները բնակւում են հին աւերակների, նկուղների, ջրաղացների, ձիթհանքների, մութ տների, գոմերի, ջրհորների մէջ: Սատանին խորամանկութեան, խաբէութեան նախատիպար ընդունելով՝ խորամանկ մարդկանց համեմատում են նրա հետ, ասելով. «Սատանից եօթն օր առաջ ի ծնի», «Սատանի խաց առեր ի ձեռնէն», «Քառասուն սատանայ կայ փորի մէջ»:

Շատ հիւանդութիւններ, ինչպէս դող, մշտատե գլխացաւ, լուսնոտութիւն, սատանաների նիւթած են համարւում և «Չարոց» կոչւում:

Սև սոնիճ (արջնդեղ) կոչուած սև հունդը դիւահալած զօրութեան տէր են կարծում, ուստի և երկունքով բռնուած կինը հացի մէջ մի քանի հատ դնում և ուտում է, որպէս զի սատանաները դրանցից սոսկալով, իւր արգանդը չը մտնեն և կամ իւր լեարդը չտանեն, որով անմիջապէս մահ կը պատճառեն իրեն:

Երբ ցանկանում են, որ սատանի ուշադրութիւնը չհրաւիրեն մի որեէ բարեբախտութեան վերաբերմամբ, ասում են. «Սատանի ականջ խուլ կենայ, այսչափ ժամանակ է որ օր. խիւընդցած չեմ»: Նաև երբ մինը կամենում է արտայայտել թէ ոչինչ չունի և ոչնչից չի վախենում, ասում է.

Նէա (նչ) է՞ծ ունիմ, նէա ուլ,

Նէա սատանի ականջ խուլ:

Ենթադրելով, որ սատանան է թելադրում չարիք գործել, յաճախ ասում են. «Սատանան կասի զարկ շան սատակ արա»:

Երբ մինը յանկարծ բարկանում է, ասում են. Սատանէն խայթեց (միսը ասեղ կոխել) կողին, հաւատալով որ սատանան իւր երկար եղունգները կոխելով մարդու մսի մէջ, ցաւ է պատճառում և ստիպում իւր ցանկացածն անել:

Մկրատը բերանը բաց վայր չեն դնում և ոչ էլ օդի մէջ խաղալով չեն բաց անում-խփում, որովհետև կարող է աներևոյթ չարքերին դիպչիլ և սրանց վրէժխնդրութիւնը յառաջ բերել:

Գիշերը պիտի զգուշանալ սուլելուց, այլապէս սատանաները կը հաւաքուին:

Գիշերով գետնին պէտք չէ շուր ածել, սատանաների ձագերի վրայ կը թափուի և սրանք վրէժխնդիր կը լինին:

Ջրհորից շուր հանելիս պէտք է Յիսուս Քրիստոս ասել, թէ չէ սատանաները ջրհորից դուրս կը գան և կը ֆլաւսեն:

Սատանի պորտը կապել.—Երբ մի իր է կորչում, կարծում են, թէ սատանան թագցրել է, ուստի սատանի պորտը կա-

պուժ են, որպէս զի ցաւից՝ տեղը յայտնէ։ Այսպէս վերցնում են մի փառի կտոր, վերան ցնցոտի փաթաթում, ձևացնում մի պուպրիկ, իբր սատանայ, ապա մի քար վերցնում և դնում սրա վրայ։ Իբր թէ քարը դնում են սատանայի պորտին, որ ճնշէ ու ցաւ պատճառէ։ Յետոյ մինը աչքերը փակում է և մի քար ձգում, որի ընկած տեղը սկսում են որոնել կորսուած իրը, հաւատալով թէ սատանան քարի ծանրութիւնից ճնշուած՝ ուղղութիւն կը տայ ձգուող քարին՝ ընկնելու այն տեղ, ուր ինքը թագցրել է կորսուած իրը։ Եթէ առաջին խնկ անգամից չի գտնուում իրը, նորից խփում են աչքերը և մի այլ քար նետում մի ուրիշ ուղղութեամբ, ու նորից որոնում։ Երբ գտնում են իրը՝ արձակում են սատանային՝ քարը վերցնելով պուպրիկի վրայից։

Սատանաների մասին բազմաթիւ աւանդութիւններ կան։ Շատ մարդկանց համար պատմում են, թէ սատանայ են բռնել՝ վերան ասեղ շուլուլելով։ Այսպէս Արիստակէս վարդապետ Դեւկանցը իւր ազգանունը ստացել է այն հանգամանքից, որ սրա պապը դէ, սատանայ, է բռնել։

Երկրիկի ծոր.— Պատականից լեռնաշղթայի մէջ Խլիլիկ անունով մի ձոր կայ, ուր բնակւում են սատանաներ, որոնք գիշերն այդ տեղով անցնողներին ճամբից հանում, մոլորեցնում են։ Սրանք այստեղ մի ջրաղաց էլ ունեն, որ կոչւում է «սատանի ջրաղաց»։

Սատանաները շատ անգամ զանազան կենդանիների կերպարանք են ստանում, որպէս զի յաջողացնեն մարդկանց մոլորեցնել։

Փշավանցի Մարտօն մի երեկոյ հանդից տուն վերադառնալիս դաշտի մէջ մի աքաղաղ է բռնում և տուն բերում. սակայն երբ մօտենում են տանը, նա զանազան ձայներ է հանում և թռչում, գնում։

Մի ուրիշ գիւղացի մի սև ուլ է գտել դաշտում, գրկել, տուն բերել, սակայն սա ատամները կրճտացնելով ահաբեկել է մարդին, ու թողել փախել։

Կաղ Կոլորութ.— Անձևացեաց գաւառի Հոգւոց վանքում գտնուում է Կոլորութ անունով մի դէ, որ բնակւում է Կոլորութայ բոյն՝ կոչուած տեղում։ Սրա մասին պատմում է, թէ Լուսաւորիչ այս տեղի դէերը հալածելիս՝ զիջաւ սրա խնդրին, և սրան չհալածեց, այն պայմանով, որ շարունակ ծառայէր այս վանքին ու սրա թոնիրների մոխիրը տանէր ածէր Տիգրիս գետը։ Եւ նոյնիսկ Տիգրիսի ափին ցոյց են տալիս մի տեղ, որ տեղից այս դէը վանքի մօխիրները հանում, լցնում է գետը։

Վանքի տնտեսուհին ամեն օր մի գունդ խմոր է շաղում և դնում թոնրի ական մէջ, որպէս կուղրուդի բաժին:

Գիշերուան գէշ կամ գիշերուան մարդ, քրտերէն Միրէ շալէ—մի հրէշ է, որի ոտները գետնին են՝ իսկ գլուխը՝ երկինք. նրան տեսնողներն անմիջապէս խելագարւում են, այսպէս Փշաւանցի Սալօն մի գիշեր ախոռից դուրս ելնելով ծովի վրայ այդ գիշերուան գէշ է տեսել և խելագարուել: Երկու ամիս յետոյ միայն կարողացել են խելքի բերել:

Խըրվըրիկը արտերի մէջ է բնակւում և սրանց արդիւնաբերող ոգին է համարւում:

Փամփուսիկը մի ոգի է, որ երբեմն հրեշային մեծութիւն ստանալով ընկնում է քնած մարդու վրայ և ճնշում, երբեմն էլ կատուաչափ դառնում և կոկորդը սեղմում, այս ժամանակն է յառաջ գալիս մղձաւանջը:

Շնողը.—Վանեցի մամիկները հաւատում են, թէ ամէն արտուտքի, այսինքն ուտելիքի, ինչպէս բրնձի, իւղի, ալիւրի, պանիրի, ամանի մէջ շնողը կոչուած մի ոգի կայ, որ պահպանում է: Այս պատճառով էլ երբ վերցնում են այդ ուտելիքներէից, «Յիսուս Բրիստոս» են ասում, որպէս զի «Շնողը մէջէն չէլնի»—շուտով չպարպի: Նաև վերցրածից մի քիչ յետ են լցնում ամանի մէջ, որ եթէ շնողը դնացած է՝ յետ դառնայ:

Սըմբողիկ.—Տան մութ անկիւններում գտնուող մի ոգի է: Երբ մինը որևէ առարկայի դէմ ճրագ վառած նստի ու նրանով շատ զբաղուի, հեգնօրէն ասում են, «Սըմբողիկն ի, ճրագն կը վառես դէմ»:

Գրողի գգիրներէից նշանաւոր է եղած Նարեկցի Յովոն: Մի օր բոլորովին առողջ, դաշտում աշխատելիս, գրողը մօտեցել է դրան և յայտնել, որ այժմ հերթը իրեն է հասել, հոգին պէտք է առնէ: Իսկոյն նա դաշտի աշխատաւորներին մնաս-բարով է ասել, վերադարձել գիւղ և պառկել, մի ժամից հոգին աւանդել է:

Մի ուրիշ գրողի գգիր՝ Խամբէկ անունով Թիմարցի պառաւաղջիկն է, որին շատ անգամ դիմում են գուշակելու, թէ որքան են ապրելու:

Ս Ր Բ Ե Ր

Լուսապտուղ ս. Սահակ.—Ս. Սահակի վանքի երկու դար առաջ գրուած մի կոնդակի մէջ պատմւում է, թէ ս. Սահակ հայրապետը Ռշտունեաց երկրից է եղել, աջ աչքով կոյր, ճգնաւորական խիստ կեանք է վարել և նոյնիսկ մարմնացած դեկեր տեսել: Մի օր մի առիւծ բերել է սրա մօտ իւր կոյր ծնուած կո-

րիւնը և մարդկային լեզուով աղաչել, որ բժշկէ: Ս. Սահակ պատանիներն է, թէ ինչ կարող է անել ինքը, քանի որ իւր աջ աչքն էլ կոյր է: Սակայն առիւծը շարունակել է ժտել, և ս. Սահակը ստիպուած խաչակնքել է կորիւնին, որի աչքերը անմիջապէս թափուել են: Այնուհետև այս առիւծը և կորիւնը նրանից բոլորովին չեն բաժանուել, և միշտ ծառայել են նրան:

Մի անգամ էլ աղօթելիս Ս. Սահակը սաստիկ ցանկացել է տեսնել Տիրամօրը, և Սա Յիսուսը գրկում երևացել է. նրան և հարցրել, թէ ի՞նչ է կամենում—Լուսաւորիւր թէ մարմնաւոր և թէ հոգևոր աչքերս, աղերսել է ս. Սահակը: Եւ Տիրամայրը լոյս է պարգևել թէ նրա հոգուն և թէ աջ աչքին: Ս. Սահակ կառուցել է այս վանքը, ուր ճգնութեամբ երկաթ տաշիւններ ապրելուց յետ մեռել է: Ժողովուրդը հաւաքուել է նրա մարմինը նոյն այս վանքում ամփոփելու: Ոմանք ցանկացել են նրա աջ ձեռքը կրտսրել և մասունք դարձնել, սակայն սա մեռած տեղից ձայն է տուել. «Աջ աչքս հանեցէք. ան է աստուածային շնորհը: Աջ աչքը հանել են և մի փոքրիկ շշի մէջ դրուած պահում են: Մինչև այժմ էլ այդ մասունքը ամենայն զգուշութեամբ պահում է այս վանքում և աչքացաւ ունեցողները լի հաւատով գալիս են այստեղ ուխտ՝ առողջութիւն հայցելու:

Ձաղար ս. Նշան կամ ս. Նղիշէի գերեզմանը.— Եկեղեցուս պահուած մի հին կոնդակում և աւանդաբար բերնից բերան պատմում է, թէ ս. Դրիգոր Լուսաւորիչը Սեղեւստրոս պապից նուէր է ստացել ս. Հեղինէի գտած խաչափայտի մի մասը և երբ վերադարձել է Հայաստան, Տրդատ Թագաւորը սրա զօրութեամբ կարողացել է յաղթել Գեղրհնոնի 54,000 զօրքին. ապա ս. Արիստակէսը Պօլսում այս ս. Նշանի զօրութեամբ կանգնել է եղների ուսին և ահօս վարել ծովի մէջ: Այս միևնոյն ս. Նշանի զօրութեամբ Ներսէս մեծ հայրապետը Կուտէաց գաւառում մի սար մէջտեղից ճեղքել է և փլցրել բազմաթիւ աւազակների վրայ, նաև Վաղէս կայսրից աքսորուած միջոցին սրա զօրութիւնով ծովից ձուկ, աղ, կրակ և չոր փայտ է դուրս եկել, որով 15 հոգի կերակրուել են 9 ամիս շարունակ, նաև սրա զօրութեամբ ցուրտ ջուր է բղխել կղզու մէջ, և մինչև հիմա էլ կայ այդ սբ. աղբիւրը: Այս միևնոյն ս. Նշանի զօրութեամբ Վաղէս Թագաւորն ընկել է մի յարդանոց և այրուել:

Այս ս. Նշանից մի մասն անցել է ս. Յովսէփին՝ Ղևոնդեանց ժամանակ, որ իւր նահատակութեան միջոցին տուել է իր աշակերտ Աբրահամին ու Խորէնին: Աբրահամը բերել է Հայոց աշխարհը և իւր մահուան միջոցին տուել է Նղիշէ վարդապետին:

ս. Վարդանանց պատմագիրն: Եղիշէն ճգնելով Ոստանի հանդէս գտնուող լիբան վրայ՝ միայնութեան մէջ վախճանուել է. եկել են մարդիկ, տեսել նրա դիակը՝ ս. Նշանը կրծքին. այս միջոցին լոյս է իջել սուրբ Նշանի և Եղիշէի մարմնի վրայ. ուստի և հէնց այդ տեղում շինել են մի գմբէթայարկ եկեղեցի և ս. Եղիշէին ամփոփել այդ տեղ: Այդ օրուանից սկսած բազմաթիւ բժշկութիւն է կատարուում այդ ս. գերեզմանի վրայ: Մի օր էլ մի բորոտ և ախտացեալ վիշապ է իջել լեռից և լիզել ս. Եղիշէի գերեզմանը, հառաչելով ու բառաչելով. իսկոյն առողջացել է, ու մի պայծառ ակ ձգւելով սբ. գերեզմանի վրայ՝ հեռացել:

Փութկու Ս. Գէորգ.— Բիթլիսի վիլայէթի Բարուար գաւառի Բիտար հայ ընակիչներից մինը մի քուրդ հովիւ է ունենում, որ իւր տիրոջից մի կտոր հող նուէր ստանալով, այստեղ բնակութիւն է հաստատում: Հետզհետէ այս ընտանիքը մեծանում է, և սրա բարեկամներն էլ գաղթում, գալիս են այս գիւղը, և սկըսում կամաց կամաց հայերին նեղել: Հայերից շատերը գաղթում են զանազան տեղեր, մի քանիսն էլ ուրանում են քրիստոնէութիւնը այնպէս, որ ամբողջ գիւղը դառնում է մահմեդական: Այս միջոցին միակ քրիստոնեայ ժամկոչն երազում տեսնում է, որ իրենց եկեղեցու ս. Գէորգը երևում է իրեն և ասում. «Վերցրո՛ւ, տար ինձ այս տեղից: Սա գնում փորում է եկեղեցու սեղանը, այնտեղ գտնում է մի պուտուկ, մէջը մի ականջ, շալակում է և գալիս է մինչև Մոքս:

Այստեղ երկրի կառավարիչ Միր Հասանը տեսնում է, որ այս ժամկոչի մէջքից լոյս է բարձրանում, մարդ է ուղարկում կանչելու, սակայն սա փախչում է Եղերով լեռու: Երբ Միր Հասանի մարդիկը հասնում են նրան, սա իւր պուտուկը դնում է մի քարի վրայ և զարմացմամբ տեսնում, որ քարը պատառում է, ընդունում իւր մէջ պուտուկը և նորից գոցւում: Այս հրաշքի կատարուած տեղում շինւում է այժմեան Փութկու ս. Գէորգ վանքը, այդ ժամկոչի և այլ քրիստոնեաների ջանքերով:

Մոքսի ս. Գէորգ ուխտատեղին.— Մոքսի Ծափանց գիւղում կայ մի ուխտատեղի ս. Գէորգ անունով. սա մի հասարակ մատուռ է, որի մէջ իբր թէ ամփոփուած է ս. Գէորգի մասունքը: Ո՛չ միայն հայերը, այլ և բրդերը յաճախ ուխտ են գալիս այստեղ: Փախուստի, իրկիւղի միջոցին ամենայն տեսակ իրեր բերում դնում են այստեղ իբր «ամանաթ», աւանդ, և ոչ ոք չի համարձակւում վերցնել:

Հախդատ մատուռ.— Գարճկանի Հախդատ գիւղում կայ մի փոքրիկ մատուռ, մի գերեզմանի վրայ կառուցուած: Աւանդու-

Թիւնը այդ գերհղմանը ս. Գէորգին է վերագրում: Այս գերհղմանի վրայ, մատրան առաստաղից քաշ է արած մի երկաթէ շղթայ: Թէ հայերը և թէ, մանաւանդ, քրդերը կասկածելի դատապարտուածներին բերում են այստեղ և առաջարկում բռնել շղթան ու շարժել. հաւատալով, որ եթէ յիշաւի նրանք մեղաւոր լինին՝ կը պատժուին: Քրդերը այս մատրանը և սրանից էլ գիւղին Հախդատ են կոչում, այսինքն իրաւացի դատ կտրող:

Մորսի ս. Ամենափրկիչ եկեղեցի.— Յայսմաւուրքում և վանքի կոնդակում մանրամասն պատմւում է, որ Գասպար մոզը Քրիստոսի գլխի մազերից նուէր ստացած վերադառնալիս, Մոքսի Աստիճանց ձորակում օթեանել է. հետեւեալ օրը, երբ բարձրացել է լեռը որսի, յանկարծ Քրիստոսի մազերը թռել են Գասպար թագաւորի գրկից և ամփոփուել այնտեղի մի երկայն վէմի մէջ: Երեկոյեան այդ վէմը բռնուած էր եղել պայծառ լուսով. որը տեսնելու գնացել են ոչ միայն Գասպար, այլ և միւս երկու, Մելքոն և Բաղդասար, մոզերը: Ահա այս ժամանակ երևացել է նրանց Յիսուս Քրիստոս և ասել. «Ով թագաւորներ, այստեղ, ուր ամփոփուեց իմ գլխի մազերը, շինեցէք վանք իմ և իմ մօր անունով, և ապա գնացէք խաղաղութեամբ ձեր աշխարհները»: Ուստի և երեք մոզերն սկսել են վանքը շինել. այս միջոցին Գասպար մոզը վախճանուել է և թաղուել այդ վանքի հիմքում:

Մեռել յարոյց Ս. Նշան.— Կարմիր վանքում, որ գտնւում է Ռշտունիքում, պահուելիս է եղել ս. Նշանը:

Մի հարուստ մարդ՝ Պետրոս անունով, եկել խնդրել է վանա՛օրը, որ այս ս. Նշանը տանի իւր մահամերձ որդու վրայ, առողջութիւն հայցելու: Վանահայրը չի կամեցել կատարել նրա խնդիրը, պատճառաւանելով, թէ նրա տեղը անշարժ է, չի կարելի տեղիցը շարժել: Այս միջոցին ս. Նշանը իւր տփով թռել, կանգնել է վանահօր ձեռքին: Վանահայրը տեսնելով այս իրաջքը՝ անմիջապէս տարել է Պետրոսի տունը, սակայն մինչև հասնելը երեխան արդէն մեռած է եղել: Բերել ս. Նշանը դրել են նրա դիակի վրայ, որ իսկոյն կենդանացել է: Այժմ այս Կարմիր վանքը աւեր է և այդ մեռել յարոյց ս. Նշանը պահւում է Մոխրաբերդի եկեղեցում:

Շահալաղի Կարմիր Աւետարան.— Մի աղջիկ երազում տեսնում է, որ կարմիր հագնուած մի կին, կարմրախայտ ձիու վրայ նստած, կրակէ ճիւղաղ ձեռքը գալիս է իւր մօտ և Արատս լի բան ստորոտում դոյց է տալիս մի աւետարան ու պատուիրում, որ հանեն և ժառանգաբար իրենց տանը պահեն: Սրա եղբայրը

գնում Արտաս լերան ստորոտում որոնում է։ Այստեղ մի աւերակ տան մի անկիւնում տեսնում է մի կարմիր աքաղաղ, մէն մենակ, առանց հաւերի, որ բարձր կանչելով քնուճ է անում։ Այս աստ-ւածային ցուցում համարելով երիտասարդը փորում է այդ քնուճ արած տեղը և մի կարմիր պուտուկի մէջ կարմիր շուղփաներով փաթաթուած մի մագաղաթեայ աւետարան է գտնում, որ բե-րում է գիւղ, և իրենց տանը, մի կարմիր արկղի մէջ գետեղում, ձիթի կանթեղը առաջը վառում։ Այդ օրից սրա տունը ուխտա-տեղի է դառնում այդ զօրաւոր հարմիր աւետարանին։ Վանի ա-ռաջնորդը տեղափոխում է այդ Աւետարանը Վանի ս. Նշան ե-կեղեցին, սակայն Շահբաղի բնակիչները խմբովին բողոքում են և կրկին տանում իրենց գիւղը, բայց այս անգամ պահում են իրենց եկեղեցում, եկամտից մի մաս հանելով այդ գտնող տան*):

Փնտրւանք.—Այս վանքը գտնւում է Մոքսի լճան գիւղի արևմտեան կողմը, Աւերկտայ լերան գագաթին, Փութկու հով-տում։ Աւանդութիւնն ասում է, թէ մի կնոջ տեսիլք են տարել և դրախտի մի խնձոր նուիրել. երբ ուշքի է եկել, գրպանում գտել է այդ դրախտական խնձորը, որը և թաղել է և վերան այս եկեղեցին կառուցել։

Պատմում են նաև, թէ այս վանքի մօտ 3 տուն բնակիչ են եղել, որոնք միմեանց հետ այնչափ թշնամացած են եղել, որ փոխանակ միմեանցից ուզելու, գնացել լճանից են կրակ բերել թոնիր վառելու։

Յասման խաչ.—Որևէ պատուհասից յետո՛յ՝ այսինքն երկ-րաշարժից, հեղեղից, ժանտախտից և այլն, ժողովուրդն եկեղե-ցական արարողութեամբ օծել է տալիս մի խաչքար և կանգնե-ցնում մի յայտնի տեղում՝ նախ այսպիսով ցասման, այսինքն Ու-տուծոյ բարկութեան առաջը առնելու և երկրորդ՝ նրան նայելով զգուշանալ մեղանչելուց, որպէս զի կրկին նոյն պատուհասին չենթարկուին։

Այսպիսի խաչքարերն ընդհանրապէս Յասման խաչ են կոչւում, սակայն կան այնպիսիներ էլ, որոնք կրում են այն պա-տուհասի անունը, որոնց պատճառով կանգնուած են. այսպէս.

Նարկուտ Խաչ. որ յատկապէս տնկուած է մի խիստ կար-կուտից յետոյ. այսպիսիներից նշանաւոր է Վարագայ վանքի ար-ևմտեան կողմը մի բլրակի վրայ կանգնած խաչքարը։

Փորագայ-խաչ.— Փորեագա կոչուած սաստիկ քամու դէմ, որ կանգնեցրած է Այգեստանի և Վարագի միջև, բաց դաշտում։

*) Աւետարանի նկարագրութիւնը տես Վասպուրականի ձեռագրների իմ կազմած ցուցակում։

Որոշ հիւանդութիւններ բուժող վանքեր.—Շատ վանքեր և ուխտատեղիներ համարուում են որոշ հիւանդութիւնների բուժիչ և ունենում են այդ հիւանդութեամբ տառապողների բազմաթիւ ուխտաւորներ. այսպէս՝ Քաջբերունեաց խաթուն Տիրամօր վանքը ուխտ են գնում բժշկութիւն հայցելու վենետիկան հիւանդութիւն ունեցողները:

Ուշագրաւ է, որ այդ ախտը «Տիրամօր հարա» է կոչուում, և այն ուխտաւորները, որոնք այս վանքում երկար մնում են, «Տիրամօր խեղճեր» անունն են կրում: Սրանք յաճախ ժողովարարութեան են գնում և ուր որ «Տիրամօր նշանով» այսինքն ճակատի վրայ սպիտակ խալով կով կամ եղ են տեսնում, տէրերին համոզում են նուիրել վանքին:

Անձնացեաց Հոգւոց վանքը՝ լուսնոտութեան բուժիչ է համարուում:

Բերկրիի Տէր Յուսկան որդու վանքը՝ ամուլութեան:

Լուսապտուղ ս. Սահակի վանքը՝ աչքացաւի:

Այգեստանի Հայկավանից Եօթ Խորան ս. Աստուածածինը՝ դողի: Այստեղ հիւանդ ուխտաւորները եօթն անգամ պտտուում են խորանի շուրջը:

Ս. Յովնանէս ուխտատեղին, որ գտնուում է Հայկավանից փոքր ինչ հեռու մի բլրակի վրայ, բժշկում է խէթ ունեցող ձիեր, որոնց եօթն անգամ արագութեամբ պտտեցնում են բլրի շուրջը:

Լեղք գիւղի Ամենափրկչի ուխտատեղին բժշկում է խուծուծ կոչուած չոր վէրքը, որ գոյանում է ձեռների և ոտների վրայ:

Հայոց Ձորի ԴՍԼՈՎ-վանքը լսողութիւն է պարգևում խերին և կտրում է ականջացաւը:

Արտամեաի այգիների մօտ եղած Ս. Թալալոս կոչուած ուխտատեղին դէպի իրեն է հրաւիրում ուշագնացութեան ենթակայ հիւանդներին, որոնք այստեղ մոմ են վառում, խունկ ծխում և մի քանի հաւկիթ նուիրաբերում, առողջութիւն հայցելով:

Ս. Մինասը կորուսախան է:

Փութկու ս. Դէորդը՝ փոթորկի սուրբ է, փոթորկի ժամանակ նրան են դիմում:

Հայոց Ձորի Սրխի կամ Մարիանոս վանքի վանահայր ս. Մարիանոսի գերեզմանը ուխտատեղի է ամուլ և սակաւակաթ կանանց համար:

Թիմարի Տիրամայր վանքի հիւսիսային կողմը գտնուող ուխտատեղին, որ կոչուում է աննարակաց գերեզման, հոգեկան հանգիստ է պարգևում յուսահատ անձերին: